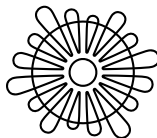

CROATICA et SLAVICA IADERTINA

VOL. 20/1

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Lena Mirošević (predsjednica / *Chair*)

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA / *Editor in Chief*
Rafaela Božić

ZAMJENICA GLAVNE UREDNICE / *Deputy Editor-in-Chief*
Miranda Levanat-Peričić

IZVRŠNA UREDNICA / *Executive Editor*
Rafaela Božić

TAJNICA / *Secretary*
Eugenija Čuto

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Rafaela Božić (Zadar), Josip Galić (Zagreb), Miranda Levanat-Peričić (Zadar), Josip Miletić (Zadar),
Ante Periša (Zadar), Krystyna Pieniążek-Marković (Poznań), Larisa Raciburskaja (Njižnji
Novgorod), Marina Radčenko (Zadar), Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

ZNANSTVENI SAVJET / *Scientific Board*
Maciej Czerwiński (Krakov), Adnan Čirgić (Cetinje), Mislav Ježić (Zagreb), Francisco Javier
Juez Gálvez (Madrid), Karel Jirásek (Prag), Andrea Zorka Kinda-Berlaković (Beč), Polina
Korolkova (Moskva), Josip Lisac (Zadar), Ivan Lupić (Rijeka), Dubravka Oraić Tolić (Zagreb),
Boris Orekhov (Moskva), Marina Urtminceva (Njižnji Novgorod), Josip Užarević (Zagreb)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Adress of the Editorial Board*
Croatica et Slavica Iadertina, časopis Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku
Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku,
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-553
e-mail: csi.unizd@gmail.com

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Sveučilište u Zadru

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNICI / *Cover page photo*
Mario Županović

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE / *Published twice a year*

ISSN 1845-6839 (Tisak)
ISSN 1849-0131 (Online)

Časopis se referira u Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Linguistic Bibliography,
Bibliography of Slavic Linguistics, Humanities International Index, Humanities Source Ultimate i European Reference
Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), DOAJ – Directory of Open Access Journals, SCOPUS

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

VOL. 20/1

Sveučilište u Zadru
Zadar, 2024.

KAZALO / CONTENTS

RADOVI

- MARKO BRKLJAČIĆ, MARINKA ŠIMIĆ
Brgulje u kontekstu hrvatskoglagoljske baštine 7-25
Brgulje in the Context of Croatian Glagolitic Heritage
- DUBRAVKA VIDAKOVIĆ ERDELJIĆ
Mama, gdje *stoje* slatkiši? O uporabi glagola tjelesnog položaja u hrvatskom jeziku 27-55
Mom, where Do the Sweets Stand? On the Use of Posture Verbs in Croatian
- DALIBOR VRGOČ
Talijansko-hrvatski i hrvatsko-talijanski rječnik 57-69
vojničkog nazivlja Eugeniya Colonija iz 1943.
Italian-Croatian and Croatian-Italian Dictionary of Military
Terminology by *Eugenio Coloni of 1943*
- IVAN LJUBIMIR
Rhetoric for Crowds 71-101
Retorika gomilama
- LUBICA BLAŽENCOVÁ, MARIJAN ŠABIĆ
O Franu Kurelcu i Slovacima. Dva pisma Alexandru Boleslavínu Vrchovskom 103-119
On Fran Kurelac and Slovaks. Two Letters to Alexander Boleslavín Vrchovský
- SANJA TADIĆ-ŠOKAC, NEVENA BRDAR
Identitet glavnog junaka u romanu *Đuka Begović* Ivana Kozarca 121-135
Identity of the Main Character in the Novel Đuka Begović by Ivan Kozarac
- NEBOJŠA LUJANOVIĆ, TOMISLAV NEDIĆ
Na sjecištima prava i književnosti: sužavanje privatnog u 137-155
distopijskim romanima Georga Orwella, Josipa Mlakića i Juli Zeh
Narrowing the Private Sphere in Dystopian Novels of George Orwell,
Josip Mlakić and Juli Zeh
- VLADIMIRA REZO
Environmental Topics in Contemporary Croatian Dystopian Prose 157-183
and Prose with Dystopian Elements
Ekološke teme u suvremenoj hrvatskoj distopijskoj prozi i prozi s
distopijskim elementima

KATICA BALENOVIĆ
The Role of L1 and Age Effect in the Acquisition of English
Articles among Croatian Young EFL Learners 185-205
*Uloga materinskog jezika i dobi u ovladavanju engleskim članom
u ranom učenju engleskoga kao stranoga jezika*

PRIKAZI

LIDIJA BAKOTA
Repozicioniranje uloge Jagode Truhelke u kontekstu hrvatske
nacionalne književne povijesti 209-212
Katarina Ivon: *Jagoda Truhelka – poetika na margini*.
Zagreb: Ljevak, 2023., 391 str.

MIRANDA LEVANAT-PERIČIĆ
Rat pamćenjem u književnosti i historiografiji sjevernog Jadrana 213-217
Natka Badurina: *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran
na ruševinama dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Disput, 2023.
ISBN 978-953-260-453-5

IN MEMORIAM

ŽELJKA FINK
Dubravka Sesar (1947. – 2023.), *Sjećanje na kolegicu i prijateljicu* 221-227

POZIV NA SURADNJU

Call for Papers in the Thematic Issue of the Journal *Croatica et
Slavica Iadertina* entitled *From the Antichrist to Woland: Embodiment
of Evil in the Slavic Languages, Literature, Theatre, and Film* 231-234
Poziv na objavljivanje radova u tematskom broju časopisa
Croatica et Slavica Iadertina pod naslovom *Od Antikrista do Wolanda:
personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu*

BRGULJE U KONTEKSTU HRVATSKOGLAGOLJSKE BAŠTINE

MARKO BRKLJAČIĆ

MARINKA ŠIMIĆ

Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR – 10000 Zagreb
mbrkljadic@stin.hr
msimic@stin.hr

UDK: 811.163.42'373.6 *
003.349(497.5)
DOI: 10.15291/csi.4439
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 26. 7. 2023.
Prihvaćen za tisak: 28. 12. 2023.

U radu se razrađuje vrijedan i jedinstven kulturni fenomen, običaj *brgulja*, koji je svjedočanstvo uloge prožimanja hrvatskoglagoljske baštine i lokalne tradicijske kulture. Ponajprije se istražuje etimologija riječi *brgulja*, odnosno glagola *briježiti* s potvrđama i značenjima u hrvatskoglagoljskim rukopisima i rječnicima mjesnih govora. Zaključeno je da je *brgulja* hrvatska narodna riječ praslavenskoga porijekla, deverbativ od glagola *brijeći*, odnosno korijena *-brég-*, suprotno nekim prijašnjim pretpostavkama da je to leksom romanskoga porijekla. Nadalje, navodi se areal pojavljivanja riječi *brgulja*, odnosno samih narodnih običaja vezanih uz ovaj blagdan, kao i potvrđenost iste riječi u hrvatskoj toponimiji i kod književnika od renesanse do 19. stoljeća. U prilogu se iznose činjenice u vezi s proslavom *brgulje* u Dalmatinskoj zagori i specifičnostima vezanim uz ovaj običaj u pojedinim mjestima. Ovaj rad prilog je poznavanju glagoljaške tradicije, doprinos poznavanju povijesti hrvatskoga glagoljaštva i njegove povezanosti s praslavenskim, slavenskim i crkvenoslavenskim jezikom.

KLJUČNE RIJEČI:

brgulja, *briježiti*, *Dalmatinska zagora*, *hrvatsko glagoljaštvo*, *Poljica*

1. UVOD

Cilj ovog istraživanja jest interpretirati leksem *brgulja*, istražiti njegovo porijeklo i zastupljenost u različitim segmentima povijesti hrvatske pismenosti od najstarijega hrvatskog crkvenoslavenskog korpusa pa sve do 19. stoljeća. Također ćemo nastojati pružiti uvid u relevantnu filološko-etnološko-etnografsku i crkvenopovijesnu literaturu te odabrani leksem promatrati i u izvanjezičnoj stvarnosti kao fenomen obredno-običajne kulture Hrvata. U ovom radu nastojat ćemo obuhvatiti sve važne odsječke etnološko-filološkog istraživačkog pristupa: materijalne (arheološke), predajne i pisane. Kao korpus za ovaj istraživački rad poslužili su ponajprije hrvatskoglagoljski rukopisi, od onih najstarijih fragmenata iz 12./13. stoljeća do 16. stoljeća, tj. građa za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* prikupljena u Staroslavenskom institutu u Zagrebu. Kad je riječ o metodologiji rada, treba napomenuti da će u ovom radu biti proveden interdisciplinarni pristup građi, tj. filološko-etnološko-etnografski i crkvenopovijesni, kao i istraživanje u okviru tradicionalne jezikoslovne metodologije, tj. oslanjajući se ponajprije na vlastito iskustvo na radu na *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, kao i na iskustvo i rad svojih kolega u Staroslavenskome institutu.

Brgulja je svetkovina u čast sveca zaštitnika, tj. patrona sela, župe, obitelji ili plemena. Brgulje se sve do danas slave na prostoru Dalmatinske zagore i Poljica u zaleđu Splita. Brgulja je slavljenje kojim se u crkvi i izvan nje slavi svetkovina zaštitnika jednoga dijela župe (*komšiluka*),¹ obično u Dalmaciji, a u Imotskoj krajini upotrebljava se i u varijanti *brguja* (Šetka 1976: 52). Na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore potvrđeni su brojni toponimi motivirani ovom riječju, od zadarskoga otočja (Brgulje na Molatu), pa u Bisku, selu u Sinjskoj krajini (Brgujac/Bargujac), potom u nazivu sela na Visu, Brgulje, pa u nazivu sela u zadarskoj okolini, toponimu Brgunje njivice na Braču (Šimunović 2004: 173 i 177), sve do Boke kotorske (zaselak u Grblju u Crnoj Gori, Brguli, selo u Boki kotorskoj, Brgulić), te sela u Bosni kod Zvornika, uz kćetk Brgulanin prema mjestu Brgule koje je postojalo u Bosni kod Vareša u 17. stoljeću (AR I: 639–640). Brguljanin je prezime jednoga od provincijala u samostanu u Kreševu, fra Martina (1632.), koje spominje Nikola Lašvanin u svom *Ljetopisu*.² Tvorba prezimena prema mjestu rođenja u to vrijeme česta u Bosni i Hercegovini, npr.: Ramljanin, Soljanin, Olovčić, Konji-

¹ Komšiluk je izraz turskoga porijekla, čest u hrvatskim govorima, a upotrebljava se u značenju 'susjedstvo', manja seoska zajednica.

² Priređivač knjige fra Ignacije Gavran napominje da je fra Martin iz Brgula, sela iznad Vareša koje je udaljeno oko dva i pol sata hoda, v. Lašvanin 2003: 254.

čanin, Gabeljanin itd. (Lašvanin 2003: 18 i 254). I u Boki kotorskoj potvrđeno je hrvatsko prezime Brguljan³.

2. ETIMOLOGIJA RIJEČI

Imenica *brgulja* narodna je hrvatska riječ praslavenskoga porijekla, deverbativ, tj. izvedenica od glagola *bržiti* što je značilo ‘svetkovati’, ‘moliti’, ‘slaviti’, ‘častiti’. Glagol je izveden od korijena *-brég-* koji je potvrđen u staroslavenskomu, kanonskom, kao i u redakcijama, npr. hrvatskoj i ruskoj. Također je potvrđen u hrvatskomu crkvenoslavenskom u glagolima *brêci* i *nebrêci* (RCJHR I: 245), a u staroslavenskom je potvrđen samo s negacijom, tj. *nebrêsti* (Slovar’ 1994: 359). Morfološki oblici toga glagola pojavljuju se s variranjem u korijenskom vokalu: i u staroslavenskom, i u hrvatskom crkvenoslavenskom potvrđeno je variranje, tj. neke potvrde imaju *jat*, a druge *jer*: *-brég-* // *-brɛg-* što je apofonijska slabija osnova. Prema *Etimološkom rječniku slavenskih jezika*, oba su glagola *brêsti* i *nebrêsti* praslavenskoga porijekla, **bergť* i (ESSJ I: 189–190), **nebergť* i (ESSJ XXIV: 99), a uz to se navode još i riječi s istim korijenom **nebergomica*, ruskocrkvenoslavenski ‘nevoljena žena’, **nebergovati*, ruskocrkvenoslavenski ‘zanemarivati, ne brinuti’, **neberženje* – staroslavenski, bugarski, ruskocrkvenoslavenski ‘nemar’, ‘zanemarivanje’ (ESSJ XXIV: 99–100). Glagol *brijeći* u značenju ‘stražiti nad nečim’, ‘voditi brigu o nečemu’ je prema Petru Skoku baltoslavenski, tj. povezuje ga se s baltičkim jezicima (Skok I: 210), litavski *gerbti* (što je isti korijen s metatezom *er > re > rje* koja se provodi u slavenskim jezicima, tj. u doba općeslavenskoga jezičnog zajedništva), a značenje mu je vrlo slično, ‘štovati’, ‘poštovati’, ‘cijeniti’. I autori *Etimološkoga rječnika slavenskih jezika* smatraju da je praslavenski glagol identičan onom u litavskom jeziku, da zapravo imaju isto značenje *gerbti* ‘читать, почитать, уважать, ценить’ ‘štovati’, ‘poštovati’, ‘cijeniti’ (objašnjenje razlike – *berg-*//–*gerb-* – metateza u korijenu, prvotno je i u litavskome bilo **bergti* (ESSJ I: 189–190)). U baltoslavenskomu razdoblju, a možda i u praslavenskom, taj glagol *bergti* ‘čuvati’, ‘paziti’ imao je vjerojatno u svojoj semantici određenu nijansu, neku komponentu značenja ‘štovati’ (za što je dokaz taj litavski glagol), što je kasnije pomoću sufiksalne tvorbe u hrvatskome omogućilo nastanak imenice *brgulja* koja u jezgri svoga značenja ima upravo ‘štovanje (sveca)’. U starocrkvenoslavenskim tekstovima taj glagol nije potvrđen. Međutim, potvrđen je glagol s istim korijenom koji ima prefiks *ne-*: *nebrêci* (Slovar’ 1994: 359). Značenje ‘ne

³ Na informaciji zahvaljujem kolegi dr. sc. Ivanu Botici.

brinuti se’, ‘ostavljati bez pažnje, brige’, ‘ne čuvati’, ‘ne mariti’, ‘ne paziti na nešto’, dakle, opet je isto značenje, samo što je, zbog negacije, suprotno, obrnuto. U staroslavenskome kanonu potvrđena je varijanta korijena ne samo s *jatom* nego i s *jorom*, što je zapravo više u skladu s riječi *brgulja*, jer i ona u korijenu ne sadrži *jat*. Jednom je potvrđen oblik s *jorom*, a jednom s *jerom*, oba su iz *Suprasaljškoga zbornika: nebrъgъше*⁴. Glagol *nebrêci* potvrđen je u staroslavenskom kanonu ukupno 28 puta, od toga su dvije potvrde s *jorom* (ili *jerom*) u korijenu, dok su ostale s *jatom* (Slovar’ 1994: 359). Osim toga, u staroslavenskom je od istoga korijena potvrđena i imenica *nebrêzenie* (Slovar’ 1994: 359).

U Miklošičevu rječniku nalazimo glagol *brêci* s napomenom da je potvrđen u glagoljskim spomenicima kao *brъzenie* (n. glag.) i *brižiti se: brižite tih bratъ* (Miklošič 1862–1865: 44–45). Potvrđen je i glagol *dobrêsti*, dok je najviše leksema s prefiksom *ne*, tj. desetak: *nebrêgomičъ*, *nebrêgomo*, *nebrêgomъ*, *nebrêzenie*, *nebrêžitelъ*, *nebrêžitelънъ*, *nebrêžlivъ*, *nebrêžъnikъ*, *nebrêžъно*, *nebrêžъностъ* (Miklošič 1862–1865: 420). U češkom *Slovníku* su od istoga korijena očuvani sljedeći leksemi: *nebrêgomъ*, *nebrêzenie*, *nebrêženъ* (*nebrêžънъ*) i *nebrêci* među kojima je najviše potvrda za glagol *nebrêci* (Slovník II: 335–336.).

3. POTVRDE IZ HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

Od istoga je korijena u hrvatskoglagoljskim rukopisima, tj. u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*⁵, potvrđeno više leksema, tj. tvorbena porodica od 9 riječi:

1. *brъzenie* ‘svetkovina’, ‘svečanost’, ‘svetkovanje’, npr.: *mali bl(a)gd(a)ni razumêmo da ki nê dupalъ...ni ki ima vlače pênite ili br’zenie – Brevijar Vida Omišljanina 4b* (dalje BrVO)

⁴ *Suprasaljski zbornik* najveći je očuvani staroslavenski kodeks pisan ćirilicom u istočnoj Bugarskoj polovicom 11. stoljeća, v. Damjanović 2002: 113.

⁵ Građa za istraživanje temelji se na cjelokupnom korpusu kartoteke leksičkoga fonda hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika koja se nalazi u Staroslavenskom institutu u Zagrebu. Rječnička kartoteka obuhvaća 62 spomenika iz vremena od 11. do 17. stoljeća. Od toga broja izvora većina, oko 50, je iz razdoblja od 13. do 15. stoljeća. U kartoteci prevladavaju liturgijski tekstovi, tj. sadrži sve najstarije sačuvane fragmente od *Kijevskih listića* nadalje i najstarije i najpotpunije tekstove iz svake liturgijske knjige, misala, brevijara, psaltira i rituala. Neliturgijski su tekstovi u građi zastupljeni pojedinim dijelovima iz 15 hrvatskoglagoljskih zbornika, i to onima koji su pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom (RCJHR 2000.).

2. *brъženič'stvie, brъženstvie* 'svetkovina', 'svečanost', 'svetkovanje': *brъženčstviê v(a)ša vznenavidê d(u)ša moê* – 5. vatikanski brevijar 2b (dalje BrVat5)
3. *brъžitелънъ* 'slavan': *iv(a)нъ vsee v'selenie sluhъ silъ z'nano brъžitelni s(ve)tineju* – 1. beramski (ljubljski) brevijar 118c (dalje BrBer1)
4. *brъžitъ* 'svetkovan', 'blagdanski': *тъко br'žit'i bl(a)gd'ni v nêkih mêtêhъ ako nêsu v' n(a)šihъ kalendarêhъ br'zête se* – BrVO 4b (RCJHR I: 240–241)
5. *brêci* 'održavati', 'slaviti', 'svetkovati': *da ûže dostoinou misliu ne možem' brêci ponê da i umilenimi službami da čъstimъ* – 4. vatikanski misal 181b (dalje MVat4), 6. vatikanski brevijar 98d (dalje BrVat6), *ako pride v n(e)d(ê)lû vsêh' ap(usto)lъ i e(van)j(e)listъ ... i inêhъ s(ve)t(a)cъ bl(a)gd(a)нъ ki se veliko br'že v' nêkihъ gradihъ BrVO 4a, bl(a)ž(e)nie anastasia m(u)č(eni)ce tvoee prazdnikъ b'rêžemъ* – Novakov misal 10d (dalje MNov), *čtem' MVat4 9b, prazdn(i)kъ presl(a)vnie vs(a)gda d(ê)vi m(a)rie prêsb(o)žno b'ržemъ* – 2. novljanski brevijar 471a (dalje BrN2), *bržem' BrBer1 110d, 19. vatikanski brevijar 338d (dalje BrVat19), častimo BrVat6 158d, častim' – Pašmanski brevijar 254b (dalje BrPm), solomunъ .3. (= 8) d'ni brže posvečen'e BrN2 245d, služi se BrVO 423d (RCJHR I: 245).*
6. *dobrêci (se)* 'obdržati se', 'svetkovati', 'proslaviti': *vsi bl(a)gd(a)ni budu se dobrêci razv'ê ako bi duplek'sъ ili vlaču iš'toriu ima BrVO 4b, budu dobrêci BrN2 168a (RCJHR II: 318).*
7. *nebrêženie* 'nebriga', 'nemar', 'zanemarivanje': *lêpo li est' ženê pokr'venou gl(a)voû m(o)liti se nebrêženie est' BrVO 110c, i žrtvami nebrženiê spêšili bi BrVat5 229a, ot nebrženiê BrN2 486a, v nebrženi BrVb1 207a, v nebrženi BrN2 178a, BrPm 154b*
8. *nebrêžъno* 'nemarno': *si rêč' nebrêž'no mne slušai PsFr 14a*
9. *nebrêci* 'ne mariti', 'ne brinuti se', 'zanemarivati': *Ne mozi nebrêci BrVO 188d, nebrêgu BrVO 468a, nebrêgutъ BrVO 328c, nebrêže BrVat6 186d, nebrêžahu FgApost 1c.*

Kao sinonimi u hrvatskoglagoljskim se rukopisima za imenicu *brъženie* navode sljedeći leksemi: *blagdany, prazdnikъ, čtovanê, čacênê*, a za glagol *brêci*: *proslaviti, slaviti, služiti, čisti, č'stiti*. Na temelju ovih sinonima može se podrobnije odrediti značenje riječi *brъženie* i *brêci*.

Danas taj glagol nije potvrđen u hrvatskom standardnom jeziku, ali jest u nekim čakavskim govorima, npr. u Nerezinama na Lošinj u značenju 'slaviti'. Potvrđen je i denominal *brgovati* u značenju svetkovati, a sa sufiksom *-ulj-a* tvorena je imenica *brgulja* potvrđena od 17. stoljeća u značenju 'svetkovina', 'veselje', 'veseo objed',

‘gozba’, kao i toponim u Bisku, selu u Sinjskoj krajini (Skok I: 210).

Semantički je s glagolom *brijeći* povezan i pridjev *bržan* ‘jadan’, ‘ubog’, kao i *bezbržan* i *bržljivost*, te oblik *bržiti*, zabilježen u Crnoj Gori od 13. stoljeća. Sve do danas je u nekim istarskim govorima, npr. u pazinskim, očuvan pridjev *bržan* u značenju ‘jadan’, ‘bolestan’, ‘bijedan’, ‘nemoćan’, kao i prilog *bržno* u značenju ‘jadno’, ‘bijedno’ (Gagić 2017: 50), također u roverskim govorima jugozapadne Istre potvrđen je pridjev *bržan* u istom značenju, kao i imenica *bržnjača* ‘jadnica’, ‘siromaškica’, te *bržnjak* ‘siromašak’, ‘jadničak’ (Kalčić, Filipi, Milovan 2014: 39).

4. POTVRDE IZ RJEČNIKA

U *Akademijinu rječniku* navodi se da se porijeklo riječi *brgulja* izvodi od talijanskoga glagola *bergolare* ‘šaliti se’, za svetkovine i veselje te da je u Dalmaciji to ‘veseo objed na kakav svetac’. Leksem je potvrđen kod P. Radovića: *Kalende vaše i brgulje ne navidila je duša moja, Ne hoditi onamo gdi se tanci čine, feste, nike brgulje i komedije svitovne*, M. Pavlinovića: *bio sam na brgulji* (AR I: 640). Neki su autori preuzeli ovu pogrešnu etimologiju riječi iz *Akademijina rječnika* (Pavletić 2020: 273). Osim toga u *Akademijinu se rječniku* navode i potvrde za pojedine toponime, npr. Brgujac (Bargujac), selo na Visu, Brgulje, selo u zadarskoj okolici, Brgunje njivice na Braču (Šimunović 2004: 173 i 177), Brguli, selo u Boki kotorskoj, Brgulić, selo u Bosni kod Zvornika, te ktetik Brgulanin prema mjestu Brgule koje je postojalo u Bosni kod Vareša u 17. stoljeća (AR I: 639–640). Pod natuknicom *brijeći* nalazimo sljedeća značenja: ‘čuvati’, ‘paziti’, ‘hajati’, ‘držati’, ‘svetkovati’ te da je riječ potvrđena od 13. sve do kraja 17. stoljeća. Značenje glagola *brijeći* može biti 1. prelaziti, paziti, dobro gledati, kako u tjelesnom tako i u umnom smislu, kao i 2. svečan dan, držati, svetkovati, slaviti, praznovati. Glagol *brijeći* izvodi se od korijena *bhargh* u značenju ‘dizati’, ‘krijepiti’, ‘množiti’, s čime je semantički povezana i riječ *brijeg* (AR I: 647). Leksem je poznat hrvatskim renesansnim piscima, odnosno nastavio je svoj kontinuitet od glagoljske liturgijske književnosti do renesanse, primjerice kod Petra Hektorovića, npr.: *od tebe se ne odvrgho da spovidam vazda i brgho* (137), Marka Marulića: *Dan dobitja na svako godišće bi bržen i čtovan od svega puka* (5), *Zapovidi tvoje brguć kako mogu o Isuse da budu tvoju volju a od zla se vazda strići* (278), i Šime Budinića: *Blagodane svećene da imamo brići*, te hrvatskih protestanata, tj. Antuna Dalmatina: *kad vazam bržahu*. Glagol *brijeći* potvrđen je i u *Lekcionaru Bernardina Splićanina: i blaženi serafini družbenim radovanijem*

brgu (107), *Ni ta človik od Boga ki subotu ne brže* (34) (AR I: 647).

U pojedinim rječnicima hrvatskih mjesnih govora, štokavskih i čakavskih, zabilježen je leksem *brgulja*, tj. *brguja*, npr. u govoru otoka Šolte sa značenjem ‘gozba’, ‘veselje’ (Galović 2019: 431), u govoru Imotskoga: *brgulja* je obiteljsko slavlje izabranoga blagdana, a *brguljar* sudionik u brgulji (Šamija i Ujević 2001: 28). Slično je i u *Rječniku imotsko-bekijskoga govora* u kojemu se navode dvije varijante, tj. *brgulja* i *brguja* sa značenjem obiteljskoga slavlja odabrana blagdani i arealom upotrebe: zapadni i jugozapadni imotski kraj, te *brguljar* i *brgujar* – sudionik u brgulji s istim arealom upotrebe (Šamija 2004: 55). U *Rječniku govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine brgulja* je potanko opisana, i to 1. kao opći pojam za svaku gozbu, gošćenje, 2. župska svetkovina, tj. dernek, 3. kao specifična obiteljska svetkovina, svetac koji se slavi u nekom zaselku u selu, s napomenom da postoji u Vrgoračkoj zagori, po dijelu Imotske zagore te na rubu Sinjske zagore. U jednom selu može biti više brgulja. U ovom je *Rječniku* potvrđen i glagol *brguljati* u značenju ‘svetkovati’, ‘gostiti se’, ‘svetkovati brgulju’ (Gusić I. i Gusić F. 2004: 39). U *Studenačkom rječniku* uz imenicu *brgulja* sa značenjem ‘fešta’, ‘veselje’, ‘slavlje’, potvrđena je imenica *brguljašica* ‘ona koja se slavi na obiteljskom slavlju’ (Babić 2008: 54).

5. OPIS BRGULJA U ETNOLOŠKO-ETNOGRAFSKOJ LITERATURI

Podroban opis brgulja s početka 20. stoljeća ostavio je don Frano (Frane) Ivanišević (1863.–1947.) u svojoj kulturnoj monografiji *Poljica: narodni život i običaji*⁶. U poglavlju „Svetkovine pojedinih kuća”, autor *brgulju* definira kao „... manji blagdan, kad se sprema užina” (Ivanišević 1987: 431). Prema njemu, ovaj se pojam u Poljicima kraj Splita rabio kao naziv za svetkovinu obiteljskog i plemenskog patrona, ali i za opću svetkovinu sveca zaštitnika sela, župe ili zaseoka. Tako autor na primjeru sela Podstrane navodi: „Podstrana je selo na okupu, pa ima svetaca priko godine, koje ne štuje nego polovica sela, na priliku kad je Sv. Ante, svetkuje samo gornji dija sela od istoka... na sv. Antu spravljaju užinu i brgulju samo oni od istoka... U Jesenicama ne svetkuje selo Sv. Vablana, ali pleme Rakulića ne bi za živu glavu zaradilo, svetkuje za čast svecu koji ji ‘oslobodija od kuge’” (Ivanišević 1987:

⁶ Građa za monografiju sakupljena je i priređena po *Osnovi za sabiranje građe*. Izvorno je objavljivana u dijelovima u *Zborniku za narodni život i običaje* da bi na koncu radovi bili sabrani i objavljeni kao monografija.

431)⁷. Iako se na temelju autorova obrazloženja stječe dojam da se u Poljicima pojam *brgulja* odnosi i na proslavu blagdana sveca zaštitnika zaseoka ili župe, iz opisa same svetkovine proizlazi da je riječ upravo o svetkovini rodovskoga zaštitnika. Da je to u tradiciji hrvatskoga naroda manji blagdan potvrđuju i hrvatskoglagoljski rukopisi, tj. *Brevijar Vida Omišljanina* (4b) u kojemu se pod natuknicom *br'zenie* navodi: *mali bl(a)gd(a)ni razumêmo da ki nê dupalb... ni ki ima vlače pênie ili br'zenie* (RCJHR I: 240).

Da je ovaj običaj bio popularan u Poljicima potvrđuje i Miroslav Pera u izdanju *Poljičkoga statuta* koji spominje sajmove (brgulje) među ritualima u Poljičkoj Republici koji su jačali i poticali aktivnosti Poljičana na stvaranje zajedništva uz razne svetkovine, procesije, sastanke itd. (Pera 1988: 201).

U novije je vrijeme također o običaju brgulje u Poljicima pisala Dinka Alaupović Gjeldum opisujući narodne običaje u vezi s proslavom sv. Klementa ističući da u Dalmaciji nije uobičajen termin hodočašće, pogotovo ako je riječ o nekom lokalnom svecu, zaštitniku, nego se kaže: „idem Gospi u Sinj” ili „idem na zavit”, „idem sv. Anti na Prugovo” itd. (Alaupović Gjeldum 1997: 157). „Na zavjet se ide u crkvu, a na brgulju u selo prijateljima. U dijelu primorske Dalmacije blagdan sveca zaštitnika određenog mjesta nazivaju fijera, što odgovara brgulji ili derneku u dijelu Zagore” (Alaupović Gjeldum 1997: 157). Vjernici nakon obavljenih pobožnosti odlaze kući na objed, koji je toga dana bogatiji, te obavezno pozovu nekog prijatelja, koji je došao na zavjet iz susjednoga sela, u goste. Ovdje dolazi do izražaja društveni aspekt slavljenja blagdana, zajedništvo, osnaživanje identiteta, međusobno i međugeneracijsko komuniciranje ljudi, druženje i veseljenje. Na kraju autorica zaključuje da je *brgulja* jedan od elemenata hodočašća koji nije vezan uz liturgiju, nego je to svetkovina, gozba i slavljenje blagdana izvan crkvenoga obreda (Alaupović Gjeldum 1997: 160).

Ante Škobalj također spominje *brgulju* u Poljicima kao drevni običaj koji podsjeća na pretkršćanske (pra)slavenske žrtvene obrede. Govoreći o obredima na planinskim vrhuncima, opisuje svečanu gozbu, slavlje i čašćenje koje se odvija na dan sveca zaštitnika najstarijih poljičkih crkvice. Opisujući proslavu na dan sv. Maksima 15. svibnja kojeg slave stanovnici poljičkoga sela Kruge, spominje gozbu – brgulju koja se tada priprema (Škobalj 1970: 510). Autor u ovom poljičkom običaju vidi ostatke drevnih obrednih slavlja koja su uključivala gozbu, ples i prinošenje žrtve. Tako navodeći primjer sela Duća u Poljicima spominje da vjernici „... u većem broju dolaze na Stomoricu drugi dan svetkovine... nego prvi dan, kad su više

⁷ Sveti Vablan (Vabijan) odnosi se na sv. Fabijana.

zaokupljeni spremanjem ‘brgulje’, svečane gozbe, koja se ovdje još i danas obilno priređuje što također podsjeća na prastare žrtvene obrede” (Škopalj 1970: 111).

Uz Poljica, na prostoru kojih je uz pismo *poljičicu*⁸, u liturgiji bio u uporabi hrvatski crkvenoslavenski jezik i hrvatskoglagoljski misal, ovaj stari običaj očuvao se sve do danas u još jednoj glagoljaškoj sredini, u Imotskoj krajini. Opisao ga je fra Silvestar Kutleša (1876. – 1943.) u etnografiji *Život i običaji u Imotskoj krajini*, pod poglavljem „Svetkovine pojedinih kuća”, gdje navodi da se običaj slavljenja *brgulja* očuvao u selu Runovići kraj Imotskoga, u kojem „... svako pleme (skup kuća koje se jednako zovu i od istog korena potiču) ima svoga posebnog sveca, koga svetkuje ili slavi. To svetkovanje zovu brgulja” (Kutleša 1997: 267). Kao primjer navodi da se u Runovićima na Sv. Stjepana održavaju dvije svečanosti, seoska proslava Svetoga Stjepana u kojoj sudjeluju svi župljani i brgulja koju svetkuju samo oni rodovi kojima je sveti Stjepan zaštitnik (Kutleša 1997: 273). Autor u svome radu donosi i popis brgulja po plemenima župe Runovići (Kutleša 1997: 267). Na primjeru plemena Tucaka kojima je brgulja na Krstovdan (blagdan Uznesenja Sv. Križa) opisuje izgled i tijek svetkovine (Kutleša 1997: 267). Kao važan dio svetkovine izdvaja se strogi post koji se naziva *žežinj* (od lat. *ieiunium* – post) kojega se pojedini ukućani pridržavaju dan prije (*užežinj*) blagdana sveca zaštitnika (Kutleša 1997: 267). Zatim na sam blagdan slijedi misa za članove obitelji i svečani objed na koji su pozvani samo rodbina i najbliži prijatelji (*brguljari*), a prilikom kojega se pali posebna blagdanska svijeća zvana *svića trojice* (Kutleša 1997: 268). Autor ističe da mu porijeklo i starost *brgulja* nisu poznati. Također, navodi da se *brgulja* slavi i u drugim mjestima Imotske krajine (Kutleša 1997: 269), što potvrđuju i pojedina novija izdanja, npr. Maja Matković: *Moji Zmijavci. Rječnik običajnik jednog sela i drugih sela u Imotskoj krajini* (Zagreb 2021).

Na svetkovinu sveca zaštitnika obitelji i plemena u Makarskom primorju osvrnule su se autorice Antonija Zaradija Kiš i Vedrana Vela Puharić u radu „Kulturološke perspektive utonule baštine sv. Martina na Makarskom primorju”, istražujući materijalne i nematerijalne aspekte baštine svetog Martina u ovom kraju. Posebnu pozornost posvećuju štovanju svetoga Martina kao sveca zaštitnika plemena, običaja koji se u Makarskom primorju naziva „... *svetac*, koji se u makarskom kraju *služi*, a oni koji ga služe nazivaju se *svećenjaci* ili *svečari*” (Zaradija Kiš i Vela Puharić 2012: 388). Autorice u ovom običaju vide „praslavenski običajni relik” (2012: 388)

⁸ *Poljičica* je stručni naziv za regionalni oblik hrvatske ćirilice, koja je bila u uporabi na prostoru nekadašnje Poljičke općine/kneževine. Umijeće čitanja, pisanja i tiskanja poljičice 2024. godine upisano je u registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (Z-7778) kao nematerijalno kulturno dobro.

i navode: „*Svetac* ili *krsnica* je stari slavenski kršćanski običaj slavljenja plemenskog nebeskoga sveca zaštitnika. Korijene ovomu običaju valja tražiti u pretkršćanskom vremenu, a današnji odraz ponajviše u krajevima južne Dalmacije” (Zaradija Kiš i Vela Puharić 2012: 388)⁹. Na temelju rezultata vlastitoga etnografskog istraživanja, autorice zaključuju: „*Svetac* je, međutim, važan oblik nematerijalne hrvatske baštine i sastavnica je dalmatinskoga povijesnog identiteta, koji zbog svojih prastarih korijena i duboke poruke obiteljskog zajedništva pronosi ključne društvene i humanističke vrijednosti. Upravo zbog toga nematerijalna baština, opstanak koje je ovisan jedino o generacijskoj transmisiji, zahtijeva danas posebnu skrb” (Zaradija Kiš i Vela Puharić 2012: 391). Ovdje treba napomenuti da najraniji pisani spomen običaja slavljenja plemenskoga i obiteljskoga sveca zaštitnika na prostoru Hrvatske nalazimo u djelu fra Andrije Kačića Miošića (1704. – 1760.) *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, gdje se za sveca zaštitnika rabi termin *branitelj* (Mišur 2022: 25). S običajem se također susreo i opisao ga Alberto Fortis (1741. – 1803.) u svojem djelu *Viaggio in Dalmazia* (Zaradija Kiš i Vela Puharić 2012: 388).

U novije se vrijeme brguljama bavio Ivo Mišur pišući o širem kontekstu prakse slavljenja plemenskoga i rodovskoga zaštitnika kod Hrvata – što je običaj za koji upotrebljava zajednički naziv *krsna slava*¹⁰. U svojim radovima na temelju analize fonda svetaca koji se štuju kao zaštitnici i geografske rasprostranjenosti običaja, nastoji odgovoriti na pitanje nastanka i razvoja fenomena slavljenja sveca zaštitnika plemena, roda i bratstva u okviru Katoličke crkve na prostoru Hrvatske. Za razliku od većine autora koji u ovim običajima vide praslavenski, pretkršćanski relik, Mišur zaključuje da su za nastanak i razvoj slavljenja rodovskih-plemenskih svetaca zaštitnika (*brgulje*, *krsnog* imena itd.) presudan utjecaj imala osmanska osvajanja i politika ograničavanja djelovanja katoličkoga svećenstva na području Osmanskoga Carstva (Mišur 2022a: 259). Prema njemu, nedostatak kontakata lokalnih zajednica sa svećenicima, javno organiziranoga bogoštovlja i rušenje crkava i promjena ili nestanak crkvenih titulara tijekom osmanske vladavine utjecali su na internalizaciju kršćanskoga kulta

⁹ Autorice napominju da se prilikom istraživanja fenomena *sveca* odnosno *krsnice*, susrećemo s *krsnom slavom*, razvijenijim oblikom ovog običaja koji se do danas očuvao kod „Slavena istočnog obreda” (Zaradija Kiš i Vela Puharić 2012: 388).

¹⁰ Tako navodi: „*Krsnica*, *krsna slava* ili samo *slava* običaj je slavljenja sveca zaštitnika vlastitog roda, proširene obitelji koja nosi isto prezime. Jedan rod u pravilu ima jednu krsnu slavu. U narodu se kaže da pojedini rod sveca *slavi*, *drži* ili *služi*. Slava je obiteljsko nasljeđe koje se prenosi s koljena na koljeno po muškoj liniji. Promjena je moguća jedino ako se mladić priženio u ženinu kuću i prihvatio slavljenje sveca zaštitnika njezine obitelji. Svetac se, dakle, drži zaštitnikom kuće, tj. imanja. Obitelji koje bi doselile, a nisu imale svoju slavu, obično bi slavile Sve svete” (Mišur 2020: 175).

unutar kruga obitelji (Mišur 2022a: 259)¹¹.

Premda pojedini hrvatski crkveni povjesničari smatraju da je krsna slava običaj svojstven samo pravoslavcima¹², I. Mišur utvrdio je da je to termin i običaj koji je potvrđen i kod Hrvata, rimokatolika u dolini Neretve, Makarskom primorju, Vrgorcu, južnoj Hercegovini, Konavlima i Boki kotorskoj, na Kosovu, kod karaševskih Hrvata u Rumunjskoj i Hrvata grkokatolika na Žumberku (Mišur 2022a: 250). Unatoč razilaženju u mišljenjima o podrijetlu i nastanku ovog fenomena, iz ovog istraživanja proizlazi da se u neretvanskom području termin *krsna slava* rabi u istom značenju kao *brgulja* u Poljicima i Imotskom.

U svojem najnovijem radu „Brgulja u kontekstu običaja ‘sveca’ u Makarskom primorju i ‘slave’ u Vrgoračkoj krajini” iz 2022. godine, Mišur navodi da je naziv i običaj *brgulja* bio prisutan na prostoru Vrgorske krajine (Mišur 2022c: 69). Tako navodi da „... zapadni dio Vrgorske krajine tzv. Gornji kraj koristi naziv brgulja, dok ostatak Vrgorske krajine nema imenicu kojom imenuju ovaj običaj već se rabi glagol slaviti (npr. Stapići slave Krstovdan)” (Mišur 2022c: 73). Kao elemente svetkovine spominje držanje zdravice, gašenje svijeće kruhom umočenim u vino, zabranu obavljanja poslova za ukućane i zajednički objed obitelji, kumova i uže rodbine (Mišur 2022c: 69).

U radu „Zabrane običaja krsne slave kod katolika u Hercegovini” Mišur analizira crkvene restrikcije u pogledu slavljenja plemenskoga i obiteljskog sveca zaštitnika kod Hrvata u Hercegovini (2022b: 28). Ovaj rad osobito je zanimljiv jer donosi nove spoznaje o rasprostranjenosti, ali i o uzrocima nestajanja ovog običaja. Također, donosi uvid u izvještaje apostolskih vizitatora u kojima su očuvani rijetki i osobito vrijedni izvještaji o ovom običaju i njegovu slavljenju na prostoru Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije. Pritom je osobito zanimljiv podatak da je najstariji poznati opis običaja štovanja obiteljskoga sveca zaštitnika kod Hrvata onaj iz izvještaja apostolskoga vikara u Bosni fra Pavla Dragičevića iz 1742. godine (Mišur 2022b: 27).

Raspravljajući o kršćanskim terminima talijanskoga porijekla, Helena Pavletić između ostaloga spominje i *brgulje* držeći da je riječ izvedena iz talijanskoga *bergolare* – slaviti dernek, veseliti se. „Brgulja je ‘slavljenje kojim se u crkvi i van crkve slavi

¹¹ Mišur također donosi pregled različitih naziva za ovaj običaj kod Hrvata – sveci zaštitnici nazivaju se *branitelji*, *zaštitnici plemena*, *svetac* i *krsnica*, dok se za njegovo slavljenje koriste glagoli *držati*, *svetkovati*, *služiti* i *slaviti* (Mišur 2022a: 251).

¹² Tako primjerice Juraj Kolarić navodi: „Krsna slava – običaj u pravoslavlju da pojedine obitelji i rodovi imaju svog sveca zaštitnika čiji se blagdan slavi uz posebne obrede i gozbu. Običaj je najčešći kod pravoslavnih Srba i Crnogoraca, a dijelom i Makedonaca. Pretpostavlja se da se krsna slava razvila iz poganskog kulta predaka” (V. Kolarić 2005: 1332).

svetkovina zaštitnika jednog dijela župe³; od tal. *bergolare* – šaliti se. Iako riječ nije potvrđena u suvremenim rječnicima, iz konteksta u mrežnome korpusu zaključuje se da ima regionalnu upotrebu (područje Dalmatinske zagore). No i danas postoje krajevi gdje katolici slave kućne svece samo se to ne zove svugdje krsna slava nego *brgulja* (od *bergolare* = slaviti). Okupljanje je imalo sva obilježja mediteranskog ugođaja, fjere, [...] ali i obilježja *brgulje*, staroga običaja Dalmatinske zagore, već utonuloga u društveni zaborav. Obje pojave, fjera i *brgulja*, u funkciji su okupljanja ljudi. (hrWaC)” (Pavletić 2020: 273). Autorica je vjerojatno ovu etimologiju preuzela iz *Akademijina rječnika* koju je inicirao Đuro Daničić, a koju opovrgava Petar Skok: „Daničić tumači *brgulju* talijanskim glagolom *bergolare* što ne može biti semantički ni morfološki. (...) Ali da se ne radi o posuđenici iz talijanskoga, dokaz je i izvedenica *brinuti se* < **brignōti*, slov. *zbrignuti*. U klasi glagola na *-nq-* nema italijanizama” (Skok I: 210–211).

U vezi s *brguljom* treba spomenuti i imenicu *brigača* koja je zabilježena u Istri, u Lovranu u značenju „zemlja od koje se godišnje daje nešto za vjerske svrhe” (Skok I: 211), što je najvjerojatnije semantički povezano s navedenim glagolom *brijeći* i imenicom *brgulja*. *Brigača* je i svetkovina u čast predaka, koju slave pojedini rodovi, a odvija se u vidu gozbe i misa zadušnica¹³. U svome radu „Brigača – razvojni put jednoga pravnoga običaja u Kastavskoj gospoštiji”, Oleg Mandić spominje proslavu koja se odvijala u Gornjem Rukavcu kraj Rijeke navodeći: „Neke su porodice u Gornjem Rukavcu još u XX. stoljeću slavile brigaču, i to prve nedjelje poslije sv. Martina, t. j. poslije 11. studenoga. To su Antončići, Kinkelovi, Kukići, Laginje i Lukšetići. Proslava se najprije sastojala u molitvi za pokojne članove porodice i za žive, da im u budućnosti bude dobro. Zatim je bila svečana večera i veselje” (Mandić 1957: 43). Naziv ove svetkovine prenio se na zemljište dano u zadužbinu Crkvi i uz čije se vlasništvo vezala obaveza plaćanja misa za pokojne i druga materijalna podavanja na određeni dan u godini¹⁴. Obveza plaćanja mise za pokojne padala je na vlasnika čestice i imanja. Tako autor navodi podatak iz početka 17. stoljeća: „Matija je Čohilj god. 1612. uživao komad zemljišta, što su ga braća Grgur, Jakov i Gašpar Čohilj u XVI. stoljeću odredili za *brigaču*, s time da se ona mora izvršavati svake godine na dan sv. Petra, t. j. 29. lipnja. Obaveza, koja je teretila to zemljište, sastojala se u

¹³ Zanimljiva je predaja zabilježena kod pojedinih rodova o porijeklu štovanja *brgulja*, u kojima se redovito navodi da je štovanje sveca započelo kao zavjet njihovih predaka svecu koji ih je zaštitio od bolesti, često kuge ili gladi itd.

¹⁴ Opterećivanje legatom ovog često visoko kvalitetnog zemljišta u blizini kuće osiguravalo se kontinuirano održavanje *brigače*, ali se i čuvala cjelovitost imanja i sprječavala parcelizacija zemljišta čime bi ono, upravo zbog obveze godišnjega podavanja Crkvi, postalo ekonomski neisplativo.

plaćanju dvjesta misa svake godine kao i u ‘obedu redovnikom i ubozim’” (Mandić 1957: 19). Ova povezanost imanja (kuće i zemljišta) i svetkovine u skladu je s već spomenutim zaključcima Ive Mišura, koji navodi: „Svetac se, dakle, drži zaštitnikom kuće, tj. imanja. Obitelji koje bi doselile, a nisu imale svoju slavu, obično bi slavile Sve svete” (Mišur 2018: 75). Iz svega proizlazi da nam *brgula* jasnije ukazuje na još jednu dimenziju *brgulja* i sličnih svetkovina, a to je ne samo slavljenje određenoga sveca kao zaštitnika roda ili plemena nego i čašćenje predaka (Mandić 1957: 12).

U svom radu o štovanju Stjepana Prvomučenika, Marko Dragić donosi opsežan pregled slavljenja *brgulja* u Hrvatskoj. Pišući o *brguljama* u sklopu štovanja svetoga Stjepana Prvomučenika u Hrvatskoj, Dragić se ponajprije oslanja na istraživanja i radove drugih etnologa i etnografa, između ostalih Kutleše, Ivaniševića (Dragić 2020)¹⁵.

I na kraju izdvajamo jedno svjedočenje našega suvremenika Vladimira Marinovića (rođ. 1953.) iz Slivna u Dubrovačko-neretvanskoj županiji: „Brgulja je običaj koji se slavio u Dalmaciji, a koji je dobrim dijelom danas izumro. Razlog kod nas u Slivnu je iseljavanje pučanstva. Predstavljao je slavljenje nekog sveca od strane samo jednog dijela sela. Tako da smo mi Marinovići i Mikruti slavili sv. Martina, a za sve ostale bio je normalan radni dan. Neki bi slavili sv. Jeronima, neki sv. Mihovila, neki Svi svete. Možda je razlog tome što su ovi sveci u drugom dijelu godine nakon što se ubere ljetina, tad bi se moglo feštati. Taj dan pozivala bi se rodbina i prijatelji. Nakon svete mise za one koji slave, feštalo se cijeli dan. Jelo se i pilo najbolje što se imalo. Nama djeci je bio poseban dan. Dobivali bi jednostavne poklone, igrali se s djecom što bi došli s gostima, dobro se jelo, pjevalo, a budi i pijanih glava. Kad sam upoznao druge vjere shvatio sam da taj običaj potpuno odgovara krsnoj slavi kod pravoslavaca”¹⁶.

6. ZAKLJUČAK

Glagoljaštvo – baština Solunske braće Konstantina (Ćirila) i Metoda – nije samo pismo s liturgijskim knjigama nego i sve popratne pojave uvjetovane egzistencijom pisane i umjetnički oblikovane riječi iz područja vjere, kulture i prosvjete, od liturgije i glagoljaškoga pjevanja do blagdanskih običaja i svetkovina (Hercigonja 2009: 15). Pisana i izgovorena riječ na domaćem, hrvatskom jeziku utvrđivala je narodnu svijest,

¹⁵ Dok je ovaj rad bio u postupku recenzije, objavljena je monografija *Brgulje – štovanje svetaca u Zabiokovlju*. Ivan Bodrožić i Mladen Parlov (ur.) Split: Crkva u svijetu, 2022., 180 str. Čitatelja upućujemo na ovaj zbornik u kome je objavljen niz vrijednih priloga koji doprinose našem poznavanju *brgulja* kao hrvatskog kulturno-povijesnog fenomena.

¹⁶ Na informaciji zahvaljujemo fra Anti Mariću iz Mostara.

poticala na daljnje književno stvaranje, na zapisivanje važnih povijesnih događaja, a posebice na kodificiranje običajnog prava (Bratulić 2022: 234). Sela u kojima se do danas očuvao običaj *brgulja* (prostor Zabiokovlja, Poljica kraj Splita itd.) tijekom svoje povijesti bila su u sastavu glagoljaških župa i u njima se na dan *brgulja* slavila misa na hrvatskom i hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Brgulja se, kao naziv za svetkovinu u čast sveca zaštitnika plemena ili mjesta, očuvala u glagoljaškim župama Zabiokovlja, dijelova Imotske krajine i Poljicima kraj Splita, gdje su stoljećima svećenici glagoljaši njegovali i prenosili hrvatski i hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiji, glagoljicu i hrvatsku ćirilicu (poljičicu) i jedinstveno liturgijsko i izvan liturgijsko glagoljaško pjevanje (Breko Kustura 2022: 89). Međutim, tijekom stoljeća izgubila se svijest o povezanosti te riječi s praslavenskim jezikom, tj. njezina etimologija, te su neki istraživači pogrešno smatrali da je to leksem romanskoga porijekla. Međutim, na temelju svega ovdje iznesenoga, razvidno je da je to riječ slavenskoga, tj. praslavenskoga porijekla, koja je preko crkvenoslavenskih prijevoda ušla u hrvatskoglagoljske rukopise, tj. potvrđena je u najstarijim hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima počevši od 14. stoljeća, te nastavlja svoj kontinuitet kod hrvatskih renesansnih pisaca od Hektorovića do Marulića, sve do hrvatskih protestanata, tj. Antuna Dalmatina, a onda i do 19. stoljeća, npr. kod Mihovila Pavlinovića, te do očuvanih toponima koji svjedoče da je ovaj običaj bio poznat ne samo u Hrvatskoj nego i na širem prostoru gdje su živjeli Hrvati, tj. u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Iz svega se može zaključiti da je leksem *brgulja* izveden od slavenske riječi, odnosno da je izvedenica od glagola *brijeći* u značenju ‘održavati’, ‘slaviti’, ‘svetkovati’. Leksem *brgulja* duboko je ukorijenjen u hrvatsku tradiciju i narodne običaje i kao takav čuva kontinuitet, jedino što se u svijesti naroda izgubila etimološka veza s osnovnom riječju, *brijeći*, *brzenie*. O uvriježenosti ove tradicije, a time i same riječi, kao i arealu njezine uporabe, a time i samog običaja, svjedoče brojne potvrde u rječnicima mjesnih govora od govora otoka Šolte, do studenačkoga govora, govora Imotske krajine i Bekije, te govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine.

Običaj *brgulja* vrijedan je i jedinstven kulturni fenomen i svjedočanstvo uloge prožimanja hrvatskoglagoljske baštine i lokalne tradicijske kulture u oblikovanju jedinstvenoga kulturnog identiteta i duhovnosti hrvatskoga naroda.

KRATICE HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

- BrVb1 – 1. vrbnički brevijar, 13.–14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVat5 – 5. vatikanski brevijar, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5.*
- BrVat6 – 6. vatikanski brevijar, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6.*
- BrPm – Pašmanski brevijar, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10.*
- BrVO – Brevijar Vida Omišljanina, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrBer1 – Prvi beramski (ljubljski) brevijar, kraj 14. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161.*
- BrVat19 – 19. vatikanski brevijar, 1465., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19.*
- BrN2 – 2. novljanski brevijar, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- FgApost – Dvolist apostola (brevijara), kraj 14. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *Fragm. glag. 54.*
- MVat4 – 4. vatikanski misal, najstariji hrvatskoglagojski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov – Novakov misal, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- Psf – Frašičičev psaltir (*Psalterium Vindobonense*), 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 77.*

LITERATURA

- ALAUPOVIĆ GJELDUM, Dinka. 1997. „Sveti Klement u pučkoj pobožnosti Poljica”. *Ethnologica Dalmatica* 6: 147–164.
- AR – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- BABIĆ, Ivan. 2008. *Studenački rječnik*. Studenci: Župni ured.
- BANOVIĆ, Stjepan. 1912. „O porijeklu slave krsnog imena”. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Godina XXIII, Sarajevo: 265–273.
- BRATULIĆ, Josip. 1971. „Glagoljica i glagoljaši u Poljicima”. *Hrvatska glagoljica. Postanak, razvitak, značenje*. Zagreb: Matica hrvatska, 234–245.
- BREKO KUSTURA, Hana. 2022. *Glazba povijesnih hrvatskih zemalja u srednjem vijeku*. Zagreb: Leykam international.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2002. *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DRAGIĆ, Marko. 2020. „Sveti Stjepan Prvomučenik u hrvatskoj kulturnoj baštini”. *Ethnologica Dalmatica* 27: 37–84.
- ESSJ – *Étimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov: praslavjanskij leksičeskij fond*. Vypusk 1. / sost. Oleg Nikolaevič Trubačev i dr.; pod red. O. N. Trubačeva; AN SSSR. Institut ruskogo jazyka. Moskva: Nauka, 1974–2021.
- GAGIĆ, Marija. 2017. *Rječnik pazinskog govora*. Pazin, Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- GALOVIĆ, Filip. 2019. *Govori otoka Šolte*. Zagreb: Općina Šolta, Hrvatsko katoličko sveučilište Zagreb.
- GUSIĆ, Ivica i GUSIĆ, Filip. 2004. *Rječnik govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine*. Zagreb: Vlastita naklada.
- HERCIGONJA, Eduard. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- IVANIŠEVIĆ, Frano. 1906. *Poljica, narodni život i običaji*. Split: Književni krug Split.
- KALČIĆ, Slavko; Goran FILIPI i Valter MILOVAN. 2014. *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Pazin: Matica hrvatska — Pazin, Zagreb: Dominović, Pula: Znanstvena udruga Mediterana.
- KOLARIĆ, Juraj. 2005. *Ekumenska trilogija: Istočni kršćani, pravoslavni, protestanti*. Zagreb: Prometej.
- KRALJEVIĆ, Ante. 2013. *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*. Široki Brijeg, Zagreb: Matica hrvatska, Ogranak Široki Brijeg, Dan.
- KUTLEŠA, Silvestar. 1997. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska Ogranak Imotski.

- LAŠVANIN, Nikola. 2003. *Ljetopis*. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran. Sarajevo, Zagreb: Synopsis.
- MANDIĆ, Oleg. 1957. „Brigača – razvojni put jednoga pravnoga običaja u Kastavskoj gosposštiji”. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 4: 7–55.
- MATKOVIĆ, Maja. 2021. *Moji Zmijavci. Rječnik običajnik jednog sela i drugih sela u Imotskoj krajini*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- MIKLOŠIĆ, Franc. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- MIŠUR, Ivo. 2020. „Krsna slava neretvanskih katolika prije Drugoga svjetskog rata”. *Služba Božja* 60/2: 175–190.
- MIŠUR, Ivo. 2022a. „Podrijetlo običaja krsne slave kod dalmatinskih katolika”. *Obnovljeni Život* 77/2: 249–262.
- MIŠUR, Ivo. 2022b. „Zabrane običaja krsne slave kod katolika u Hercegovini”. *Ethnologica Dalmatica* 29: 25–40.
- MIŠUR, Ivo. 2022c. „Brgulja u kontekstu običaja ‘sveca’ u Makarskom primorju i ‘slave’ u Vrgoračkoj krajini”. U *Brgulje – štovanje svetaca u Zabiokovlju*. Bodrožić Ivan i Mladen Parlov, ur. Split: Katolička izdavačka kuća i časopis Crkva u svijetu, 55–76.
- NOSIĆ, Milan. 2005. *Rječnik posuđenica iz turskoga jezika*. Rijeka: Maveda.
- PAVLETIĆ, Helena. 2020. „Kršćanski termini talijanskoga porijekla u hrvatskome jeziku”. *Folia linguistica et litteraria*, 265–280.
- PERA, Miroslav. 1988. *Poljički statut*. Split: Književni krug.
- RCJHR I. – *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. I. svezak, A-vrêdъ, gl. urednici B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš. Zagreb: Staroslavenski institut, 2000.
- SKOK, Petar. 1971.–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SLOVAR’ – *Staroslavjanskij slovar’ (po rukopisjam X–XI vekov)*. Moskva: Slavjanskij institut Akademii nauk Češkoj respublik, Institut Slavjanovedenija i balkanistiki Rossijskoj akademii nauk, 1994.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Prag: ČSAV. Slovanský ústav, 1958–1997.
- ŠAMIJA, Ivan Branko i Petar UJEVIĆ. 2001. *Rječnik imotskoga govora*. Zagreb: Zavičajni klub Imočana.
- ŠAMIJA, Ivan Branko. 2004. *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*. Zagreb: Društvo Lovrečana.
- ŠETKA, Jeronim. 1976. *Hrvatska kršćanska terminologija*. II. izmijenjeno, popravljeno

- no i upotpunjeno izdanje. Split: Knjižnica Marije, knj. 10.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2004. *Bračka toponimija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠKOBALJ, Ante. 1970. *Obredne gomile: na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*. Sveti Križ na Čiovu: Vlastita naklada.
- ZARADIJA KIŠ, Antonija i Vedrana VELA PUHARIĆ. 2012. „Kulturološke perspektive utonule baštine sv. Martina na Makarskom primorju”. U: *Makarsko primorje danas: Makarsko primorje od kraja Drugog svjetskog rata do 2011*. Marko Mustapić i Ivan Hrستی, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Grad Makarska, 385–405.

INTERNETSKI IZVORI

- „Полный православный церковнославянский словарь”. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/polnyj-pravoslavnyj-tserkovnoslavjanskij-slovar/2> (11.10.2022.).

BRGULJE IN THE CONTEXT OF CROATIAN GLAGOLITIC HERITAGE

MARKO BRKLJAČIĆ
MARINKA ŠIMIĆ

ABSTRACT

The paper investigates the valuable and unique cultural phenomenon, the custom of *brgulje*, which witnesses the role of overlapping of Croatian Glagolitic Heritage and local traditional culture. First, it explores the etymology of the word *brgulje*, that is, of the verb *briježiti* with confirmations and meanings in Croatian Glagolitic manuscripts and dictionaries of local dialects. It has been concluded that *brgulja* is a Croatian folk word of Proto-Slavic origin, deverbative of the verb *brijeći*, namely of the root -brêg-, contrary to some previous assumptions that it is a lexeme of Romanic origin. Furthermore, the paper presents the area of occurrence of the word *brgulja*, that is, the folk customs which relate to this feast, as well as the confirmation of the word in Croatian toponymy and in writers from the Renaissance to the 19th century. It states the facts connected with the celebration of *brgulje* in the Dalmatian Hinterland (Croat. Dalmatinska zagora) and specific characteristics related to this custom in certain places. This paper is a contribution to the knowledge of Glagolitic tradition, as well as to the knowledge of the history of Croatian Glagolitic Heritage and its connection with the Proto-Slavic, Slavonic, and Church Slavonic language.

KEYWORDS:

brgulja, briježiti, Dalmatian Hinterland (Croat. Dalmatinska zagora), Croatian Glagolitic, Poljica

MAMA, GDJE STOJE SLATKIŠI? O UPORABI GLAGOLA TJELESNOG POLOŽAJA U HRVATSKOM JEZIKU

DUBRAVKA VIDA KOVIĆ ERDELJIĆ

Filozofski fakultet Osijek
Lorenza Jägera 9, Osijek
dvidakovic@ffos.hr

UDK: 811.163.42'23 *
811.163.42'36
DOI: 10.15291/csi.4440
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 2. 5. 2023.
Prihvaćen za tisak: 8. 1. 2024.

Tema su ovog rada glagoli kojima se označava tjelesni položaj u hrvatskom jeziku (glagoli *stajati*, *sjediti* i *ležati*). Analize ekvivalenata tih glagola u brojnim jezicima (Newman 2002a) pokazuju da su izrazito višeznačni te da, osim sekundarnih leksičkih značenja, u određenim kontekstima dobivaju i neke gramatičke funkcije, kao npr. funkciju kopule ili pomoćnog glagola u tvorbi progresivnog glagolskog vida. Odabrani teorijski okvir za analizu tih leksema postavke su kognitivne lingvistike prema kojima značenje leksema nije proizvoljno, već duboko motivirano i utemeljeno u tjelesnom iskustvu i našem enciklopedijskom znanju (Lakoff 1987, Johnson 1987).

Rezultati analize uporabe glagola *stajati*, *sjediti* i *ležati* u korpusima Riznica i hrWaC pokazali su da su sekundarna značenja tih glagola, kao i u ostalim jezicima, motivirana tjelesnim iskustvom te da proizlaze iz predodžbenih shema kao što su sheme VERTIKALNOST, HORIZONTALNOST, OTPOR, LJESTVICA, POTPORA, SPREMNIK, KONTAKT itd. Hrvatski jezik razvio je i neka značenja koja nisu zabilježena u drugim opisanim jezicima, primjerice uporabu glagola *stajati* za uobičajeno mjesto nekog predmeta ili za označavanje cijene nekog proizvoda.

KLJUČNE RIJEČI:

enciklopedijsko znanje, glagoli tjelesnog položaja, otjelovljenost, polisemija, predodžbene sheme

1. UVOD¹

U posljednjih nekoliko desetljeća glagoli kojima se kodiraju tri temeljna položaja ljudskog tijela – stajanje, sjedenje i ležanje – izazivaju veliki interes u svjetskoj lingvistici, osobito u području lingvističke tipologije (Newman 2002a, Ameka i Levinson 2007), kontrastivnih analiza (Viberg 2013, Lemmens i Perrez 2010, Lesuisse i Lemmens 2018) i kognitivne semantike (Lemmens 2002, Newman 2002a, Serra Borneto 1996 itd.). Tri predmetna položaja imaju važnu ulogu u svakodnevnom životu čovjeka, pa nije neuobičajeno što glagoli koji ih označavaju služe kao izvor brojnih semantičkih proširenja. Analize njihovih uporaba u nizu jezika (npr. Newman 2002, Newman 2009, Lemmens 2002, Serra Borneto 1996, Kuteva 1999, Viberg 2013 i dr.) pokazale su da među njima postoji velika varijabilnost glede toga kojim putem kreću njihova značenjska proširenja, no ipak ukazuju i na činjenicu da čak i među genetski nesrodnim i zemljopisno udaljenim jezicima u tom smislu postoje i značajne podudarnosti.

Vjerojatno je najčešće značenjsko proširenje glagola koji izražavaju tri temeljna položaja ljudskog tijela u brojnim promatranim jezicima kodiranje lokacije i orijentacije predmeta u fizičkom prostoru. Kako su pokazale studije lokacijskih izraza u većem broju jezika (Ameka i Levinson 2007), ekvivalenti glagola *stajati*, *sjediti* i *ležati* u nekim jezicima mogu biti obvezni i neobilježeni način kodiranja lokacije predmeta u prostoru, kao što je to npr. slučaj u nizozemskom u kojem je egzistencijalni glagol *zijn* (biti) u toj funkciji vrlo neuobičajen ili, za neke govornike, čak i gramatički neprihvatljiv (Lemmens 2002).

Kuteva (1999) je, polazeći od analiza primjera iz širokog spektra jezika, postavila hipotezu da su glagoli kojima se označava tjelesni položaj (GTP-i) skloniji krenuti putem gramatikalizacije, primjerice u kopule ili pomoćne glagole u tvorbi glagolskog vida, najčešće progresivnog (vidi npr. u Heine *et al.* 1993), ako se u danom jeziku koriste kao neobilježen način izricanja položaja predmeta u prostoru. Navodimo ponovno primjer iz nizozemskog gdje su GTP-i gramatikalizirani u pomoćne glagole za tvorbu progresivnog glagolskog vida u kojem se pojavljuju i uz glagole koji im po svojoj semantici uopće ne odgovaraju (npr. glagol *sjediti* uz glagol *hodati* kako bi se izrazila protežnost u vremenu glagola *hodati*). Iz takvih je uporaba vidljivo da je primarno značenje izbljedjelo, a u fokusu je ostalo ono aspektualno, gramatičko, kao u primjeru *Ik zit maar wat rond te lopen. (Ja sjedim samo da hodam okolo.)* (Lemmens i Perrez 2010: 317).

¹ Zahvaljujem se anonimnom recenzentu ovoga članka koji mi je ukazao na propuste u prvoj inačici rada, a koje sam, nadam se, uspjela otkloniti.

Oslanjajući se na prethodna istraživanja funkcija GTP-a u brojnim jezicima, u ovom ćemo radu nastojati dati opis semantičke mreže glagola *stajati*, *sjediti* i *ležati* u hrvatskom jeziku. Glavno težište bit će na njihovim sekundarnim značenjima, a kao teorijski okvir ove analize poslužit će nam postavke kognitivne lingvistike prema kojima značenje leksema nije proizvoljno, već duboko motivirano i utemeljeno u tjelesnom iskustvu i našem enciklopedijskom znanju (Lakoff 1987, Johnson 1987).

2. KOGNITIVNI MODEL STAJANJA, SJEDENJA I LEŽANJA

GTP-i označavaju tri temeljna statična položaja čovjeka u prostoru, a prostor kao čovjeku najbliža i najkonkretnija iskustvena domena, kao i odnosi u njemu, onako kako ih percipiramo iz svoje antropocentrične perspektive, služe kao obrazac na temelju kojega se razumijevaju i konstruiraju odnosi i u apstraktnijim domenama. Način na koji se ti prostorni odnosi reflektiraju čak i u primarno neprostornim jezičnim izrazima jedna su od središnjih tema kognitivne lingvistike čija je temeljna postavka da je značenje temelj svakog jezičnog opisa,² a ono pak proizlazi prvenstveno iz čovjekova tjelesnog iskustva bivanja u prostoru³. Ne iznenađuje stoga što su GTP-i u brojnim jezicima izrazito polisemni. Za hrvatski to potvrđuje i analiza leksema s najviše značenja u hrvatskom jeziku koju su provele Krnić i Pišković (2022) tako da su iz dva opća jednojezična rječnika hrvatskog jezika (Anić 1991 i Šonje 2000) ekscerptirale lekseme s najmanje pet značenja. Analizom je utvrđeno da u takve lekseme spadaju i glagoli *stajati* i *ležati*, dok glagol *sjediti* nije zabilježen.

Polisemija zapravo predstavlja odraz čovjekova znanja o svijetu koje se prevodi u značenjske podatke koji postaju dijelom jezičnih struktura (usp. Raffaelli 2007). U kognitivnoj se gramatici na polisemiju gleda kao na vrstu kategorizacije, a brojni autori pokušavaju ponuditi prikaze ustroja polisemnih leksičkih kategorija u čovjekovu umu. Lakoff (1987) tako ustroj polisemnog leksema vidi kao zrakastu strukturu, tj. kategoriju sa središnjim, prototipnim članom i mrežom veza koje ga povezuju s ostalim članovima kategorije. Svaki nesredišnji član kategorije izveden je iz središnjeg ili nekog drugog člana kategorije pri čemu veze među njima nisu arbitrarne nego utemeljene na općim kognitivnim procesima kao što konceptualne metafore, konceptualne

² Više o značenju u kognitivnoj lingvistici vidi npr. u Tuđman Vuković (2009).

³ O odnosu prostora kao temeljne ljudske kognitivne domene i jezika vidi, između ostalog, u Belaj (2009), Pranjković (2009), Kuštović (2009), Matas Ivanković (2009).

metonimije ili predodžbeno-shematske transformacije (Lakoff 1987, Johnson 1987, Sweetser 1990).⁴

Budući da glagoli čija značenja opisujemo označavaju univerzalno, tjelesno iskustvo, pretpostavljamo da će ono u velikoj mjeri odrediti i njihova sekundarna značenja. Kako bismo opisali značenja GTP-a u hrvatskom jeziku, nužno je najprije opisati njima pripadajuće pozadinske konceptualne strukture koje ćemo nazvati kognitivni modeli stajanja, sjedenja i ležanja (prema Lakoffovim (1987) idealiziranim kognitivnim modelima). Za svaki ćemo položaj dati i predodžbeno-shematski profil, tj. navesti predodžbene sheme (Johnson 1987) koje se s određenim položajem najčešće povezuju. Lakoff i Johnson (1980) predodžbene sheme vide kao pretkonceptualne strukture, izrazito shematične *gestaltove* koji predstavljaju strukturne konture osjetilno-motoričkih iskustava. One proizlaze iz ponovljenih tjelesnih pokreta u prostoru, načina baratanja predmetima i perceptivnih interakcija s okolinom.

U radu upravo i krećemo od pretpostavke da su predodžbeno-shematske transformacije, tj. uočavanje sličnosti između položaja ljudskog tijela u prostoru i položaja brojnih drugih entiteta, uz konceptualne metafore i metonimije, najvažniji mehanizmi proširenja značenja GTP-a.

U stojećem je položaju čovjekov tijelo najizduženije na vertikalnoj osi. Kako bismo održali ravnotežu dok stojimo i oduprli se gravitacijskoj sili, moramo uložiti određeni mišićni napor. U tom položaju imamo najbolji pregled i najbolju kontrolu nad onime što se zbiva oko nas, a i u optimalnom smo položaju oduprijeti se sili zbog koje bismo trebali promijeniti položaj. Osim toga, stajanje je položaj koji stoji u opreci s kretanjem, prethodi mu i slijedi nakon njega. Uz stajanje, kanonski položaj čovjeka, stoga asociiramo zdravlje, vitalnost, stabilnost, ustrajnost, kontrolu, ali i vremensku protežnost i neaktivnost.

Gibbs *et al.* (1994) proveli su nekoliko eksperimenata kako bi utvrdili povezuju li ispitanici iskustvo stajanja s određenim predodžbenim shemama. Rezultati su pokazali da su ispitanici iskustvo stajanja najviše povezivali sa sljedećim shemama: VERTIKALNOST, RAVNOTEŽA, OTPOR (koje tijelo pruža gravitacijskoj sili kako bi održalo ravnotežu i uspravan položaj), KONTAKT (s podlogom na kojoj se stoji), i shemu SREDIŠTE–RUB (središte se povezuje s mjestom gdje se događa ravnoteža, a za položaj stajanja to je najdonji dio vertikalne osi čovjeka – njegova stopala – koja čine bazu u kojoj se djelovanje gravitacijske sile i sile otpora koji pruža tijelo poništava, a tijelo ostaje u ravnoteži).

U sjedećem položaju čovjekovo tijelo izgleda najkompaktnije, a ni jedna os nije

⁴ Više o ustroju polisemnih leksema vidi npr. u Raffaelli (2007) i Raffaelli (2009).

posebno istaknuta. Kako bi se održali u tom položaju, tj. kako bi torzo mogli držati uspravnim, također moramo uložiti određeni mišićni napor. Sjedenje tipično povezuje s odmorom, pa ono stoga u nama evocira ugodne osjećaje, ali kako je sjedenju inherentna protežnost u vremenu, asocira nas i na neaktivnost.

Shönefeld (2006) je temeljem analize uporabnih obrazaca GTP-a, prvenstveno prijedloga uz koje se pojavljuju, u ruskom, njemačkom i engleskom, izradila predodžbeno-shematske profile i za preostala dva tjelesna položaja. Njezina je pretpostavka da uporaba različitih jezičnih izraza, u ovom slučaju različitih prijedloga uz GTP-e, ukazuje na različito predodžbeno-shematsko konstruiranje neke scene. Sjedenje tako povezujemo sa shemama POTPORA (koju pruža podloga *na* kojoj sjedimo), KONTAKT (s predmetom *na* kojem čovjek sjedi), SPREMNIK (odnosi se na sjedalo *u* kojem je čovjek, najčešće ugodno, smješten), SREDIŠTE–RUB (pri čemu se središte odnosi na stražnjicu – bazu u kojoj se poništavaju gravitacijska sila i otpor tijela), RAVNOTEŽA i KOMPAKTNOST.

U ležećem je položaju ljudsko tijelo najizduženije na horizontalnoj osi, a za održavanje tog položaja nije potrebno uložiti nikakav mišićni napor. U uobičajenim okolnostima, ležanje je tjelesni položaj u kojem se čovjek (u budnom stanju) najkraće nalazi. Ležanje najčešće povezujemo s neugodnim situacijama, kao što su bolest, smrt, neaktivnost i nemoć.

Najistaknutija predodžbena shema koju povezujemo s tim položajem je HORIZONTALNOST, zatim slijede POTPORA, KONTAKT i SPREMNIK, a sve se odnose na podlogu na kojoj je čovjek smješten (Schönefeld 2006).

3. VERBALIZACIJA STRUKTURE DOGAĐAJA STAJANJA, SJEDENJA I LEŽANJA U HRVATSKOM JEZIKU

Raspravljajući o načinima verbalizacije strukture događaja u semantičkoj domeni stanja, Talmy (2000b: 78) navodi da ju jezici uglavnom verbaliziraju u tri aspektualno-kauzativna tipa (engl. *aspect-causative types*): bivanje u stanju (statični), ulazak u stanje (inkoativni) i stavljanje u stanje (agentivni).

U hrvatskom jeziku, kao i u svim slavenskim jezicima, sustav glagolskog vida temelji se na postojanju glagolskih parnjaka od kojih jedan izražava svršenost radnje, a drugi nesvršenost. Stoga se značenje bivanja u nekom tjelesnom položaju kodira nesvršenim parnjacima: *stajati*, *sjediti* i *ležati*, a značenje STUPANJE U POLOŽAJ svršenim parnjacima: *(u)stati*, *sjesti* i *leći*. Za kodiranje značenja STAVLJANJE U POLOŽAJ imamo samo glagole *posjesti* i *poleći*.

U skladu s onim što navode brojni autori (npr. Dunn *et al.* 2007, Newman 2002a),

GTP-i sa značenjem BIVANJE U POLOŽAJU razvijaju širu mrežu sekundarnih značenja od glagola sa značenjem STUPANJE U POLOŽAJ pa su upravo stoga u središtu naše analize. To je u skladu sa zaključcima do kojih su došle Krnić i Pišković (2022) koje su uočile i to da među leksemima s najviše značenja u hrvatskom jeziku prevladavaju imenice, glagoli, i to obično nesvršeni, kao i pridjevi te da im se primarno značenje odnosi na čovjeka te na predmete, pojave, stanja, svojstva i aktivnosti vezane za čovjekov svakodnevni život. U takav se profil uklapaju i GTP-i jer označavaju tri primarna položaja čovjeka u mirovanju koja su dio njegove svakodnevne rutine. Isto tako, kao što će se pokazati i u ovom radu, upravo su nesvršeni parnjaci GTP-a razvili bogatiju mrežu sekundarnih značenja.

Ipak, glagol *stati* koji ima značenje STUPANJE U POLOŽAJ pojavljuje se u konstrukcijama *stati* + *INF* u kojima ima inkoativno značenje pa označava započinjanje radnje izražene glavnim glagolom (usp. Palić 2020):

- (1) To je očito uzdrimalo SDP-ovce jer je odmah nakon objavljivanja toga intervjua SDP-u sklon tisak *stao* sačinjavati kalkulacije i glorificirati koaliciju Budišinih liberala i DC-a.
- (2) Kad je Feliks poodrastao, *stao je* odmah privređivati da pomogne barem malo roditeljima koji su bili siromašni.

Motivacija tom smjeru gramatikalizacije vjerojatno je iskustvena korelacija, jer prije negoli započnemo neku fizičku radnju, moramo ustati. Valjalo bi još napomenuti da ta konstrukcija u hrvatskom nije uobičajena u govornom jeziku, ograničena je na pisani novinski žargon i književna djela što ju čini stilski obilježenom.

4. CILJEVI RADA I METODOLOGIJA

U radu analiziramo uporabe glagola *stajati*, *sjediti* i *ležati* u korpusima hrvatskog jezika Riznica i hrWaC kako bismo utvrdili koja su sve sekundarna značenja razvili te postoje li u tom smislu neke sličnosti i razlike između hrvatskog jezika i drugih jezika za koje su te analize ranije provedene. Uglavnom se osvrćemo na germanske jezike, nizozemski, njemački, švedski i engleski, u kojima su uporabe glagola tjelesnog položaja razmjerno detaljno opisane.

Ponajprije nas zanima koji je glagol tjelesnog položaja u hrvatskom najčešći. Ranija istraživanja za germanske, ali i druge svjetske jezike, pokazuju da su u najvećem bro-

ju jezika najčešći ekvivalenti glagola *stajati*, međutim ima i odstupanja od tog pravila (Newman 2002, Newman 2022).

Želimo utvrditi i s kojim se subjektima pojavljuju glagoli *stajati*, *sjediti* i *ležati* kako bismo ustanovili koliko su u uporabama zastupljena njihova sekundarna značenja.

Pri odabiru korpusa važno nam je bilo da sadržava i potkorpus književnih tekstova jer smo željeli vidjeti u kojoj se mjeri glagoli *stajati*, *sjediti* i *ležati* koriste za označavanje lokacije predmeta u fizičkom prostoru. Pretpostavljamo da bi se upravo u takvim narativnim tekstovima, koji obiluju opisima, mogle pojavljivati takve uporabe, uz one prototipne kojima se označava položaj ljudskog tijela. Naime, već su i ranije neki autori (npr. Lemmens 2002 za nizozemski te Viberg 2013 za švedski i engleski jezik) utvrdili da je pri analizi tih glagola odabir korpusa izuzetno važan, jer primjerice korpusi novinskih tekstova sadržavaju puno više uporaba GTP-a u kojima izražavaju položaj entiteta u apstraktnom prostoru od onih prototipnih i lokacijskih. Za analizu uporaba GTP-a odabrali smo stoga korpus Riznica koji se sastoji od otprilike 100 milijuna pojava i obuhvaća raznovrsne tekstove, prije svega beletristiku, ali i mrežne časopise i novine te znanstvene publikacije. No kako taj korpus nije dugo obnavljan, a i neka književna djela koja su u njega uvrštena starijeg su datuma, odlučili smo provesti i analizu mrežnog korpusa hrvatskog jezika hrWaC. Taj se korpus sastoji od 1,4 milijarde pojava, a sadržava dokumente prikupljene s .hr domene (npr. novinske, znanstvene, administrativne tekstove, tekstove s različitih foruma, blogova itd.). Nedostatak tog korpusa jest to što nije reprezentativan, npr. ne sadržava potkorpus književnih tekstova, no s druge strane, prednost mu je to što omogućava uvid u suvremenu uporabu jezika.

Usporedbom uporabe GTP-a u ta dva korpusa moći ćemo provjeriti upotrebljavaju li se i u hrvatskom jeziku različito u različitim diskursima, kao što je to Lemmens (2002) uočio za nizozemski te Viberg (2013) za švedski i engleski jezik.

Osim kvantitativne analize uporabe GTP-a u hrvatskom jeziku, provest ćemo i njihovu detaljnu kvalitativnu analizu kako bismo utvrdili koje osobine lika zahtijeva svaki pojedini glagol te na temelju kojih su predodžbenih shema i izvanjezičnih iskustava iz njihovih primarnih značenja izvedena ona sekundarna.

Uz pomoć računalnog alata Sketch Engine iz oba smo korpusa izlučili nasumično odabrani uzorak od 1000 primjera uporabe za svaki glagol. Svi primjeri uporabe koji se nisu odnosili na analizirane glagole, te oni koji su se pojavili dvaput, ručno su uklonjeni iz uzorka. Svi ostali primjeri označeni su s obzirom na vrstu lika čiji položaj kodiraju (čovjek, životinja, konkretni ili apstraktni predmet), odnosno s obzirom na to radi li se o označavanju položaja čovjeka ili životinje u fizičkom prostoru, lokacije predmeta u fizičkom prostoru ili lokacije entiteta u apstraktnom prostoru.

5. REZULTATI

Kao što je vidljivo iz tablice 1 u nastavku, u hrvatskom se glagol *stajati* u oba razmatrana korpusa, upravo kako je to zabilježeno i u *Hrvatskom čestotnom rječniku* (Moguš *et al.* 1999), pojavljuje daleko češće od glagola *ležati* i *sjediti*. S druge strane, glagol *ležati* je, baš kao i njegovi ekvivalenti u drugim jezicima, najmanje zastupljen od tri glavna GTP-a.

TABLICA 1. Učestalost uporabe glagola *stajati*, *sjediti* i *ležati* u korpusima Riznica i hrWaC, te u *Hrvatskom čestotnom rječniku*

	stajati	sjediti	ležati
Riznica	27 386	8 381	6 045
hrWaC	324 539	107 739	73 801
<i>Hrvatski čestotni rječnik</i>	532	258	235

Kada se radi o vrsti lika čiji položaj ti glagoli kodiraju (tablica 2), najprije u oči upada činjenica da se u hrvatskom jeziku glagol *sjediti* gotovo isključivo koristi za kodiranje položaja i lokacije čovjeka u prostoru (u 99,18 % slučajeva u korpusu Riznica i u 98,99 % u korpusu hrWaC).

Situacija je nešto složenija s glagolima *stajati* i *ležati*. U korpusu Riznica glagol *ležati* najčešće se koristi u svom primarnom značenju (u 44,92 % slučajeva), a potom slijede uporabe u kojima označava lokaciju entiteta u apstraktnom prostoru (u 32,77 % slučajeva). U korpusu hrWaC situacija je obrnuta – u svom primarnom značenju glagol *ležati* pojavljuje se u 37,74 % slučajeva, a za označavanje lokacije entiteta u apstraktnom prostoru u 43,14 % slučajeva. U korpusu Riznica glagol *ležati* lokaciju predmeta u prostoru označava u 20,33 % slučajeva, a u korpusu hrWaC u 15,01 % slučajeva.

TABLICA 2. Uporaba glagola *stajati*, *ležati* i *sjediti* s obzirom na lik čiji položaj kodiraju u korpusima Riznica i hrWaC

	stajati		ležati		sjediti	
	Riznica	hrWaC	Riznica	hrWaC	Riznica	hrWaC
Čovjek	196 (19,78 %)	180 (18,70 %)	442 (44,92 %)	377 (37,74 %)	960 (99,18 %)	988 (98,99 %)
Životinja	7 (0,71 %)	6 (0,62 %)	20 (2,03 %)	41 (4,11 %)	5 (0,52 %)	6 (0,60 %)

	stajati		ležati		sjediti	
	Riznica	hrWaC	Riznica	hrWaC	Riznica	hrWaC
Objekt u fizičkom prostoru	77 (7,76 %)	136 (14,12 %)	200 (20,33 %)	150 (15,01 %)	1 (0,10 %)	3 (0,30 %)
Entitet u apstraktnom prostoru	711 (71,75 %)	641 (66,56 %)	322 (32,72 %)	431 (43,14 %)	2 (0,20 %)	1 (0,10 %)
Ukupno	991 (100 %)	963 (100 %)	984 (100 %)	999 (100 %)	968 (100 %)	998 (100 %)

Dva se korpusa razlikuju i u pogledu uporabe glagola *ležati* za označavanje položaja životinja i lokacije predmeta u fizičkom prostoru. U korpusu Riznica glagol *ležati* položaj životinja označava u 2,03 % slučajeva, a u korpusu hrWaC u 4,11 % uporaba.

S druge strane, kada se radi o glagolu *stajati*, vidljivo je da nema neke značajnije razlike između dva korpusa kada se radi o označavanju položaja čovjeka i životinja. Glagol *stajati* položaj čovjeka u korpusu Riznica označava u 19,78 % slučajeva, a u korpusu hrWaC u 18,70 % slučajeva. Položaj životinja u korpusu Riznica označava u 0,71 % uporaba, a u korpusu hrWaC u 0,62 % uporaba. Dva se korpusa razlikuju kada se radi o uporabama glagola *stajati* za označavanje lokacije predmeta u fizičkom prostoru i lokacije entiteta u apstraktnom prostoru. Glagol *stajati* lokaciju predmeta u fizičkom prostoru u korpusu Riznica označava u 7,76 % slučajeva, a u korpusu hrWaC u 14,12 % slučajeva. Lokaciju entiteta u apstraktnom prostoru u korpusu Riznica označava u 71,75 % slučajeva, a u korpusu hrWaC u 66,56 % slučajeva, što ga u oba korpusa čini najčešćim glagolom u ovoj uporabi.

Da ekvivalenti glagola *ležati*, iako su najmanje frekventni, kodiraju lokaciju predmeta u prostoru češće od ekvivalenata glagola *stajati* i *sjediti*, koji se u jeziku upotrebljavaju češće, primijetili su i Viberg (2013) za švedski i Newman i Rice (2004) za engleski jezik. Newman i Rice objašnjavaju to činjenicom da glagol *ležati* asocira na najmanje osjetilno-motoričke kontrole i svjesnosti, zbog čega je i prikladan za uporabu s neživim predmetima.

S druge strane, glagol *stajati* puno se češće koristi za kodiranje lokacije entiteta u apstraktnom prostoru, dok se u svom prototipnom značenju u oba korpusa pojavljuje tek u otprilike 19 % slučajeva. Ponekad se događa da primarno značenje nekog leksema, ono koje se smatra ishodištem ostalih značenja, nije i ono najfrekventnije, što ukazuje na vrlo razgranatu mrežu sekundarnih značenja. Zanimljiva je u tom smislu i činjenica da npr. u nizozemskom jeziku tek 10 – 15 % uporaba svih triju glagola tje-

lesnog položaja otpada na njihovo primarno značenje (Lemmens 2002), dok u hrvatskom slaba zastupljenost primarnog značenja vrijedi samo za glagol *stajati*. Imajući u vidu činjenicu da se u nizozemskom ta tri glagola upotrebljavaju kao gotovo obavezni način kodiranja položaja predmeta u prostoru, kao i to da su gramatikalizirani u pomoćne glagole koji sudjeluju u tvorbi progresivnog glagolskog vida, moglo bi to ukazivati na nešto razgranatiju mrežu sekundarnih značenja glagola *stajati* u odnosu na glagole *ležati* i *sjediti* u hrvatskom jeziku.

Iako u korpusu nisu bile česte, zanimljive su i uporabe glagola tjelesnog položaja za kodiranje položaja životinja u prostoru. Motivacija za ovakvo proširenje vjerojatno je anatomija usporediva s ljudskom, odnosno postojanje nogu i stopala, tj. baze kojom se životinje oslanjaju o tlo (npr. mačak, goveda, magare, lisica, roda), dok se glagol *ležati* koristi za kodiranje položaja životinja kada su u ležećem položaju, odnosno u kontaktu s podlogom većim dijelom svoga tijela. Što se tiče glagola *sjediti*, u ovakvim se uporabama pojavio tek pet, odnosno šest, puta, a osim položaja životinja kada počivaju na stražnjim nogama (npr. pas), ovaj glagol kodira i kanonski položaj sitnijih ptica koje se zbog kratkih nogu dok stoje na nekoj podlozi zapravo doimaju kao da sjede.

Osvrnut ćemo se i na činjenicu da se samo u slučaju glagola *ležati* pokazalo da su uporabe u kojima se kodira lokacija predmeta u fizičkom prostoru brojnije u korpusu Riznica koji sadržava književni potkorpus nego u korpusu hrWaC (usp. Lemmens 2002 za nizozemski te Viberg 2013 za švedski i engleski jezik). Za glagol *stajati*, suprotno našim očekivanjima, takve su uporabe brojnije u korpusu hrWaC, što bismo vjerojatno mogli pripisati specifičnostima uporaba glagola *stajati* u hrvatskom jeziku, o čemu ćemo nešto više u nastavku.

6. SEKUNDARNA ZNAČENJA GLAGOLA TJELESNOG POLOŽAJA

U nastavku rada najprije donosimo pregled uporaba glagola *stajati* i *ležati* u kojima kodiraju lokaciju predmeta u fizičkom prostoru, a zatim se okrećemo ostalim značenjima tih glagola, kao i uporabama glagola *sjediti*.

6.1. UPORABA GLAGOLA STAJATI I LEŽATI ZA OZNAČAVANJE LOKACIJE PREDMETA U FIZIČKOM PROSTORU

Česta uporaba GTP-a ne samo za označavanje tjelesnog položaja čovjeka (npr. *Ivan stoji.*, *Ana sjedi.*, *Peter leži.*) nego i za označavanje čovjekove lokacije u fizičkom prostoru (npr. *Ivan stoji ispred kuće.*) vjerojatno je poslužila kao motivacija za

označavanje i lokacije neživih predmeta u prostoru. To je značenjsko proširenje prisutno u brojnim jezicima, kao što je to u svom pregledu pokazao Newman (2002), no ono nije u svim jezicima prisutno u istoj mjeri. Viberg (2013) je tako temeljem kontrastivne korpusne analize nekoliko jezika pokazao kako se jezici mogu poredati ovisno o tome koriste li se za označavanje lokacije predmeta kopulom ili GTP-om. GTP-i su npr. česti u švedskom i njemačkom, u engleskom se češće upotrebljava kopula, dok u finskom npr. u toj uporabi kopule potpuno dominiraju. Podsjećamo i na nizozemski (npr. Lemmens 2005) u kojem su GTP-i u toj uporabi obavezni, a neki govornici rečenice u kojima se lokacija predmeta opisuje kopulom doživljavaju negramatičnim.

U hrvatskom jeziku, kao i u ostalim slavenskim jezicima (Newman 2002, Schönefeld 2006), lokaciju predmeta moguće je kodirati s pomoću dva GTP-a – *stajati* i *ležati*. Sudeći prema postocima navedenim u tablici 2 iz koje je vidljivo da je u toj uporabi najčešći glagol *ležati* u korpusu Riznica, i to u 20 % svojih uporaba, nakon čega slijedi glagol *stajati* s 14 % takvih uporaba u korpusu hrWaC, čini se da ona u hrvatskom i nije toliko prominentna jer se npr. švedski ekvivalent glagola *ležati* – *ligga* – u toj uporabi pojavljuje u čak 47 % slučajeva. U švedskom se nadalje glagol *stå* pojavljuje u 24 % takvih uporaba, a glagol *sitta* (sjediti) tek u 7 %. Taj redoslijed odgovara situaciji u hrvatskom jeziku, ali, gledamo li po postocima, uporabe GTP-a za označavanje lokacije predmeta u hrvatskom su puno manje zastupljene nego u švedskom.

U kognitivnoj se lingvistici za opisivanje položaja, kretanja ili orijentacije jednog entiteta u odnosu na drugi često koriste nazivi *lik* i *pozadina*, posuđeni iz *gestalt* psihologije (Talmy 2001, Croft i Cruse 2004),⁵ pa ćemo se shodno tomu i mi u nastavku rada služiti tim nazivima.

Predmetima čiji se smještaj u prostoru kodira glagolom *stajati* istaknuta je vertikalna dimenzija ili imaju bazu kojom se stabilno oslanjaju o tlo ili podlogu na kojoj stoje (primjerice *tanjur*, *lončići s cvijećem*, *vrč*, *telefon*, *figura*, *bokal*, *petrolejka*, *svjetiljka*, *kutija duhana*, *autobus*, *fijaker*, *vlak* itd.). Nailazili smo i na primjere u kojima je i predmetima koji nemaju istaknutu dimenziju ili bazu položaj kodiran glagolom *stajati*. Tako u primjeru (3) *stoji* rublje, no u takvim slučajevima zapravo se radi o predmetima ili tvarima (prah, tekućine, plinovi i sl.) koji sami po sebi nemaju neki oblik i koji se nalaze u nekom spremniku pri čemu se, referirajući se na tvar koja je sadržana u spremniku, i obavijesno je važnija, metonimijski referiramo na spremnik (npr. *košaru za rublje*, *soljenku* itd.)

⁵ Langacker (1987) u istom značenju upotrebljava nazive *trajektor* i *orijentir* (engl. *trajectory* i *landmark*) koje u hrvatskom jeziku preuzimaju npr. i Belaj i Tanacković Faletar (2017).

(3) Oprano je rublje *stajalo* uz nju.

U uporabama u kojima se položaj predmeta u prostoru označava glagolom *ležati* radi se uglavnom o predmetima kojima je istaknuta horizontalna dimenzija (*slamčice, trupci*) ili nemaju postolje koje bi im omogućilo da zadrže uspravni položaj (*revolver, bodež, rukopis, novine, pismo, igraće karte, kuverta s novcem, udžbenik, plašt, složene marame, buket cvijeća, ampula od lijeka, ruksak, desetdinarke, prašina, razglednice* itd.). Kao i u drugim jezicima (usp. npr. Serra Borneto 1996 za njemački, Lemmens 2002 za nizozemski, Viberg 2013 za švedski) kada predmeti, koji inače imaju postolje, nisu u svom kanonskom položaju u kojem obavljaju svoju funkciju ili su razasuti u neredu, tada se njihov položaj također kodira glagolom *ležati* (npr. *svijećnjaci leže oboreni, hrpe smeća*). Položaj stvari i tekućina kada nisu smještene u nekom spremniku isto se tako kodira glagolom *ležati* jer su u takvom položaju raspršeni na podlozi i istaknuta im je horizontalna dimenzija (npr. *voda leži uz cestu*).

Zanimljivo je da se u hrvatskom, za razliku od npr. germanskih jezika, položaj predmeta kojima je istaknutija horizontalna dimenzija ponekad ipak kodira glagolom *stajati*, kao što je vidljivo u primjeru (4) dolje gdje stoje *naočale, novine* i *čik cigarete*, iako ni jedan od tih predmeta nema istaknutu vertikalnu dimenziju i očekivali bismo tu glagol *ležati*.

(4) Na stolcu su *stajale* naočari, novine i ugasli čik kada je gospođa Petrović došla na balkon.

Iako je na temelju tako malog broja primjera iz korpusa nezahvalno donositi zaključke, ipak nam intuicija izvornog govornika kazuje da je glagol *stajati* u hrvatskom neka vrsta generičnog glagola kojim se može označavati položaj nekog lika bez obzira na njegovu dimenziju i konfiguraciju u odnosu na pozadinu. U primjerima (5a) i (5b) *ručnicima* i *slatkišima* isto tako nije istaknuta vertikalna dimenzija, no ipak se njihov položaj kodira glagolom *stajati*. Razlog tomu možda leži i u činjenici da je glagol *stajati* razvio dodatnu značenjsku nijansu vidljivu u sva četiri primjera pod (5) dolje – uobičajeno mjesto na kojem se predmet nalazi. Glagol *stajati* u tim bi se primjerima mogao zamijeniti kopulom *biti*, još jednim glagolom koji u hrvatskom služi za označavanje smještaja predmeta u prostoru, no čini nam se da bi onda došlo do promjene značenja. Naime, razmatrajući razliku u značenju koja u engleskom jeziku postoji između kopule *biti* i kopulativne uporabe glagola *sit* (sjediti), Lesuisse i Lemmens (2018) zaključuju da svaka razlika u konstrukciji pretpostavlja različitu konceptualizaciju, pa dok glagol *biti* označava samo lokaciju

i postojanje, glagol *sit* označava produljeno postojanje. Da je ovakvo tumačenje moguće primijeniti i u ovom slučaju označavanja lokacije predmeta u prostoru vidljivo je i iz činjenice da su takve uporabe glagola *stajati* u hrvatskom jeziku često popraćene nekim vremenskim adverbijalom koji označava produljeno trajanje kao *uvijek* u primjeru (5c) koji dodatno pojačava značenje protežnosti u vremenu i uobičajenosti. Zanimljivo je i da u konzultiranim radovima o glagolima tjelesnog položaja u drugim jezicima ovakva uporaba ekvivalenata glagola *stajati* za označavanje uobičajenog smještaja nekog predmeta nije zabilježena pa je moguće da je specifična za hrvatski jezik.

- (5) (a) Gdje vam *stoje* ručnici?
 (b) Mama, gdje *stoje* slatkiši?
 (c) Novac kao i *uvijek stoji* u blagajni, pa smo, nakon što smo mu ga predali, ponovo legli na pod.
 (d) Ne bi bili u stanju pronaći žarulje usprkos činjenici da *stoje* u istom prokletom ormaru *već sedamnaest godina*.

Glagoli *stajati* i *ležati* mogu se pojavljivati u zanimljivim alternacijama u kojima mogu kodirati položaj jednog te istog lika (usp. Serra Borneto 1996: 468–470) ovisno o tome koje aspekte određene scene ističemo, odnosno kako određenu scenu konstruiramo (Langacker 1987). Primjerice, ako je nešto čemu je vertikalna dimenzija istaknuta, npr. neka građevina, u našem izravnom perceptivnom prostoru, ili ju tako zamišljamo, položaj tog lika kodiramo glagolom *stajati* kao u primjeru (6).

- (6) Brdo na kojemu je *stajao* Windsor Castle bijaše opkoljeno mrkim šumama.

S druge strane, položaj građevina, čak i ako im je vertikalna dimenzija istaknuta, kodira se glagolom *ležati*, ako ih promatramo kao mjesta na mapi (7):

- (7) Tvrdava je sagrađena u 18. st. na povijesnoj granici između Austro-Ugarskog i Otomanskog Carstva, dok danas *leži* u neposrednoj blizini državne granice Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Takve alternacije u načinima konstruiranja određenih scena osim u primjerima kojima se označava položaj građevina nalazimo i kod kodiranja položaja gradova, sela i mjesta koji su rasprostranjeni, rašireni i raštrkani u prostoru iz čega proizlazi da im je istaknuta dimenzija ona horizontalna, što bi zahtijevalo glagol *ležati* kao u primjeru

(8). Ipak, i u ovakvim je slučajevima moguće promijeniti perspektivu iz koje se ova-
kvi objekti promatraju. Promatramo li, naime, objekte iz daljine, vidimo ih kao točke
na dvodimenzionalnoj plohi – horizontu, ali ako im se približimo ili se samo mentalno
fokusiramo na njih, oni postaju trodimenzionalni, što opravdava uporabu glagola *sta-
jati*, kao u primjerima (9) i (10):

(8) Šetnja bezbrojnim mostovima koji povezuju preko stotinu otoka i otočića na
kojima *leži* ovaj sanjivi grad.

(9) Tu je nekada *stajao* voćnjak Cranensteegov i jedna stara žilava jabuka ostala je
sama na tom proplanku.

(10) Ljudi se izmotaju opet na bok brijega a gradić *stoji* pred njima.

Kao i u drugim jezicima, glagol *ležati* upotrebljava se i za označavanje zemljopi-
snog položaja mjesta, pri čemu se mjesta, bez obzira na njihovu vertikalnu dimenziju
u stvarnom, fizičkom prostoru, konceptualiziraju kao točke na dvodimenzionalnoj zem-
ljopisnoj karti kao u primjeru (11) te u primjeru (12) u kojem planina *leži* u Provansi
bez obzira na svojih 1920 metara.

(11) Troja *leži* u sjeverozapadnoj Turskoj...

(12) Kao prvi planinarski pothvat u današnjem smislu riječi često se smatra uspon
koji je izvršio poznati pjesnik Francesco Petrarca, popevši se godine 1336. na
vrh Mont Ventoux (1920 m) koji *leži* u Provansi.

Isto tako, kada je promatrač smješten na način da se promatrani lik nalazi ispod
njega, ponovno se ističe horizontalna dimenzija jer lik promatramo s visine kao tlocrt
raširen u dvodimenzionalnom prostoru pa njegov položaj u prostoru opet kodiramo
glagolom *ležati* kao u primjeru (13).

(13) *Leži* pod njegovim nogama ogroman čađavi velegrad...

Slično tomu, položaj predmeta ispod površine vode označava se glagolom *ležati*,
neovisno o dimenziji samog predmeta jer čini se da shema ISPOD POVRŠINE naglašava
dvodimenzionalnost i tlocrtnost, ali i nefunkcionalnost lika, i shodno tomu korelira s
glagolom *ležati*:

(14) Japan od SAD-a traži da se potopljeni brod, koji *leži* na šestotinjak metara
dubine, izvuče kako bi obitelji dobile tijela stradalih...

S druge strane, primijetili smo nekoliko slučajeva kada se za kodiranje položaja predmeta postavljenog iznad promatrača na vertikalnu površinu umjesto glagola *vi-sjeti* koristi glagol *stajati* (npr. *slika stoji na zidu* ili *na sredini njihova pročelja stoji ukras – klimatski uređaj*). Nekoliko je mogućih motivacija za takve uporabe. Naime, kada promatrač podiže pogled prema predmetu na visini, pogled mu se kreće po vertikalnoj osi čime se ujedno i profilira vertikalna dimenzija. Osim toga, glagolom *stajati* u takvim se slučajevima može ukazivati i na to da se predmet nalazi u svom uobičajenom položaju u kojem obavlja funkciju kojoj je namijenjen. Viberg (2013) smatra da je upravo ta funkcionalnost predmeta važnija i od same sheme VERTIKALNOSTI. Naposljetku, motiv može biti i činjenica da konstrukcija kojom su npr. slika ili klima-uređaj pričvršćeni na podlogu predstavljaju bazu u kojoj se poništava sila gravitacije i ostvaruje ravnoteža u prostoru.

Položaj novca ili kapitala u hrvatskom se također kodira glagolom *ležati*. Serra Borneto (1996: 478) takve uporabe u njemačkom obrazlaže nedostatkom istaknutosti neke dimenzije, što se često označava glagolom *ležati*. Smatramo da je dodatna motivacija i činjenica da položaj ležanja povezujemo i uz neaktivnost, a novac koji leži u banci ili u kućnim spremištima neproduktivan je i ne donosi velik prinos, što je u primjeru (15a) dolje dodatno istaknuto vremenskim adverbijalom *davno*. Položaj novca na računu u hrvatskom se kodira i glagolom *stajati* (15b), dok se inkoativna faza, odnosno dospijevanje novca kodira svršenim glagolima *sjesti* i *leći* (15c i 15d).

- (15) (a) Grad Zagreb je za izgradnju škole u Vukovaru davno dao novac Ministarstvu obnove, na čijem je računu novac *ležao*.
 (b) Kako on to nije prihvatio, novac koji je *stajao* u banci na kraju je propao.
 (c) Svi ti milijuni na račun su *sjeli* 2006. godine.
 (d) To je jako važno istaknuti i lako je provjerljivo kroz svu moguću dokumentaciju da je novac sto posto *legao* na račun Dinama.

Iz opcije skica riječi (Word Sketch) dostupne u alatu Sketch Engine vidljivo je da je u ovoj uporabi glagol *sjesti* češći od glagola *leći* te se pojavljuje uz širi raspon subjekata.

Ideja vremenske protežnosti inherentna je bivanju u određenom položaju (Newman 2002), kao i ideja opreke kretanju. Stoga ne čudi što je u nekim uporabama u kojima su subjekti glagola *stajati* neživi predmeti izrazito prisutno i značenje neaktivnosti, koje se u engleskom npr. označava glagolom *sit*, ekvivalentom glagola *sjediti* (Newman 2002). U takvim su uporabama u hrvatskom subjekti često namirnice kada se govori o njihovom čuvanju ili počivanju, ali i drugi neživi predmeti kada se ukazuje na njihovu

neaktivnost i neproduktivnost. Na takve uporabe otpada čak 31,28 % uporaba glagola *stajati* koje označavaju lokaciju predmeta u korpusu hrWaC te 9,09 % takvih uporaba u korpusu Riznica.

- (16) (a) Promiješamo, dopunimo vodom do oznake, ostavimo da *stoji* 10 minuta i filtriramo.
 (b) Napravi se tijesto za savijaču i pusti da *stoji*.
 (c) Juha može *stajati* u frižideru do drugog dana.
 (d) Ako ste kupili vjenčanicu i ne želite poslije da vam *stoji* u kutiji...
 (e) ... mobitel prodajem jer mi *stoji*...

6.2. UPORABE GLAGOLA STAJATI ZA OZNAČAVANJE LOKACIJE U APSTRAKTNOM PROSTORU

Glagol *stajati* u najvećem broju primjera u našem nasumično odabranom uzorku, i to u čak 71,75 % slučajeva u korpusu Riznica i u 66,56 % slučajeva u korpusu hrWaC, označava lokaciju fizičkog ili apstraktnog entiteta u apstraktnoj domeni, kao u primjeru (17).

- (17) No ne može nam biti svejedno kako on, kao i cjelokupna književnost, *stoji* prema općim, krupnim pojavama života.

Najveći broj uporaba glagola *stajati* u apstraktnoj domeni, njih čak 25,68 % u korpusu Riznica i 21,80 % u korpusu hrWaC, odnosi se na položaj obavijesti unutar teksta. Serra Borneto (1996: 477), razmatrajući takve uporabe u njemačkom jeziku, motivaciju za njih nalazi u shemi VERTIKALNOSTI. Naime, tekstovi su sastavljeni od redova smještenih u stupcima što pak profilira uspravan položaj i vertikalnost. Lemmens (2002) također smatra da je vertikalna dimenzija ono što motivira takve uporabe, ali nudi i alternativno objašnjenje prema kojemu je tekst lik reljefno istaknut u odnosu na pozadinu, što opet profilira vertikalnost. U prototipnim primjerima ovakvih uporaba glagol *stajati* kodira položaj unutar pisanog teksta (*u članku, u Ustavu, u izvješću, u sporazumu, u odgovoru, u natječaju, u priopćenju, u dokumentima, u optužnici* itd.), no u rubnijim primjerima, poput onih u primjerima (18) i (19), pozadina nije više pisani tekst, nego fizička pozadina ili neki drugi medij.

- (18) Po zidovima kuće još *stoje* poruke koje smo pisali dok sam bio dijete!
 (19) Takav je rezultat na semaforu *stajao* sve do 67. minute, kada je Messi izveo slobodan udarac.

Sljedeća po brojnosti sekundarna značenja glagola *stajati* su ona vezana uz predodžbenu shemu LJESTVICE. Uz normativni karakter ljestvice vezujemo i koncept vrijednosti – onomu što je iznad standarda pripisujemo veću vrijednost, negoli onomu što je ispod standarda. Takav je raspored utemeljen u orijentacijskim metaforama VIŠE JE GORE, ZDRAVLJE JE GORE, KONTROLA JE GORE, SREĆA JE GORE, VRLINA JE GORE itd. (Lakoff i Johnson 1980) koje pak proizlaze iz tjelesnog iskustva stajanja s kojim povezujemo koncepte kao što su zdravlje i kontrola. Spomenute orijentacijske metafore dijelom su proizašle iz metonimijskog odnosa prisutnog u istovremenosti dvaju iskustava. Tako kod metafore SREĆA JE GORE najprije imamo konceptualnu metonimiju u kojoj učinak ponašanja predstavlja određenu emociju (Barcelona 2000: 10), jer kada se osjećamo sretni glava i ramena su nam uzdignuta, za razliku od situacija kada smo nesretni i kada nam je tijelo pognuto i opušteno. Stajanje povezujemo s pozitivnim osjećajima, zdravljem i snagom, pa su tako i značenja koja izražava glagol *stajati* vezana uz pozitivne moralne vrijednosti, poželjnost nečega i postignuće.

U uzorku iz korpusa Riznica veliki dio uporaba glagola *stajati*, njih čak 18,6 % odnosilo se na značenje *novčana vrijednost*, dok je u korpusu hrWaC taj omjer iznosio 9,76 %. To je značenje također motivirano predodžbenom shemom LJESTVICE, vertikalno usmjerenim stupcem kojem pripisujemo normativni karakter, i konceptualnom metaforom VIŠE JE GORE kao u primjeru (20).

(20) Izgradnja Arene *stajala* je oko 90 milijuna eura.

U takvim se uporabama glagol *stajati* često pojavljuje uz novčane iznose, obvezne količinske adverbijale (Belaj i Tanacković Faletar 2017), no iz tih su se uporaba razvila i dodatna značenja. Naime, nakon što smo platili određeni iznos novca za neku robu ili uslugu, novac više nije u našem posjedu, što je svojevrsni gubitak određene vrijednosti koja nam je ranije pripadala. Tako u argumentnoj strukturi rečenice (21) uz glagol *stajati*, uzročnik (*to*) i novčanu vrijednost (u genitivu) na zamišljenoj skali, dodan je i iskustvenik (*nas*) koji gubi naznačenu vrijednost.

(21) Ali, ni u kojem slučaju ne možemo pristati na povećanje osnovice budući da bi nas samo to *stajalo* dodatnih 1,2 milijarde kuna u idućoj godini.

U sljedećem koraku proširenja značenja glagola *stajati* umjesto novčanog iznosa na zamišljenoj skali može biti smještena i neka druga apstraktnija vrijednost koja se gubi (22):

- (22) Kingsi i Lakersi dvije su najbolje momčadi lige u osnovnom dijelu sezone i samo činjenica što igraju u istoj konferenciji jedan će sastav *stajati* neigranja u borbi za naslov.

Iako predodžbena shema LJESTVICE motivira izvođenje sekundarnih značenja glagola *stajati* i u drugim jezicima, na takvu uporabu u značenju cijene nečega nismo naišli u radovima koji se bave ovim glagolima u drugim jezicima pa je moguće da je i ova uporaba specifična za hrvatski jezik.

Tom predodžbenom shemom motivirane su i uporabe u kojima se izražava značenje ‘položaj u odnosu na neku apsolutnu vrijednost ili u odnosu na drugi entitet’ i u kojima se pojavljuju prilozi poput *loše* ili *bolje* (*ni tamošnja Mladost ne stoji puno bolje, Austrija stoji lošije, ne stoje pretjerano dobro* itd.).

Shema OTPORA utemeljena u iskustvu otpora koje ljudsko tijelo pruža gravitacijskoj sili kako bi održalo ravnotežu vidljiva je u uporabama u kojima su subjekti uglavnom apstraktni entiteti: *ne stoji objašnjenje, svakako stoji činjenica, ne stoji opravdanje, ne stoji tvrdnja, apsolutno stoji da želimo ponovit Kranj, teza ne stoji, takva odluka i dalje stoji, pohvale stoje, ne stoje komentari, ne stoje kritike* itd. U tim uporabama uočavamo topološku strukturu koja se sastoji od dvije suprotstavljene sile (Talmy 2000a), prenesenu iz fizičkog u apstraktni prostor pa tako, unatoč propitivanju kojem su podvrgnuti, apstraktni pojmovi iz navedenih primjera uspijevaju opravdati svoju valjanost, odnosno *ostati u uspravnom položaju* i oduprijeti se sili koja ih pokušava *srušiti*.

Glagol *stajati* pojavljuje se i u značenju POTPORA. U stojećem smo položaju, usporedimo li ga s preostala dva glavna tjelesna položaja – sjedenjem i ležanjem – najspremniji reagirati i oduprijeti se eventualnoj opasnosti. Isto tako, u tom položaju drugima možemo pružiti pomoć i potporu. Ova je situacija iz konkretne domene tjelesnog iskustva vjerojatno motivacija za značenjska proširenja glagola *stajati* u kojima se izražava potpora nekom entitetu (23).

- (23) Saponijin Faks utrkuje se s Persilom i Arielom, iza kojih *stoje* snažni multinacionalni igrači...

Podupiranje nekoga ili nečega istovremeno implicira i odgovornost za ono što se podupire, pa smo tako i u primjerima uporabe glagola *stajati* zapazili metonimijsko proširenje značenja potpore prema značenju odgovornosti za nešto, odnosno uzrokovanje nečega (24):

- (24) iza jedne takve, zapravo ne osobito originalne ideje, *stoji* član najvišeg tijela vlasti...

Sekundarna značenja glagola *stajati* u apstraktnoj domeni motivirana su i shemom VERTIKALNOSTI. Tim se glagolom najprije izriče značenje ‘dobrog pristajanja’ kada se govori o odjevnim predmetima, primjerice u rečenici *Odijelo ti dobro stoji*. Van Oosten (1984), analizirajući takve primjere u nizozemskom, nudi obrazloženje prema kojem se glagol *stajati* koristi u ovim uporabama jer odjeća najbolje izgleda dok je čovjek u stojećem položaju. Lemmens (2002: 154) izražava svoje slaganje s takvim obrazloženjem, dodajući da vertikalni i uspravljeni položaj osobe pomaže boljoj vizualnoj percepciji odjeće koju nosi. Sljedeći značenjski pomak u hrvatskom jeziku je pomak iz fizičke domene i pristajanja predmeta prema apstraktnoj domeni u kojoj se govori o dobrom ili lošem pristajanju nekih apstraktnih entiteta:

- (25) No imam osjećaj da Andriću srpski ne *stoji* sasvim dobro.

U primjerima pod (16) gore, u kojima su subjekti neživi predmeti, *stajati* se pojavljuje u značenju ‘počivati’ i ‘mirovati’ u npr. kemijskim eksperimentima i kulinarstvu. S druge strane, u primjerima (26) i (27) uz neaktivnost, jasno je profilirana neproduktivnost, a subjekti nisu neživi predmeti nego apstraktni entiteti, pa se tako npr. u (26) imenica *predmet* zapravo odnosi na čitavi sudski postupak.

- (26) Vjerojatno netko od službenika ministarstva ima moć nad nekim u sudu pa taj predmet *stoji* u ladici.
 (27) Grad Županja uložiti će maksimalne napore kako bi se riješio problem zgrade u naselju Virovi čija gradnja *stoji* već deset godina...

Zanimljive su u ovom smislu i analize kopalativnih uporaba glagola tjelesnog položaja u drugim jezicima prema kojima pridjevi koji dolaze uz ekvivalente glagola *stajati* spadaju u semantičke kategorije snage, otpora, dominacije, ali i neaktivnosti i neproduktivnosti (usp. npr. Lesuisse i Lemmens 2018). U hrvatskom glagol *stajati* nije gramatikaliziran, no zanimljivo je da se u rijetkim uporabama koje nalikuju kopalativnima pojavljuje uz pridjeve koji označavaju gotovo isključivo neaktivnost i neproduktivnost, kao u primjerima (28) i (29), što opet može ukazivati na to da je

značenje neaktivnosti glagola *stajati* doista profilirano u hrvatskom jeziku.⁶

- (28) Petrović tvrdi kako mu posao trpi, jer je novac uložio u kupnju oplata i kranova koji sada *stoje* neiskorišteni.
- (29) ... veliko gradilište koje sada *stoji* prazno ...

6.3. UPORABE GLAGOLA LEŽATI ZA OZNAČAVANJE LOKACIJE U APSTRAKTNOM PROSTORU

Kao i u drugim jezicima opisanim u studijama na koje se referiramo u ovome radu, glagol *ležati* često se upotrebljava za označavanje lokacije u apstraktnim domenama, i to u 32,72 % uporaba u korpusu Riznica i 43,14 % uporaba u korpusu hrWaC. U hrvatskom se jeziku uzroci, osjećaji, problemi, mogućnosti, interesi, situacije, stanje stvari itd. temeljem ontoloških metafora konceptualiziraju kao predmeti koji leže (usp. Lemmens 2002 za nizozemski, Newman 2002 za engleski, Viberg 2013 za švedski, Serra Borneto 1996 za njemački).

Tako se u konkordancijskim redcima uz glagol *ležati* pojavljuju apstraktne imenice poput sljedećih: *razlog*, *uzrok*, *problem*, *korijen* itd. Ti su apstraktni pojmovi konceptualizirani kao entiteti smješteni u temelju onoga što je iz njih proisteklo tijekom vremena, a kako temelji stoje obično na površini ispod promatrača pa njihova vertikalna dimenzija promatraču nije vidljiva, dok se profilira ona horizontalna, čini se da je za kodiranje položaja takvih entiteta prirodan odabir glagol *ležati*.

Glagolom *ležati* u hrvatskom se jeziku kodira i položaj neugodnih čuvstava ili teških zadaća (*krivnja*, *odgovornost za neko počinjeno djelo*, *teret dokaza*, *velika zadaća*, *velik broj predmeta*). Ti se entiteti konceptualiziraju kao teret koji pritišće podlogu na kojoj je smješten, npr. poput tereta koji leži na savjesti. Za razliku od primjera iznad kada se uporabom prijedloga *u* (*problem leži u...*) profilirala predodžbena shema SPREMNIKA, u ovim primjerima profilira se predodžbena shema KONTAKTA s podlogom, što je vidljivo i u uporabi prijedloga *na*.

Nadalje, kada ležimo ostvarujemo bliski kontakt s podlogom na kojoj smo smješteni, odnosno prianjamo uz nju. To je tjelesno iskustvo poslužilo kao motivacija za proširenje značenja glagola *ležati* prema značenju prijanjanje uz podlogu u fizičkom

⁶ Palić (2020: 28), analizirajući suznačne glagole u bosanskom jeziku, neke uporabe glagola *stajati* svrstava u kopule, npr. u rečenici *Subjekt stoji u nominativu*. jer je u toj i sličnim rečenicama glagol *stajati* leksički ispražnjen, potpuno gramatikaliziran i funkcionalno izjednačen s glagolom *biti*.

prostoru, svojevrsno odgovaranje podlozi:⁷

(30) Bolid nije dobro *ležao* na stazi i zato sam svo vrijeme imao problema.

Ta je pak uporaba poslužila kao ishodište za još jedno sekundarno značenje u apstraktnim domenama – odgovaranje neke aktivnosti nekome. U tim uporabama dolazi do konceptualnog pomaka pa je određena aktivnost lik, a čovjek je pozadina na koju aktivnost prijanja bolje ili lošije.

(31) Jedino nikada, baš nikada, nisam slušao rock'n'roll. To mi jednostavno ne *leži*.

Kao što je i spomenuto u uvodnom dijelu, uz iskustvo ležanja povezujemo neugodna stanja poput bolesti i smrti, ali i neproduktivnosti, jer smo u tom položaju najmanje sposobni obavljati dodatne radnje. Takva iskustvena podloga poslužila je za proširenje primarnog značenja glagola *ležati* na značenje neaktivnosti i nedjelovanja:

(32) Može li se optimizam tražiti u sudskim ladicama, gdje predmeti neriješeno *leže* godinama...

(33) Vrijeme je teklo, no Marko Smušić nije se laćao svoga pluga; *ležao* mu je pod šupom tup i zahrđan...

6.4. UPORABE GLAGOLA SJEDITI

Kao što je to primijetio Viberg (2013: 139), dok u jezicima koji se koriste glagolima tjelesnog položaja kao lokacijskim predikatima u načelu postoje sličnosti u pogledu čimbenika kojima je uvjetovan odabir glagola *stajati* i *ležati*, jezici se, čak i oni genetski bliski, poput germanskih, uvelike razlikuju u pogledu semantičkih čimbenika kojima je uvjetovan odabir glagola *sjediti* kao lokacijskog predikata. U nizozemskom je primjerice *zittan* (sjediti) proširio svoja značenja temeljem predodžbenih shema SPREMNIK i KONTAKT (lika i pozadine), pa u nizozemskom npr. *voda sjedi u čaši, šećer u kavi* (*Er zit suiker in mijn koffie*. (Lemmens 2002)), a *prsten sjedi na prstu*. U engleskom su jeziku sekundarna značenja glagola *sit* (sjediti) proizašla iz shema DOBRO PRIJANJANJE UZ PODLOGU (engl. *good fit*) i NEAKTIVNOST (Newman 2002). U oba se jezika

⁷ U engleskom, nizozemskom i švedskom takva značenja izražavaju se ekvivalentima glagola *sjediti* (Newman 2002, Lemmens 2002).

ekvivalentima glagola *sjediti* može kodirati i položaj predmeta u prostoru.

Iako Newman (2022) navodi da su u velikom broju jezika najčešće gramatikalizirani GTP-i ekvivalenti glagola *sjediti*, koji u tim jezicima imaju i veliki broj sekundarnih značenja, u hrvatskom je situacija sasvim drugačija.

Kao što smo vidjeli gore u tablici 2, u hrvatskom se jeziku glagol *sjediti* pojavljuje gotovo isključivo s ljudskim subjektima, odnosno u svom primarnom značenju kada označava položaj ljudskog tijela i u značenju kada označava lokaciju ljudskog subjekta.

Jedan od mogućih razloga zašto glagol *sjediti* nije razvio široku mrežu sekundarnih značenja leži u činjenici da se, primjerice, značenje ‘prianjanja uz podlogu’ koje proizlazi iz shema bliskog KONTAKTA i SPREMNIKA, kakve nalazimo npr. u engleskom i nizozemskom, u hrvatskom izražava inkoativnim parnjakom, odnosno glagolom *sjesti*, npr. u *Konačno je sve sjelo na svoje mjesto.*, *Uz zubato sunce, nakon nastupa, dobro je sjeo topli čaj i krafna.*

Analizom korpusa utvrdili smo da se u najvećem broju uporaba glagola *sjediti* profilira predodžbena shema SPREMNIKA pa su tako likovi smješteni unutar pozadine i sjede npr. *u kući, u uredu, u kazalištu, u kafiću, parku, u automobilu, u hladu, u dvorani, u skloništu* itd. Druga predodžbena shema koju smo uočili je shema KONTAKTA između lika i pozadine pa lik tako može sjediti *na klupi, na krevetu, na fotelji, na terasi, na travi, na grani* itd.

Zanimljivo je stoga da se velik broj uporaba glagola *sjediti* odnosi na konvencionalizirane metonimijske izraze u kojima sjedenje kao važan dio nekog scenarija predstavlja čitav scenarij (Panther i Thornburg 2003) i u kojem su istaknute sheme SPREMNIKA i KONTAKTA. U hrvatskom su jeziku takve uporabe poprilično razgranate, a najveći njihov broj otpada na slučajeve u kojima se kodira sudjelovanje u radu nekih upravnih tijela: odbora, radnih skupina, povjerenstava, parlamenata, poglavarstava i sl. koja se konceptualiziraju kao omeđeni prostori:

- (34) Konstituiran je četvrti saziv Zastupničkog doma Hrvatskoga državnog sabora i u njemu će *sjediti* zastupnici iz 12 stranaka.
- (35) Trenutačno je za stranku posao koji obavljam u Gradskom vijeću, kao vijećnik, mnogo važniji, nego da *sjedim* u Poglavarstvu...

U takvim uporabama glagol *sjediti* pojavljuje se u nizu zanimljivih metonimijskih pomaka (usp. Lemmens 2002: 108–117). Primjerice, u skladu s konvencijom koja vlada, u hrvatskom se jeziku moguće fokusirati na podlogu na kojoj se sjedi (stolac, a osobito fotelju), a da takva rečenica ostane dovoljno obavijesna, tj. da zadrži značenje sudjelovanja u radu tijela vlasti:

(36) U foteljama deset najvećih osječkih tvrtki ne *sjedi* ni jedna glavna direktorica.

S druge strane, moguće je i alternativno profiliranje posredstvom metonimije MJE-
STO ZA INSTITUCIJU, pa se osoba na vlasti konceptualizira kao lik koji sjedi u većem
omeđenom prostoru – zgradi (37), ili čak gradu (38), koji u enciklopedijskom znanju
govornika hrvatskog jezika imaju određeno, za kontekst relevantno značenje (npr.
Banski dvori – sjedište Vlade).

(37) Naime, radnike koji već mjesecima nisu primili plaću ne zanima previše tko
će *sjediti* u Banskim dvorima.

(38) može se reći da je biskup već trebao *sjediti* u Osijeku.

Slično tomu, osoba na rukovodećem položaju sjedi na čelu stola, što je i postao
konvencionalni izraz za označavanje kontrole. Primjeri dolje pokazuju da i u takvim
uporabama može doći do alternativnog profiliranja pa se pažnja fokusira na neku sve-
obuhvatniju pozadinu od one kakva je stol:

(39) Uprava koja sada *sjedi* na čelu Kombinata ima drukčije mišljenje.

(40) vidljivo da na čelu Rusije *sjedi* jedan KGB-ovac...

Osim konvencionaliziranih metonimijskih izraza u kojim glagol *sjediti* označava su-
djelovanje u vlasti, u korpusu smo našli i primjere konvencionaliziranih metonimija DIO
SCENARIJA ZA ČITAV SCENARIJ u kojima se njime označava i odsluženje zatvorske kazne.
Iako se u zatvoru čine razne aktivnosti, sjedenje je najistaknutiji dio i ovoga scenarija,
vjerojatno zato što mu je inherentno i značenje neaktivnosti i vremenske protežnosti.
Ako nam enciklopedijsko značenje omogućava kodiranje i razumijevanje takve poruke,
i ovdje je moguće pažnju usmjeriti na širi omeđeni prostor, kao u primjeru *Haaga* (42)
gdje znamo da je osoba zatočena zbog suđenja u vezi s ratnim zločinima.

(41) U njemačkim zatvorima *sjedi* više od trideset posto stranaca zbog
kriminalnih delikata.

(42) Milošević *sjedi* u Haagu.

Još jedna vrsta konvencionaliziranih metonimija DIO SCENARIJA ZA ČITAV SCENARIJ ka-
kva se pojavila u korpusu vezana je uz sport. Izraz *sjediti na klupi* može označavati
da je igrač tek rezerva (43), ili pak da je subjekt trener (44) pa je sjedenje na klupi
označavalo vođenje tima.

- (43) Ništa ne dobivam od toga ako ću biti među 16 igračica i onda *sjediti* na klupi.
 (44) Kao i u svim sličnim situacijama, ceo je platio trener, pa Branislav Franić više neće *sjediti* na klupi pivarki.

U sličnim se uporabama pojavljuje i glagol *ležati* kada u svojem primarnom značenju označava ležeći položaj čovjeka. U primjerima (45) i (46) temeljem konceptualne metonimije DIO SCENARIJA ZA ČITAV SCENARIJ glagol *ležati* u određenim kontekstima poprma nove nijanse značenja, pa se u (44) pojavljuje u značenju ‘biti u zatvoru’, a u (46) u značenju ‘biti hospitaliziran’.

- (45) Pljačka se dogodila 7. travnja 2000. godine, a trojica optuženih u pritvoru „*leže*” od godinu dana do 16 mjeseci...
 (46) Pričao sam sa mnogim osobama koje su *ležale* u bolnici.

U gore opisanim uporabama glagola *sjediti* i *ležati* radi se o značenjskim nijansama tih glagola. Raffaelli (2007: 138) značenjske nijanse definira kao „kontekstualna ostvarenja nekog leksema u kojima se ostvaruju različiti i drukčiji enciklopedijski podaci koji postaju funkcionalnim semantičkim podacima te utječu na stvaranje značenjskih razlika unutar strukture nekog leksema”. Značenje ‘sudjelovati u radu nekih tijela’, ‘biti u zatvoru’, ‘biti u bolnici’, ‘biti trener’ ili ‘biti rezerva u sportu’ glagoli *sjediti* i *ležati* doista i dobivaju tek u određenom kontekstu temeljem proširenja motiviranog konceptualnom metonimijom DIO SCENARIJA ZA ČITAV SCENARIJ.

Dakle, iako glagol *sjediti* nije razvio sekundarna značenja temeljem konceptualnih metafora, mreža njegovih metonimijskih uporaba u hrvatskom jeziku vrlo je razgranata, pa je moguće da je i to razlog tomu što je u korpusu frekventniji od glagola *ležati* koji ipak ima širu mrežu sekundarnih značenja utemeljenih na predodžbeno-shematskim preslikavanjima iz konkretnije u apstraktnije domene.

7. ZAKLJUČAK

U analizi sekundarnih značenja glagola koji označavaju tjelesni položaj u hrvatskom jeziku krenuli smo od postavki kognitivne lingvistike prema kojima je značenje enciklopedijsko i otjelovljeno što znači da se definira u odnosu na sve pozadinsko znanje koje imamo o određenom konceptu te da ishodi iz našeg tjelesnog iskustva. Tjelesno iskustvo koje stječemo u interakciji s okolinom temelj je za nastanak pret-

konceptualnih struktura – predodžbenih shema – koje se konceptualnim metaforama preslikavaju na apstraktnija iskustva i sudjeluju u njihovu strukturiranju.

Za izvedena značenja glagola *stajati* u hrvatskom su se jeziku najvažnijima pokazale sheme VERTIKALNOSTI, BAZE, OTPORA GRAVITACIJSKOJ SILI, LJESTVICE, NEAKTIVNOSTI i POTPORE, što je u skladu s analizama provedenim u drugim jezicima, osobito german-skim (usp. Serra Borneto 1996, Newman 2002, 2022, Lemmens 2002, Newman i Rice 2004, Viberg 2013 itd). Ipak, u hrvatskom se jeziku razvilo značenje ‘uobičajenog smještaja nekog predmeta u prostoru’ te, na temelju predodžbene sheme LJESTVICE, i značenje ‘cijene’ nečega, na koje nismo nailazili u radovima koji tematiziraju ekvivalente glagola *stajati* u drugim jezicima. Utvrdili smo naposljetku i da glagol *stajati* ima doista razgranatu mrežu sekundarnih značenja, što je vjerojatno i razlog tomu što se u svojem primarnom značenju u oba korpusa pojavljuje tek u otprilike 19 % slučajeva i što je i najčešće upotrebljavani glagol tjelesnog položaja u hrvatskom.

Sekundarna značenja glagola *ležati* uglavnom su proizlazila iz predodžbene sheme HORIZONTALNOSTI, a kao i u ostalim jezicima, taj se glagol koristi i za kodiranje lokacije u apstraktnom prostoru. Zanimljivo je i da je glagol *ležati* razvio i neka značenja (‘dobro prijanjanje nekog lika uz pozadinu’ i ‘odgovaranje neke aktivnosti’) koje u drugim jezicima izražavaju ekvivalenti glagola *sjediti* (Newman 2002).

Za glagol *sjediti* utvrdili samo da se pojavljuje gotovo isključivo s ljudskim subjektima, iako se u drugim jezicima (npr. nizozemskom) koristi za označavanje položaja predmeta u prostoru te je čak i gramatikaliziran. No, iako se u hrvatskom jeziku nisu razvila metaforička značenjska proširenja glagola *sjediti*, u njemu se on pojavljuje u niz značenjskih nijansi, konvencionaliziranih metonimijskih izraza DIO SCENARIJA ZA ČITAV SCENARIJ u kojima su profilirane predodžbene sheme SPREMNIKA i KONTAKTA na temelju kojih su i nastala sekundarna značenja ekvivalenta glagola *sjediti* u drugim jezicima.

S obzirom na prostorna ograničenja, u ovome se radu nismo uspjeli detaljnije osvrnuti na uporabe glagola tjelesnog položaja koje podsjećaju na njihove kopulativne uporabe u drugim jezicima. Razmatranje konstrukcija poput *rukopisi leže neobjavljeni* ili *knjiga je ležala u rukopisu* u kojima glagolski pridjev trpni ili prijedložna sintagma dopunjuju značenje lika stoga ostavljamo za neke buduće analize.

Isto tako, budući da je ovo istraživanje pokazalo da na kodiranje položaja predmeta u prostoru otpada tek manji dio uporaba glagola tjelesnog položaja u hrvatskom, što je vjerojatno i razlog zašto nisu gramatikalizirani, kao primjerice u germanskim jezicima (Kuteva 1999), bilo bi zanimljivo vidjeti i koje se sve konstrukcije, osim glagola *biti* i glagola tjelesnog položaja, u hrvatskom jeziku upotrebljavaju kao lokacijski predikati (Ameka i Levinson 2007).

LITERATURA

- ANIĆ, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- AMEKA, F. K. i S. C. LEVINSON. 2007. „The typology and semantics of locative predicates: Posturals, positionals, and other beasts. Introduction to Special Issue on Locative Predicates”, *Linguistics*, 45(5/6): 847–871.
- BARCELONA, Antonio (Ur.) (2000). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- BELAJ, Branimir. 2009. „Prostorna značenja na razini složene rečenice”. *Prostor u jeziku/Kniževnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: Zebra komunikacije: 43–67.
- BELAJ, Branimir i GORAN TANACKOVIĆ Faletar. 2017. *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika, Knjiga druga, Sintaksa jednostavne rečenice*. Zagreb: Disput.
- CROFT, William i D. Alan CRUSE. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DUNN, M., A. MARGETTS, S. MEIRA i A. TERRILL. 2007. „Four languages from the lower end of the typology of locative predication”. *Linguistics*, 45(5/6): 873–892.
- GIBBS, Raymond W., Jr., Dinara A. BEITEL, Michael HARRINGTON i Paul E. SANDERS. 1994. „Taking a stand on the meanings of Stand: Bodily experience as motivation for polysemy”. *Journal of Semantics* 11: 231–251.
- HEINE, Bernd, Ulrike CLAUDI i Friederike HÜNNEMEYER. 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: Chicago University Press.
- JOHNSON, Mark. 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: Chicago University Press.
- KRNIĆ, Manuela i Tatjana PIŠKOVIĆ. 2022. „Hrvatski leksemi s najviše značenja”. *Riječi o riječi i Riječi. Zbornik u čast Zrinki Jelaska*. Ur. Ivan Marković, Iva Nazalević Čučević i Igor Marko Gligorić. Zagreb: Disput: 685–708.
- KUTEVA, Tania A. 1999. „On sit/stand/lie auxiliation”. *Linguistics* 37: 191–213.
- KUŠTOVIĆ, Tanja. 2009. „Prilozi za izražavanje prostora”. *Prostor u jeziku/Kniževnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: Zebra komunikacije: 21–30.
- LAKOFF, George. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George i Mark JOHNSON. 2015. *Metafore koje život znače*. Zagreb: Disput.
- LANGACKER, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- LEMMENS, Maarten. 2002. „The semantic network of Dutch *zitten, staan, and liggen*”.

- The Linguistics of Sitting, Standing, and Lying*. Ur. John Newman. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- LEMMENS, Maarten. 2005. „Aspectual Posture Verb Constructions in Dutch”. *Journal of Germanic Linguistics* 17(3): 183–217.
- LEMMENS, Maarten i Julien PERREZ. 2010. „On the use of posture verbs by French-speaking learners of Dutch: A corpus-based study”. *Cognitive Linguistics*, 21(2): 315–347.
- LESUISSE, Megane i Maarten LEMMENS. 2018. „Grammaticalisation cut short: A diachronic constructional view on English posture verbs”. *Grammaticalization meets construction grammar*. Ur. E. Coussé, P. Andersson i J. Olofsson. John Benjamins: 43–74.
- MATAS IVANKOVIĆ, Ivana. 2009. „Izražavanje prostornih značenja prijedložno-padežnim izrazima”. *Prostor u jeziku/Kniževnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: Zebra komunikacije: 31–41.
- MOGUŠ, Milan, Maja BRATANIĆ i Marko TADIĆ. 1999. *Hrvatski čestotni rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- NEWMAN, John. 2002. „A cross-linguistic overview of the posture verbs ‘sit’, ‘stand’, and ‘lie’”. *The Linguistics of Sitting, Standing, and Lying*. Ur. John, Newman, John. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 1–24.
- NEWMAN, John. 2002a. *The Linguistics of Sitting, Standing, and Lying*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- NEWMAN, John. 2009. „English posture verbs: An experientially grounded approach”. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 7: 30–58.
- NEWMAN, John i Sally RICE. 2004. „Patterns of usage for English SIT, STAND, and LIE: A cognitively inspired exploration in corpus linguistics”. *Cognitive Linguistics*, 15(3): 351–396.
- NEWMAN, John. 2022. „Experiential motivation and the linguistics of sitting, standing, and lying”. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 13(4): e1592.
- PALIĆ, Ismail. 2020. „Nešto napomena o suznačnim glagolima i predikatu u bosanskom jeziku”. *Sarajevski filološki susreti 5. Zbornik radova (knjiga 1)*. Ur. Ismail Palić. Sarajevo: Bosansko filološko društvo: 19–46.
- PANTHER, Klaus-Uwe i Linda L. THORNBURG. 2003. „Metonymies as natural inference and activation schemas”. *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Ur. Klaus-Uwe Panther i Linda L. Thornburg. John Benjamins: 127–148.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. 2009. „Prostorna značenja u hrvatskom jeziku”. *Prostor u jeziku/Kniževnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavistič-*

- ke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: Zebra komunikacije: 11–19.
- RAFFAELLI, Ida. 2007. „Neka načela ustroja polisemnih leksema”. *Filologija*, 48: 135–172.
- RAFFAELLI, Ida. 2009. *Značenje kroz vrijeme*. Zagreb: Disput.
- SCHÖNEFELD, Doris. 2006. „From conceptualization to linguistic expression: Where languages diversify”. *Corpora in Cognitive Linguistics: Corpus based approaches to syntax and lexis*. Ur. S.Th. Gries i A. Stefanowitsch. Berlin/New York: Walter de Gruyter: 297–344.
- SERRA BORNETO, Carlo. 1996. „Liegen and stehen in German: A study in horizontality and verticality”. *Cognitive Linguistics in the Redwoods*. Ur. E. Casad. Berlin: Mouton de Gruyter: 458–505.
- ŠONJE, Jure (ur.). 2000. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Školska knjiga.
- TALMY, Leonard. 2000a. *Toward a cognitive semantics, Vol. 1: Concept structuring systems. Language, speech, and communication*. Cambridge, MA, US: The MIT Press.
- TALMY, Leonard. 2000b. *Toward a cognitive semantics: typology and process in concept structuring*. Vol. 2 Cambridge, Mass.: MIT Press
- TUĐMAN VUKOVIĆ, Nina. 2009. „Značenje u kognitivnoj lingvistici”. *Suvremena lingvistika* 35 (67): 125–150.
- VAN OOSTEN, J. 1984. „Sitting, standing and lying in Dutch: A cognitive approach to the distribution of the verbs Zitten, Staàn, and Liggen”. *Dutch Linguistics at Berkeley*. Ur. Van Oosten, J. i J. Snapper. Berkeley: Dutch Studies Program, University of California at Berkeley: 137–60.
- VIBERG, Åke. 2013. „Posture verbs: A multilingual contrastive study”. *Languages in Contrast* 13(2): 139–169.

MOM, WHERE DO THE SWEETS STAND? ON THE USE OF POSTURE VERBS IN CROATIAN

DUBRAVKA VIDAKOVIĆ ERDELJIĆ

ABSTRACT

The paper examines figurative uses of the cardinal posture verbs *stajati*, *sjediti*, and *ležati* in Croatian. Analyses of posture verbs in numerous languages, both genetically and aerially unrelated (Newman 2002), have shown that these verbs are highly polysemous and that they have developed a wide network of related meanings, in some languages even grammatical ones (e.g., copulas or markers of progressive aspect). The first part of the paper provides theoretical preliminaries necessary for the analysis of posture verbs. We start from the central tenets of cognitive linguistics that the relationship between meaning and form is not arbitrary, but highly motivated, encyclopedic, and embodied (Lakoff 1987, Johnson 1987). The second part of the paper provides the analysis of figurative meanings of posture verbs in Croatian. The results of the analysis show that figurative meanings of posture verbs in Croatian are motivated by bodily experience and grounded in image schemas such as VERTICALITY, HORIZONTALITY, RESISTANCE, SCALE, SUPPORT, CONTAINER, and CONTACT. The analysis has also shown that Croatian has developed some uses, which so far have not been noted for other languages, for example the use of the verb *stajati* (stand) to denote the usual habitual location of an object or to denote the price of a product.

KEYWORDS:

encyclopedic knowledge, Croatian posture verbs, embodiment, motivated meaning, polysemy, image schemas

TALIJANSKO-HRVATSKI I HRVATSKO-TALIJANSKI RJEČNIK VOJNIČKOG NAZIVLJA EUGENIJA COLONIJA IZ 1943.

DALIBOR VRGOČ

Sveučilište obrane i sigurnosti „Dr. Franjo Tuđman”
Ilica 256b, HR – 10000 Zagreb
dalibor.vrgoc@sois-ft.hr

UDK: 355(038)=131.1=163.42
81`374.8-022.215
DOI: 10.15291/csi.4441
Prethodno priopćenje
Primljen: 9. 2. 2024.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

Ovim se radom prvi put znanstvenoj i široj javnosti zainteresiranoj za povijest hrvatske leksikografije, višejezične terminografije te za povijesno-jezični razvoj hrvatskoga jezika predstavlja vojni dvojezičnik *Terminologia Militare Italiano-Croata e Croato-Italiana (Talijansko-hrvatskog i hrvatsko-talijanskoga rječnika vojničkoga nazivlja)*, objavljen 1943. u Zagrebu kao privremeno izdanje u sunakladništvu Ministarstva oružanih snaga NDH i Kraljevske talijanske vojne misije u Hrvatskoj. Ovim se preliminarnim istraživanjem progovara o njegovu pronalasku, pružaju osnovni podatci o rječniku te predstavljaju temeljne terminografske značajke djela. Konačno, rječnik se u nekim hrvatskim rješenjima supostavlja s istovrijednicama ponuđenima u rječničko-konverzacijskome priručniku *Deutsch-kroatischer Sprachführer für den Soldaten (Vodiču hrvatsko-njemačkog jezika za vojnika)*, njegovu terminografskom suvremeniku također iz 1943. Namjera je ovim panoramskim uvidom u rječnik utrti put njegovu daljnjem slojevitijem istraživanju, rezultati kojega bi u konačnici činili dio korpusa budućega povijesnog rječnika hrvatskoga vojnog nazivlja.

KLJUČNE RIJEČI:

vojno nazivlje, terminološki rječnik, Nezavisna Država Hrvatska, Eugenio Coloni, talijansko-hrvatski rječnik

1. UVOD

Začeci hrvatske vojne riječi sežu duboko u hrvatsku jezičnu povijest, a u smislu terminološkoga i terminografskoga etabliranja unutar sustava jezika raznih struka, vojno nazivlje u drugoj polovici 19. stoljeća među prvima počinje zauzimati svoje mjesto. Konkretnije, prve službene vojne dokumente napisane na hrvatskome jeziku, odnosno na tronarječnome jeziku zrinsko-frankopanskoga književnog kruga, smještamo u 1578., kad su sročena dva omanja vojna edikta na koja su prisezale hrvatske graničarske pješake i konjaničke postrojbe (Vrgoč 2022a), dok se na obzoru hrvatskoga pisanog jezika vojni leksik javlja još u hrvatskoglagoljskim brevijarima 14. stoljeća (Šimić i Vrgoč 2024). Međutim, puni procvat i temeljitu izgradnju hrvatsko vojno nazivlje doživljava po ustrojavanju Hrvatskoga kraljevskog domobranstva 1868. nakon čega slijedi 50 godina izgradnje nazivlja, plod kojega je bilo obilje službene vojno-terminografske građe – od vojnojezičnih rječnika i konverzacijskih dvojezičnih priručnika do niza službovnika, vježbovnika i naputaka, koji su vrvjeli novoustrojenim hrvatskim nazivljem. Ipak, 1918. uspostavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te posljedično oktroiranjem srpskoga vojnog jezika, oslužbenjen je svojevrzni lingvodid, pri čemu je cjelokupni hrvatski polustoljetni vojnoterminološki korpus opustošen. Biblijsko-apokaliptičnim rječnikom – *abominatio desolationis*, odnosno „grozota pustoši”. Sva predanost niza zaslužnika – od terminološkoga virtuozu Bogoslava Šuleka i njegova leksičkoga dioskura Dragutina Antuna Parčića, preko samozatajnoga pionira hrvatskoga esperantizma Mavra Špicera te niza imena domobrankskočasničke elite (Vrgoč 2021) – osuđeni su na progon iz javne uspomene. U međuraću se jedino Miroslav Krleža u svojim pisanjima živo prisjećao hrvatskoga domobranskog jezika, no okomivši se na njega rugalački i sarkastično, iz vizure napada na zagrebačku filološku školu na čijim je zasadama stasalo i razvijalo se hrvatsko vojno nazivlje u razdoblju 1868. – 1918.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske 1941. dolazi do revitalizacije vojnoga nazivlja izgrađenoga za potrebe hrvatskoga domobranstva 19. stoljeća. Uz oživljenice, u manjoj se mjeri terminološkom tvorbom osmišljavaju dopune i aktualizacije koje su tražili onovremeni golemi vojnoindustrijski iskoraci te specifičnosti ustroja Nezavisne Države Hrvatske kao *de facto* ratne države (Vrgoč 2022b: 166). Enciklopedistika, leksikografija, dijelom i rječnička leksikografija doživljavaju puni zamah, što, među ostalim, rezultira raznim rječnicima u jezicima struke. Kad je riječ o vojnome nazivlju, interventnom i direktivnom se jezičnom politikom rad Hrvatskoga državnog ureda za jezik usredotočuje na kategoričko razgraničavanje hrvatskoga od srpskoga jezika, plod čega su službeni vojni razlikovnici „prije-sada” (Vrgoč 2022b:

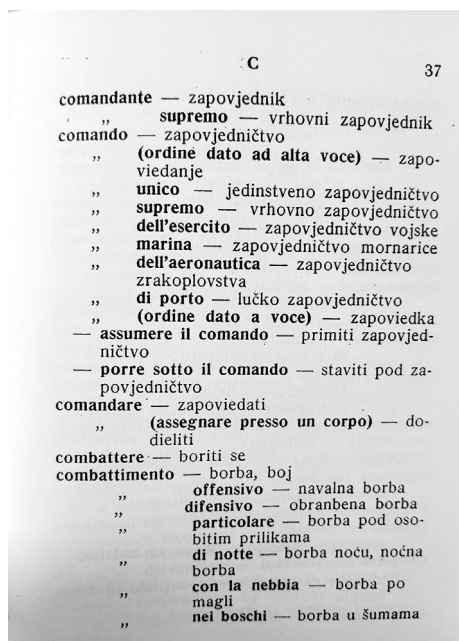
165). Ipak, rječnički fond donosi i nekolicinu dvojezičnika, od kojih jedan posebno pobuđuje zanimanje jer ga dosad ne bilježe leksikografski pregledi, antologije, monografije, kompendiji, istraživanja i sl. te je jednostavno izmicao pažnji stručne javnosti. U nastavku rada ocrtat će se preliminarne osnovne i terminografske značajke rječnika koji se, po svojoj prilici, prvi put izlaže stručnoj i široj javnosti.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKA ISHODIŠTA

Do objavljivanja monografije posvećene hrvatskomu vojnom nazivlju *Hrvatsko vojno nazivlje kroz stoljeća* u izdanju Instituta za hrvatski jezik (Vrgoč 2022b), ono je bilo skicirano u nekoliko osvrtu ili poglavlja u knjigama mnogo širega opsega (Horvatić 1995; Vince 1990; Pranjković 2006; Samardžija 2004, 2008; Mamić 2007; Ham 2016, 2017), drugim riječima nedostatno istraženo te oskudno opisano. No, uz taj istraživački kompendij hrvatske vojne riječi, hrvatska je stručnojezična leksikogra-

SLIKA 1. Unutarnja naslovnica rječnika Talijansko-hrvatsko i hrvatsko-talijanski rječnik vojničkoga nazivlja, Zagreb, 1943. Zagreb: Knjižnica Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman”, sign. T 355/359(038) TER m

SLIKA 2. 37. stranica rječnika Talijansko-hrvatsko i hrvatsko-talijanski rječnik vojničkoga nazivlja, Zagreb, 1943. Zagreb: Knjižnica Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman”, sign. T 355/359(038) TER m

fija 2018. postala bogatija za još jedno pionirsko ostvarenje – *Pojmovnik hrvatskoga vojnog nazivlja* Marice Šarić (Šarić 2018). Dok je *Pojmovnik* Marice Šarić zamišljen kao klasično jednojezično leksikografsko djelo s polaznom natuknicom popraćenom više opisom nego definicijom (što bi ga u tom slučaju činilo terminološkim rječnikom), *Hrvatsko vojno nazivlje kroz stoljeća*, među ostalim, dokumentira i obrađuje obilje hrvatske rječničke te terminografske građe. Svejedno, do objavljivanja knjige 2022. autoru nije bilo poznato postojanje vojnoga dvojezičnika *Terminologia Militare Italiano-Croata e Croato-Italiana (Talijansko-hrvatsko i hrvatsko-talijanskoga rječnika vojničkoga nazivlja)* objavljenoga 1943. u Zagrebu kao privremeno izdanje u sunakladništvu Ministarstva oružanih snaga NDH i Kraljevske talijanske vojne misije u Hrvatskoj.

U radu se opisuje njegov pronalazak, pružaju temeljni podatci o rječniku te ocrtavaju glavne leksikografsko-terminološke konture, koje bi trebale nakon ovoga priopćenja poslužiti za podrobija istraživanja. Metodološki gledano, rad se oslanja na deskriptivno-kvalitativna te u jednome dijelu komparativno-analička uporišta. Radi dočaravanja (ne)dostižnosti ideala ujednačenosti i dosljednosti, na odabranim se primjerima uspoređuje s hrvatskim istovrijednicama ponuđenima u rječničko-konverzacijskome priručniku *Deutsch-kroatischer Sprachführer für den Soldaten (Vodiču hrvatsko-njemačkog jezika za vojnika)*, njegovu terminografskom suvremeniku također iz 1943.

3. ANALIZA

3.1. PRONALAZAK I AUTORSTVO

Primjerak rječnika koji je došao do autora ovoga teksta danas se nalazi u knjižničnome fondu Knjižnice Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman”. Na prvoj unutarnjoj stranici nosi oznaku *Ex libris TUDMAN*. Uglavnom, rječnik čini dio *Zbirke Tuđman*, odnosno jedna je od 1177 jedinica građe koju je obitelj Miroslava Tuđmana donirala Knjižnici Hrvatskoga vojnog učilišta nakon njegove smrti. Na unutarnjim koricama nalazi se tekst posvete profesoru Tuđmanu na engleskome jeziku, najvjerojatnije darovateljve, datirane 2000. godine u Rimu.

Rječnik uvodno započinje dvojezičnim, talijansko-hrvatskim predgovorom, u kojemu se jezgrovito predstavlja njegov postanak, svrha i autorstvo: „Ove talijansko-hrvatske vojničke izraze prikupio je glavno-stožerni podpukovnik Eugen COLONI iz Kr. Talijanske Vojne Misije u Hrvatskoj uz koristnu suradnju drugova iz hrvatske vojske u namjeri, da posluži što tjesnijoj vojničkoj suradnji između oba prijateljska Naroda”. Riječ je o potpukovniku iz roda topništva, koji je očito radio u vojnome

poslanstvu Kraljevine Italije pri tadašnjemu Ministarstvu oružanih snaga (MINORS). Ipak, daljnjim istraživanjem ne dolazimo do detaljnijih podataka o tome visokom časniku talijanske kraljevske vojske. U predgovoru se u kratkim crtama ograđuju od terminoloških i pravopisnih nesavršenosti rječnika, naglašavajući kako rječnik „nesumnjivo ima mnogo praznina jer se hrvatsko vojničko nazivlje usavršuje od dana do dana, da bi dostiglo čistoću jezika, koju želi Poglavnik¹”. Na kraju pozivaju „zavode, nadležne ustanove, častnike i službenike oružanih snaga” da primjedbe dostave talijanskoj kraljevskoj misiji ili Ministarstvu oružanih snaga NDH. To su u općim crtama protagonisti ove epizode o otkrivanju toga terminološkoga dvosmjernog dvojezičnika.

3.2. OPĆE KNJIŽNO-LEKSIKOGRAFSKE ZNAČAJKE

Na vanjskim prednjim koricama, odnosno naslovnici, puni naslov rječnika glasi *Terminologia militare italiano-croata e croato-italiana / Talijansko-hrvatski i hrvatsko-talijanski rječnik vojničkog nazivlja*, po pitanju autorstva *sine nomine*, s mjestom izdanja *Zagreb* te s napomenama kako je riječ o *privremenome izdanju, samo za službenu uporabu*. Na vanjskim stražnjim koricama istaknuta je cijena od *51 kune*.

Prvi dio rječnika obuhvaća *Talijansko-hrvatski rječnik* u kojemu je talijanski polazni jezik. U drugome dijelu rječnika nalazi se *Hrvatsko-talijanski rječnik*, no riječ je o preokretniku, to jest rječničkoj koncepciji u kojoj je hrvatski abecedarij motiviran hrvatskim rješenjima iz talijansko-hrvatskoga dijela. Nakon svakoga od tih dvaju opsežnih dijelova nalazi se popis najčešćih pokrata, talijanskih, odnosno hrvatskih. Što se grafičkoga rasporeda tiče, rječnički članci nižu se jednostupačno. Rječnik obaseže 382 stranice, okvirno A6 formata (cca. 100 x 140 mm), a gruba je procjena kako sadržava oko 4700 talijanskih i 5000 hrvatskih naziva. Prema rječničkoj tipologiji, riječ je o malome (do 15000 natuknica), specijalnome (vojnoterminološkome) rječniku (Samardžija 2019: 16).

Nadalje, kad je riječ o ustroju rječničkoga članka, koncepcija je umnogome bliska općim suvremenim dvojezičnicima, što podrazumijeva da je rječnička natuknica naglašena te popraćena rješenjem ili rješenjima na ciljnome jeziku, no nakon kojih se najčešće kao podnatuknice nižu kolokacije, sveze riječi, frazemi pojmovno okrupnjeni uz polaznu natuknicu tvoreći tako rječničko gnijezdo. Dakako, zabilježena su i rješenja kod kojih se natuknica ne grana u podnatuknice. Rječnik ponegdje i nesustavno donosi odrednice koje pobliže upućuju na potpodručje unutar vojnoga nazivlja

¹ Spomenimo kao osobitost kako se i u talijanskome predgovoru pribjegava hrvatskoj riječi *Poglavnik*, a ne nekoj od mogućih talijanskih istovrjednica.

kojemu naziv pripada poput (**cav.**) za konjaništvo, (**aeron.**) za aeronautiku, (**art.**) za topništvo, (**fortif.**) za fortifikacije te gdje je nužno radi razlučivanja gramatičke odrednice (**sons.**) za imenicu te (**agg.**) za pridjev. Ilustrirajmo sve to na nekoliko rječničkih natuknica iz oba dijela rječnika:

TALIJANSKO-HRVATSKI RJEČNIK

pistola – samokres

- “ **automatica** – samotvorni (automatski) samokres
- “ **da segnalazione** – samokres za davanje znakova
- “ **mitragliatrice** – ručna strojnica, samotvorni samokres

munizioni – streljivo

- “ **da guerra** – bojno streljivo
- “ **da esercitazione** – obučno, vježbovno streljivo
- **colonna munizioni** – streljivna kolona
- **portamunizioni** – raznosaç streljiva
- **reparto munizioni** – streljivni povoz

guerra – rat

- “ **mondiale** – svjetski rat
- “ **di movimento** – pokretni rat
- “ **lampo** – munjeviti rat
- “ **civile** – građanski rat
- “ **di mina** – minski rat
- “ **chimica** – plinski (otrovni) rat
- **dichiarare la guerra** – objaviti rat, naviestiti rat
- **teatro di guerra** – ratište

HRVATSKO-TALIJANSKI RJEČNIK

bitnica (top.) – batteria (art.)

- **dozivna bitnica** – batteria base
- **prateća bitnica** – batteria d’accompagnamento
- **svjetlomjerna bitnica** – sezione ottica

pobočnica – elemento fiancheggiante

- **glavna četa pobočnice** – grosso del reparto fiancheggiante
- **bojna u pobočnici** – battaglione fiancheggiante
- **bočna četa pobočnice** – reparto fiancheggiante dei fiancheggiatori
- **pobočna obhodnja** – pattuglia fiancheggiante

zdrug – raggruppamento (brigata)

- **gorski z.** – raggruppamento da montagna
- **Poglavnikov Tjelesni Zdrug** – raggruppamento del corpo del Poglavnik

S obzirom da su se terminografija i terminološki rječnici u punome smislu počeli razvijati tek u drugoj polovini 20. stoljeća, ne može se očekivati da bi *Talijansko-hrvatsko i hrvatsko-talijanski rječnik vojničkoga nazivlja* bio tako koncipiran. To bi u prvome redu pretpostavljalo izbjegavanje bilo kakvih rječničkih gnijezda ili grozdova, sinonimnih parova ili nizova te višeznačnih rješenja, dok bi s druge strane, poželjno, uključivalo definiciju te po mogućnosti normativne odrednice za dopuštene, ne-

dopuštene ili odbačene nazive. Ipak, iluzorno bi bilo za rječnik sročeni prije više od 80 godina zahtijevati današnje terminografske standarde. Štoviše, zamjetan koncepcijski iskorak leži u činjenici da autor nastoji ponuditi jednu istovrijednicu na ciljnome jeziku za polaznu (pod)natuknicu, čime se jasno približava visterijanskome zlatnom standardu prema kojemu bi jednome pojmu idealno trebalo pridružiti jedan naziv. Na istome tragu to čini i „praotac hrvatskoga vojnoga nazivlja” Ivan Tanzlingher Zanotti u svojem aneksnome dvojezičnom talijansko-hrvatskom rječniku *Zbirka pojedinih vojnih naziva razasutih u Libro Maresciallo* iz 1699. (Vrgoč 2020; 2022b). Ilustrirajmo to na nekoliko primjera: **demilitarizzare** – razvojačiti, **corpo d’armata** – vojni zbor, **campagna** – vojni pohod, **milizia ustascia** – ustaška vojnica, **legione straniera** – stranačka legija; **lagum** – mina, **nebojni naboj** – cartuccia a salve, **topovođa** – capo pezzo. Ipak, kao ni danas, tako ni onda sinonimne parove i nizove nije bilo moguće izbjeći. Sagledajmo samo neke od njih: **neutralizzazione** – onesposobljivanje, neutraliziranje, ušutkivanje; **distintivi di grado** – oznake, obilježba činova; **uomo di collegamento** – teklić, glasnik, spojnik. Konačno, spomenimo i neke od pokrata: **CC. NN.** = **Camicie nere** – Crne košulje, **CC. RR. Carabinieri Reali** – Kr. karabinjeri; **KOT.** koturaški (-a, -o) – ciclisti, **POH.** pohodni (-a, -o) – di marcia, **POV.** povozni (-a, -o) – carreggio, **SVJM.** svjetlometni (-a, -o) – fotoelettricisti.

3.3. POREDBENA ANALIZA

Na ovome mjestu poželjno je upustiti se u kraću poredbenu leksičku analizu s još jednim vojnoterminološkim dvojezičnim rječničko-konverzacijskim priručnikom iz 1943. *Deutsch-kroatischer Sprachführer für den Soldaten (Vodičem hrvatsko-njemačkog jezika za vojnika)* nepoznatoga autorstva, objavljenim u Zagrebu u Tiskari Milana Šufflaya. Namjera je pokušati provizorno rekonstruirati razinu (ne)ujednačenosti službenoga vojnoga nazivlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na tome omanjem korpusu hrvatskih naziva. Inicijalnom analizom zamjetno je znatno podudaranje među rješenjima dvaju rječnika. Promotrimo samo sljedeće primjere radi ilustracije: **Gasma-ske** (njem.), **maschera antigas** (tal.) – protuotrovni štitnik, **Gruppe** (njem.), **gruppo** (tal.) – roj, **Regiment** (njem.), **regimento** (tal.) – pukovnija, **Kavallerie** (njem.), **cavalleria** (tal.) – konjaničstvo, **Pistole** (njem.), **pistola** (tal.) – samokres i tako redom.

Premda je panoramskim pregledom obaju rječnika utvrđena visoka razina međusobne ujednačenosti nazivlja, potrebna je detaljnija i slojevita leksička raščlamba kako bi se konkretnije odredio njezin doseg i to, dakako, samo naziva koji su u abecedarijima obaju rječnika podudarni. Nemoguće je utvrditi koji je od rječnika prethodio kojemu te je li uopće koji od njih poslužio pri izradbi onoga kasnijeg, no uočena po-

dudaranja svakako upućuju na zaključak kako se u jezičnoj politici Nezavisne Države Hrvatske podrazumijevala ujednačenost nazivlja na službenoj, državnoj razini.

Unatoč tomu, određene hrvatske istovrijednice razlikuju se u obama rječnicima:

TALIJANSKO-HRVATSKO I HRVATSKO-TALIJANSKI RJEČNIK VOJNIČKOGA NAZIVLJA (1943.)		VODIČ HRVATSKO-NJEMAČKOG JEZIKA ZA VOJNIKA (1943.)	
Armee	armija	armata	vojska (armeja)
Fernglas	dalekozor	binocolo	dvogled
Front	fronta	fronte	bojište (fronte)
Generalfeldmarschall	maršal	maresciallo	vojskovođa
Kampf	borba	battaglia	bitka
Kompanie	sat	compagnia	satnija
Leuchtpistole	znakovni samokres	pistola da segnalazione	samokres za davanje znakova
Machinenpistole	strojosamokres	pistola mitragliatrice	ručna strojica, samotvorni samokres
Meldung	izvještaj	relazione informativa	izvješće
Munition	streljivo	munizione	streljivo
Sturzkampfbomber	obrušački zrakoplov, sunovratnik	tuffatore, aereo da bombardamento in picchiata, pichiatello	strovalnik
Veterinärdienst	veterinarstvo	veterinaria	živinarstvo

Ukupno gledano, oba rječnika odražavaju preskriptivnu i institucionaliziranu jezičnu politiku Nezavisne Države Hrvatske, što se u prvome redu odnosi na naglašeni jezični purizam, uklanjanje srbizama i srpskih riječi, umjereno zadržavanje internacionalizama latinskoga i starogrčkoga podrijetla (primjerice *divizija*, *akademija*, *antena*, *amfibij*), poticanje hrvatske tvorbe (primjerice *sredobježna sila* i *sredotežna sila* za *centrifugalnu silu*, odnosno *centripetalnu silu*, *svjetlomet* za *reflektor*, *brodopratnja* za *konvoj brodova*, *samotvorni* za *automatski*, *kotur* ili *dvokolica* za *bicikl*, *strojnica* za *mitraljez*, *brzopis* za *stenografiju*, *brojítba* za *statistiku*, *tvorivo* za *materijal*) te u smislu pravopisa ustrajavanje na korijenskome, odnosno morfonološkome pravopisu (primjerice *ustmena* za *zapovied*, *konjaničtvo*, *riedka šuma*, *plovitba*).

Konačno, korpus obrađen pri poredbenoj analizi reafirmira odavno argumentiranu

tezu u literaturi kako se pri izgradnji vojnoga nazivlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uvelike posezalo za nazivljem ustrojenim u 19. stoljeću za potrebe Hrvatskoga kraljevskog domobranstva (*živinarstvo, streljivo, satnija, samokres, topništvo*), a u slučajevima neizbježnih terminoloških praznina priklanjalo, u prvome redu, hrvatskoj tvorbi (*strovalnik, sunovratnik, strojosamokres* i sl.) (Samardžija 2008).

4. ZAKLJUČAK

Namjera je ovoga preliminarnog istraživanja bila, u prvome redu, upozoriti na postojanje vojnoterminološkoga rječnika nastaloga u jeku Drugoga svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koji je dosad promicao istraživačkomu povećalu stručnjaka te ga prvi put predstaviti znanstvenomu i širemu čitateljstvu. Riječ je o dvosmjernome talijansko-hrvatskome rječniku vojnoga nazivlja, koji je sastavio visoki časnik Talijanske kraljevske vojske, potpukovnik Eugenio Coloni u suradnji s neimenovanim časnicima iz Ministarstva oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske. Prema katalogu dostupnima autoru rječnik nije evidentiran ni u jednoj od knjižnično-arhivskih ustanova u Republici Hrvatskoj, osim u kojoj talijanskoj knjižnici.² Primjerak koji je ovdje bio predmetom istraživanja nalazi se u golemoj knjižnoj ostavštini pokojnoga Miroslava Tuđmana, koja je po njegovoj smrti darovana Knjižnici Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman“.

Rječnik pobuđuje znanstvenoistraživačko zanimanje iz nekoliko razloga. Prvo, jedno je od rijetkih djela iz razdoblja Nezavisne Države Hrvatske u kojemu se leksikografski obrađuje vojno nazivlje. Uz poredbene (srpsko-hrvatske) rječnike objavljivane kao dio zakonodavnih propisa te *Vodiča hrvatsko-njemačkog³ jezika za vojnika* (1943.), to je zasad jedini preostali vojnoterminološki rječnik u tome nizu. Drugo, nije riječ o diletantskome djelcu neupućenoga autora, nego ozbiljnome i dobro koncipiranome rječniku koji umnogome nagovještava suvremene terminološke rječnike. To se ponajprije odnosi na izbjegavanje sinonimnih parova i nizova te perifrastičnih rješenja. Konačno, rječnik donosi gotovo 5000 hrvatskih naziva. S druge strane, rječnik ipak ustrojem podsjeća na opće rječnike u smislu okrupnjavanja podnatuknica u rječničke grozdove te izostavljanja definicije i normativnih ili stilskih odrednica. Treće, to terminografsko ostvarenje još jednom potkrepljuje tezu Marka Samardžije

² Pretragom je zasad evidentiran jedan primjerak u talijanskoj Goriziji u *La Biblioteca Statale Isontina*.

³ Zanimljivo je ovdje uočiti neobičnu svezu ‘njemačko-hrvatski’ jezik, koja podsjeća na kasniji bizaran i besmislen naziv ‘srpsko-hrvatski’ jezik.

kako vojno nazivlje dokumentirano u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske nije plod rigoroznoga i grozničavoga nastojanja stvaranja novotvorenica (tzv. ustaških riječi), već preuzimanja naziva iz hrvatskih leksikografskih i purističkih djela nastalih u 19. stoljeću te iz obilja onovremenoga vojnoterminografskog korpusa iz pera Bogoslava Šuleka i domobranske časničke elite.

Na kraju, težnja je bila ovim radom utrti put detaljnijoj leksičkoj i leksikografskoj raščlambi toga rječnika, koja bi u konačnici činila dio korpusa budućega povijesnog rječnika hrvatskoga vojnog nazivlja.

PRIMARNI IZVORI

COLONI, Eugenio. 1943. *Talijansko-hrvatsko i hrvatsko-talijanski rječnik vojničkoga nazivlja*. Zagreb: Ministarstvo oružanih snaga i Kraljevska talijanska vojna misija u Hrvatskoj. Knjižnica Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman”, sign. T 355/359(038) TER m.

Deutsch-kroatischer Sprachführer für den Soldaten = Vodič hrvatsko-njemačkog jezika za vojnika. 1943. Zagreb: Tiskara Milana Šufflaya.

ŠARIĆ, Marica. 2018. *Pojmovnik hrvatskoga vojnog nazivlja*. Zagreb: Naklada Jurčić.

TANZLINGHER ZANOTTI, Ivan. 1699. *Raccolta d'alcuni termini militari che s'attrovano sparsi nel Libro Maresciallo* (londonski rukopis). London: British Library. sign. 10.360.

LITERATURA

HAM, Sanda. 2016. „Hrvatsko domobransko nazivlje”. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 63, 4–5: 126–140.

HAM, Sanda. 2017. „Hrvatsko domobransko nazivlje”. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 64, 2: 52–55.

HORVATIĆ, Ivica. 1995. „Nova terminologija u Hrvatskoj vojsci”. *Prevođenje – suvremena strujanja i tendencije: zbornik radova*. Ur. Jelena Mihaljević Djigunović i Neda Pintarić. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 273–280.

MAMIĆ, Mile. 2007. „Hrvatsko vojno nazivlje u rječniku *Juridisch-politische Terminologie*”. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 54, 2: 55–60.

PRANJKOVIĆ, Ivo. 2006. *Filološki vjekopisi. Jezikoslovna sporenja*. Zagreb: Disput.

SAMARDŽIJA, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

SAMARDŽIJA, Marko. 2008. *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

SAMARDŽIJA, Marko. 2019. *Hrvatska leksikografija: od početaka do kraja XX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.

ŠIMIĆ, Marinka, Dalibor VRGOČ. 2024. „Vojno nazivlje u hrvatskoglagoljskim rukopisima”. (u pripremi).

VINCE, Zlatko. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

- VRGOČ, Dalibor. 2020. „Ivan (Giovanni) Tanzlingher Zanotti – the Forefather of the Croatian Military Terminology”. *Ricerche Slavistiche* 3, LXIII: 405–447.
- VRGOČ, Dalibor. 2021. „Domobranska časnička elita kao sustvarateljica vojnoga nazivlja”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 47, 2: 479–507. doi: 10.31724/rihjj.47.2.8
- VRGOČ, Dalibor. 2022a. „444 godine prvoga vojnojezičnog spomenika na hrvatskome jeziku”. *Hrvatski jezik* 9, 3: 30–34.
- VRGOČ, Dalibor. 2022b. *Hrvatsko vojno nazivlje kroz stoljeća*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik.

**ITALIAN-CROATIAN AND CROATIAN-ITALIAN DICTIONARY OF MILITARY
TERMINOLOGY BY EUGENIO COLONI OF 1943**

DALIBOR VRGOČ

ABSTRACT

The military bilingual dictionary *Terminologia Militare Italiano-Croata e Croato-Italiana* (*Italian-Croatian and Croatian-Italian Dictionary of Military Terms*) was published in 1943 in Zagreb as a temporary edition co-published by the Ministry of the Armed Forces of the Independent State of Croatia and the Royal Italian Military Mission in Croatia. With this paper, the scientific community and general public interested in the history of Croatian lexicography, multilingual terminography, and the historical-linguistic development of the Croatian language are introduced to this work for the first time. This preliminary research discusses its discovery, provides basic information about the dictionary, and presents its fundamental terminographic features. Finally, in some Croatian equivalents, the dictionary is contrasted with equivalents offered in the manual *Deutsch-Kroatischer Sprachführer für den Soldaten* (*Guide to the Croatian-German Language for the Soldier*), its terminographic contemporary from 1943. The aim of this panoramic overview is to set the stage for its further comprehensive research, the results of which would be part of a larger corpus of the future historical dictionary of Croatian military terminology.

KEYWORDS:

military terminology, terminological dictionary, Independent State of Croatia, Eugenio Coloni, Italian-Croatian Dictionary

RHETORIC FOR CROWDS

IVAN LJUBIMIR

*Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, Doktorski
studij Komunikologija*
Trg Sv. Trojstva 3, HR – 31000 Osijek
ivanljubimir@yahoo.com

UDK: 808.5 * 316.77
DOI: 10.15291/csi.4442
Pregledni članak
Primljen: 11. 8. 2023.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

Gustave Le Bon's eminent work *The Crowd* is considered as one of the fundamental works in mass psychology. Concurrently, the importance of this work and the impact it had on communication practices has been recently recognized by some of the scholars. While *The Crowd* primarily places focus on meticulous description of origin and psychological condition of the crowd, this paper suggests that, among others, Le Bon uses psychological discourse to define rhetorical precept that can be used as an agency for eliciting such condition. It is the purpose of this paper to extract and present the guidelines suggested by Le Bon in his work for mass oratory and corroborate it with apposite rhetorical theory in order to lend credibility to this thesis. Through broader treatment of rhetorical modes of pathos (state and language that induces it), orator, oration, and kairos (the right moment), with other hitherto rhetorical and linguistic insights, Le Bon constitutes activation means for evoking the psychological phenomena of the crowd. This paper represents Le Bon's explicit and implicit rhetorical instructions in *The Crowd* by constructing the rhetorical model and indicating that his scholarly contribution was rhetorical as was psychological, suggesting consideration of his inclusion in the history of rhetoric and his contribution to the development of contemporary communication practices. This paper represents an interdisciplinary rhetorical model that engages the field of interest of various scientific disciplines, such as linguistics, rhetoric, communicology, public relations, and their subbranches.

KLJUČNE RIJEČI:

*apostle, crowd, images, prestige,
unconscious*

1. INTRODUCTION

Gustave Le Bon, French physician and scientist, who lived in the second half of the 19th and early 20th century (1841–1931), whose work covered scientific fields of anthropology, social psychology, physics, and medicine, left a mark with his most eminent work *The Crowd* (1896). This work is considered as one of the central works in mass psychology, explicating the origin, condition, stimulus, and behaviour of the crowd¹.

Since Le Bon does not explicitly attribute the crowd phenomena to rhetoric per se, it is the central goal of this paper to emphasize that there is a correlation between rhetoric and its impact on the crowd. Le Bon does, however, provide notions on several occasions that lead to conclusion that it is familiarity of hereditary social patterns and ideas which could be taken as elements partaking in rhetorical invention, as well as the rhetorical ability of the orator that contribute to instigation of the crowd phenomena. In the case of the former, the example indicates that “Napoleon had a marvellous insight into the psychology of the masses of the country over which he reigned, but he, at times, completely misunderstood the psychology of crowds belonging to other races” (Le Bon 1896: xxi). For the latter, an individual “allows himself to be impressed by words and images – which would be entirely without action on each of the isolated individuals composing the crowd – and to be induced to commit acts contrary to his most obvious interests and his best-known habits. An individual in a crowd is a grain of sand amid other grains of sand, which the wind stirs up at will” (Le Bon 1896: 13). The management of these words and images is not derived from improvisation but from capabilities of the leader which is clearly stated in the following notion: “to know the art of impressing the imagination of crowds is to know at the same time the art of governing them” (Le Bon 1896: 60–61). Whether the crowd is heroic or criminal “depends on the nature of the suggestion to which the crowd is exposed” (Le Bon 1896: 14).

Additional arguments support the rhetorical importance of *The Crowd*, as evidenced by the resemblance between the theses suggested by Le Bon with those of various philosophers, scientists, and linguists, such as H. Spencer, Fontanier, Bacon, Locke, Hume, Campbell, and Weber, Nietzsche, Darwin, Lamarck, Tarde, and Sighele among others. Furthermore, from a rhetorical perspective, Le Bon’s theses are expounded through broader treatment of pathos as psychological characteristics of the audience (unconsciousness, sentiments, passions, and instincts), analyses of the orator

¹ Le Bon (1896: 10) differentiates the term mass as a gathering consisting of indeterminate individuals conjoined without explicit reason from the term crowd, which signifies defined, organized, and directed agglomerate of individuals, stripped of their individual personality, and governed by the unconscious which originates in its historical legacy.

and oratory as well as *kairos* (the right time to speak). In addition, some of the well-known historical public figures, many of whom are controversial or infamous, such as Theodore Roosevelt, Vladimir Ilyich Lenin, Benito Mussolini, Adolf Hitler, Joseph Goebbels, etc., ascribed significant, sometimes exclusive, influence of *The Crowd* on their oratory (Ohlberg 2015: 162); hence, the analysis of this work from a rhetorical perspective seems valid. It also seems appropriate to acknowledge that Le Bon has been brought into correlation with rhetoric (Childers 2012), but to my conversance, *The Crowd* in particular has not been noted in the history of rhetoric as a discipline. These arguments, among others, indicate Le Bon's contribution to the 20th and 21st century communication as well-grounded².

Even though *The Crowd* is often attributed to psychological domain, the work itself can be seen as formatted using four rhetorical modes written in psychological discourse, resembling rhetorical works from the British Enlightenment period (Walzer 2017: 523), due to which it probably evaded being regarded as a rhetorical piece. In *The Crowd*, pathos, orator, oration, and *kairos* all partake as rhetorical elements that contribute to activation of the crowd phenomena. A brief definition of the crowd would assume it as a group of individuals in a state of mental unity (Ramsey 2017: 239) that share the inherited unconscious³, i.e., pathos, constituted by hereditary social patterns and ideas. From a more extensive perspective, a crowd in an ordinary sense of the word implies "a gathering of individuals of whatever nationality, profession, or sex, and whatever be the chances that have brought them together" (Le Bon 1896: 1). The crowds that are the subject of Le Bon's inquiry are those termed as organized or psychological crowds. These crowds occur only under particular circumstances where all personality or individuality dissolves, which enables the genesis of collective mind or the state of mental unity. Turning the feelings and thoughts in a definite direction represents a sign of a crowd becoming organized (Le Bon 1896: 2). However, each particular crowd is subjected to various factors, i.e., "its organization varies not only according to race and composition, but also according to the nature and intensity of the exciting causes to which crowds are subjected" (Le Bon 1896: 3). For this reason, Le Bon does not venture in particular causes even though he suggests that one of these

² Besides political figures, *The Crowd* influenced theorists interested in mass, analytical psychology, and psychoanalysis. Freud (1949: 10) attributes Le Bon's initial contribution to the study of the unconscious phenomenon in human behaviour. Via Freud, he further influenced the practical work of Freud's nephew, reputed as »the father of propaganda« and later public relations, Edward Bernays, who based some of his work on Le Bon's theses (Childers 2014: 78).

³ Le Bon establishes the unconscious from his previous research and racial theories, i.e., what has been integrated into the consciousness of historical races throughout their history.

could be represented in a form of “great national event” (Le Bon 1896: 3). Based on the examples provided in *The Crowd*, one can assert that the crowds which Le Bon deals with are of social origin such as the French Revolution, collective undertakings, and institutional transformations. Hence, the events that cause the crowd can be varying as long as they are momentous. Natural disasters or sporting events could represent the events that gather individuals in the crowd in the ordinary sense of the word, but once the thoughts and feelings in such crowds become directed in one unambiguous direction by, for instance, chants suggested by the leader of the club supporters or a small number of ardent fans, it forms an organized or psychological crowd in Le Bon’s sense of the word. Hence, it appears that one of the essential elements of any organized crowd is a leader, the catalyst who incites and steers the crowd with a specific type of suggestive oratory in a particular direction. Le Bon continuously provides examples of leaders and dedicates an entire chapter to them.

The oratory consists of means that evoke mental images through the use of tropes, irrational persuasion, analogies and associations, authoritarian affirmations, suggestions and repetition, mythological structure, and simplified language. Such oration leads to contagion⁴ which further stimulates the crowd’s pathos, making an individual lose control over his/her instincts, thus becoming maximally impulsive (Le Bon 1896: 45), increasing his/her suggestibility and causing absolute submission to the leader. The leader is bound on the apostolate of the idea, with impeccable credibility, meddling authority, and personal prestige, which make the idea of the speech indisputable and persuasive.

Stressing the significance of *The Crowd* on the oratory of the 20th and 21st century along with explicit and implicit rhetorical instructions it encompasses, this paper analyses Le Bon’s study of the psychology of the crowd from a rhetorical perspective, verifies his comprehension of such rhetoric by accentuating corresponding rhetorical and linguistic insights, and corroborates it with hitherto applicable theories, which eventually implicates the rhetorical model for the crowds.

2. PATHOS

As it will become evident in the following sections, this rhetorical model is largely characterized by psychological discourse. Along with this, the resemblance of some of the rhetorical theses in Le Bon’s work can be considered as highly indicative of

⁴ Le Bon refers to contagion as the spread of emotions and behaviours among individuals in the crowd that transforms it into one mental being.

the assumptive influence of George Campbell's view of rhetoric on Le Bon. What distinguished Campbell's view of rhetoric at that time was his revolutionary approach to rhetorical invention (Ehninger 1950). More precisely, Campbell held that rhetoric represents "that art or talent by which discourse is adapted to its end" (Campbell 1988: 1). By implementing hitherto conception of faculty psychology proposed by Thomas Reid (Brooks 1976), the ends of discourse represent enlightening the understanding, pleasing the imagination, moving passions, or influencing will (Campbell 1988: 1). Accordingly, the rhetorical invention is directed by most recent epistemology which implies the implementation of contemporary scientific findings on what can be affirmed as universal principles of the nature of the human mind (Ehninger 1950; 1952; 1992; Weinsheimer 2021). Therefore, rhetorical invention prioritizes the "investigation into those principles of mind by which hearers would be led to understand and to believe what he (orator) was going to say" (Ehninger 1950: 274). Hence, "the orator need not be an expert logician, but he must be a keen student of practical psychology" (Ehninger 1950: 274). These tenets suggest that in order for rhetorical act to achieve its end, it must consider all of the available and relevant psychological findings (Weinsheimer 2021). What distinguishes Le Bon's rhetorical model is that it shifts the focus from psychological faculties which held a central place in Campbell's rhetorical invention and adopts a similar epistemological approach where invention is based on the meticulous study of the psychological phenomenon of the crowd. The term pathos hence seems applicable since some of its significations indicate both being in a given state or condition and a "kind of language that can induce such state" (Green 2001: 574).

Conceived in this manner, pathos has a central role in rhetoric for crowds since such rhetoric is determined by psychological principles of the crowd which are consequently used to elicit such a state, thusly conditioning both the orator and the oration. Generally, it is typical for pathos-based rhetoric to unsettle or arouse, making it so fierce that only a few men can resist it (Meyer et al. 2008: 53). However, as it is presented further in this section, Le Bon's concept of pathos represents a more complex and stratified phenomenon in contrast to different types of pathos systematized by Aristotle (Brinton 1988: 208). Besides its rational dimension, language is equally capable of arousing emotions through imaginative and depictive expression that has impelled human action throughout history. Presuming that rational thinking, intellect, and erudition are virtues⁵ possessed by a minority, Le Bon grounds such rhetoric on passions, sentiments, feelings,

⁵ Only a few people are capable of thinking, yet everyone wants to have an opinion (Schopenhauer 2002: 51).

and instincts that draw their origin from the inherited unconscious and are therefore common to most members of the human race. Oration, in order to have an equal effect on the “mathematician and his boot maker” (Le Bon 1896: 39)⁶, must adjust itself to pathos. Comprehension of pathos is therefore a prerequisite for understanding the selection of rhetorical means capable of inducing such a state.

According to Le Bon, there are three elements of pathos that rhetorical invention must consider:

- The inherited unconscious
- Remote factors of the opinions and beliefs of crowds
- Immediate factors of the opinions and beliefs of crowds.

2.1. *THE INHERITED UNCONSCIOUS*

The inherited unconscious as the first element does not deviate from other acknowledged theories on the unconscious. More specifically, most mental activities are attributed to the unconscious, involving memory, interest, motivation, and other cognitive processes (Westen 1999: 1062–1063) while volition is often unjustifiably attributed as a sole factor determining the individual’s decision and behaviour, further implying immunity to inadvertency (Jung & von Franz 1964: 22), even though needs, desires, and motives from the unconscious level are considered dominant in behaviour formation (Dichter 1960: 12). Unconsciousness thus affects behaviour by emerging automated mental processes that occur below the level of consciousness and are therefore not accessible to introspection (Kolesarić 2016: 85). Among authors advocating the thesis of dominance of the unconscious over the conscious, Le Bon’s theory differs in origin and applicability of the unconscious.

Several unconscious theories are developed shortly after Le Bon’s theory. Jung differs the individual from the collective unconscious while Freud retains it on the content which one has suppressed throughout his life⁷. Le Bon’s theory of the inher-

⁶ Governing the unconscious is facile since it is common to everyone, while the individual traits of intelligence and reason vanish under the surge of instincts (Le Bon 1899: 148–152).

⁷ Le Bon’s and Freud’s theories are quite similar from the psychological aspect. They share the same object while they only differ in their subject. For Freud, the subject is represented by a lifespan of an individual, whereas for Le Bon it represents a lifespan of a historical race. The object is represented as the unconscious content accumulated and repressed in a lifespan of their subjects.

ited unconscious could be placed exactly in between. Specifically, Jung considers the collective unconscious also as hereditary, but it is common to everyone and exempted from the individual unconscious. Jung seems to share Le Bon's theses; nevertheless, Le Bon specifies his collective unconscious by that what is common to historical race (1896: 60–61). Creation and sustenance of the unconscious proceeds “century-old hereditaries” that are always dormant, however most accentuated in the crowd and manifested in a form of “savage, destructive instincts left from the primitive ages” (Le Bon 1896: 60–61). Congruence between Le Bon's and other theories of the unconscious is that they stem from repetition and repression of action and the impact on behaviour they generate. But the criteria according to which the content of the unconscious differs among various social groups is what makes Le Bon's unconscious unique. Social groups, referred to as *historical races*⁸, represent a relatively confined community whose culture (tradition, values, rituals, praxis, etc. manifested throughout the history of that group) defined its distinctiveness and imprinted itself into the group's unconscious. Those imprints, whose heredity may resemble a genetic principle, must be considered when analysing the psychological profile of the group in order for oration to invoke the crowd unity. This infers that the inherited unconscious has a substantial role in formation of thought and language that derive from abidingly accumulated culture (Bourdieu 1992: 206). Such reciprocity between the group and its culture shapes cognitive processes and behaviour, thus generating culture and language that are, according to Darwin (Darwin 1981: 53–62), grounded on the principles of instincts deriving from the unconscious (Radick 2002: 10–13). By adopting Darwin's thesis, Le Bon suggests that such manifestations are most perceptible in the crowd.

2.2. REMOTE FACTORS

Le Bon defines the second element of pathos, i.e., the remote factors as:

“those which render crowds capable of adopting certain convictions and absolutely refractory to the acceptance of others. These factors prepare the ground in which are suddenly seen to germinate certain new ideas whose force and consequences are a cause of astonishment, though they are only spontaneous in appearance. The outburst and putting in practice of certain ideas among crowds

⁸ Le Bon (1899: 128) does not refer to the term historical race anthropologically but as races entirely created by the events of history. Such concept is conceivable to Bacon's (2003: 41–46) idols of the tribe that might have helped Le Bon develop his concept of historical race.

present at times a startling suddenness. This is only a superficial effect, behind which must be sought a preliminary and preparatory action of long duration” (1896: 71).

While the inherited unconscious creates mythological foundation (intertwined system of beliefs utilizing archetypal function) that generates ideas of a certain group, remote factors provide context to those ideas. Unconscious segments in remote opinions and beliefs give power to those ideas and as such contribute to formation of ideas on the conscious level, which will eventually (using immediate factors) create the psychological crowd.

To support this theory, Le Bon provides examples from the French revolution, stating the “writings of the philosophers, the exactions of the nobility and the progress of scientific thought” (1896: 72) as remote factors, placing them under the categories of race, tradition, time, institutions, and education.

Historical race, whose “beliefs, institutions and arts (...) are merely the outward expression of its genius” (Le Bon 1896: 73), implies the content that constitutes the race’s pathos. The tradition⁹ is interpreted as conveyed beliefs or behavioural patterns originating from the past, having a symbolic meaning (Allison 1997: 799–801), while also consisting of “the ideas, the needs and the sentiments (...) [that] are synthesis of the race” (Le Bon 1896: 74). Traditions serve as a guide that easily adapts its signifiers (Le Bon 1896: 86) for the needs of various ideologies. Emphasizing the importance of centuries-old influences, rhetoric has to regard remote factors, for any oration that imposes a new idea must consider the time factor, which “accumulates that immense detritus of beliefs and thoughts on which the ideas of a given period spring up” (Le Bon 1896: 77). Ideas are “the daughters of the past and the mothers of the future, but throughout a slaves of time” (Le Bon 1896: 78) that require a “long time to establish themselves, but no less to be eradicated” from the unconscious (Le Bon 1896: 53). Peculiarly, on both the individual and group level, even the most inverse ideas can coexist without any logical interference in their existence (Freud 1949: 18).

Political and social institutions also originate from ideas, sentiments, and customs of a race (Le Bon 1896: 89). Hence, they never diverge from the inherited unconscious, for their racial heredity is their genesis. Lastly, Le Bon’s criticism of former praxis of instructions and education refutes its function of intellectual development while contending its contribution to compliance to authoritarianism. Le Bon (Le Bon 1896: 92–99) illustrates that, as a rule, a student acquires books by heart while neglecting

⁹ Lat. *traditio*; *tradere* - surrender, deliver, handed down (Congar 2004).

his/her personal initiative and judgment, thus blindly complying to what is sometimes the authority and sometimes the authoritarianism of the social hierarchy. Repetition of such praxis predetermines and uniforms an individual for recitation and obedience. Once in the crowd, rational capabilities vanish as a consequence of rhetorical means and contagion, giving place to what repetition integrated into the unconscious, i.e., anticipation and compliance to suggestions of authoritative figures (Le Bon 1896: 99). In such condition, rhetoric based on logic and reason that disposes most authentic knowledge would not activate the crowd, which is why such rhetoric should be based on widespread opinions (Aristotel 1989). Due to disparate character traits of individuals in the crowd, scientific discourse and appeal to reason cannot bring the crowd into the condition described by Le Bon. Hence, the use of poetic expressions, proverbs, dictums, images, and comparisons is what appeals to the spirit and emotions (Škarić 2000: 105). Poetics comprises the capital values of a specific culture and its use appeals to what has been accumulated over time within a social group (Škarić 2000: 106). The orator thereof must be conversant of the racial heredity and remote factors of a certain group, for the most powerful communicative effect is attainable through the use of mental, verbal, graphical, and theatrical tools that work by shaping the group's conversance of the world (Bourdieu 1992: 127).

2.3. IMMEDIATE FACTORS

The third element of pathos are immediate factors of the opinions and beliefs of crowds. Immediate factors utilize means whose faculty impresses the psyche previously prepared by the inherited unconscious and remote factors. They can exist in a form of an act that exasperates a group (the resistance of the French court party to insignificant reforms) (Le Bon 1896: 84) which are reinforced with oration and the orator.

If isolated from the inherited unconscious and remote factors, oration does not suffice for activation of the crowd. Oration therefore has to be adjusted according to the listener's opinions, attitudes, and preconceptions (Aristotel 1989), but also consider cultural and racial patterns.

In the conclusion of pathos, the same as for Burke (1969: 41–46), the rhetoric for crowds is dependent on the division of people by their identities, i.e., matching the right expression that reactivates dormant identities without considering ethics but the magic of the words that instigates action. Sociological, psychological, and cultural elements of the identity of historical race, which are common to all group members (Freud 1949: 9), present the basis of rhetorical invention and govern disposition and elocution.

3. ORATOR

Out of the multitude of orator-related characteristics that have been argued historically in rhetorical theory, Le Bon's treatment of a leader, i.e., an orator, can find its traces in several characteristics proposed by both ancient and contemporary rhetoricians. Briefly, what distinguishes the orator in Le Bon's view can be partially found in the Roman fusion of pathos and ethos (Green 2001: 579–580), Augustinian moral character of the orator, i.e., by practicing what one preaches and in contemporary conceptions of charisma (see: Kišiček 2011). Le Bon names Jesus, Buddha, Mohammed, Joan of Arc, and Napoleon as exemplary individuals who qualify according to these criteria.

What further distinguishes Le Bon's treatment of orator is the fact that it proposes criteria of an ideal orator for a specific context, i.e., the phenomenon of the crowd. Unlike more comprehensive treatments of orator represented in classical rhetoric, Le Bon's treatment of orator explicates those aspects that contribute to the activation of the crowd. The preferable orator-related aspects are predominantly represented through their psychological analysis as well as suggested psychological effects they elicit in an individual in the crowd. For Le Bon, an ideal orator for the crowds is comparable to Caesar: "His insignia attracts them, his authority overawes them, and his sword instills them with fear" (Le Bon 1896: 41). Ideally, the orator must distinct himself/herself on a certain subject from the auditory (Le Bon 1896: 146). This is commonly accomplished by authority and credibility (Meyer *et al.* 2008: 232). However, how these are utilized in oration has been vaguely explicated by Le Bon and thus hardly satisfactory for a more thorough rhetorical analysis. For this reason, some of the most applicable forms of their demonstration are derived based on compliancy with the rest of the theses from *The Crowd*.

As for credibility in the context of the crowd, it can be attained only by becoming the apostle of the idea the orator advocates; otherwise, it would lose its persuasiveness (Le Bon 1896: 114). Even the leader was once a follower, until he/she became smitten with the idea, considering everything that opposes it a fallacy and prejudice (Le Bon 1896: 114). Hence, the effect of credibility proceeds from sensation, an intuitive and mental strength, and experiencing the idea as ultimate reality that permeates the leader (Gračanin 1968: 40–42). Governed by sensations and enthrallment of the idea, the orator merges with the oration (Škarić 2000: 27), by which the most persuasive effect is achieved, i.e., by concealing the orator behind the idea he/she communicates (Gračanin 1968: 35–36). From that point, the orator unifies with the oration. By being known for practising what he/she preaches, the orator's credibility

becomes indisputable. In such an instance, as elaborated by Lichtenstein (as cited in Meyer et al. 2008: 41), the oration is overwhelmed with sensory manifestations which are conditioned by sincerity with genuine sentiment that is the outcome of bodily and discursive simulations¹⁰. Once the idea is adopted by the minimum of apostles, the intensity of faith in the idea as well as their authority vests the prestige to the idea (Childers 2014: 81–82).

Qualities that provide a more detailed insight into an ideal orator in *The Crowd* can be found under the sections of leader and prestige. Le Bon acknowledges the plurality of the meanings that undermine any simple definition of the term prestige, but in the context of the crowd, he defines it from the aspect of psychological effects it induces, namely, as “a sort of dominance exercised on our mind by an individual, work or an idea” (Le Bon 1896: 133). As such it „entirely paralyses our critical faculty, and fills our soul with astonishment and respect” (Le Bon 1896: 133). Accordingly, it does not surprise that Le Bon finds its utility for his treatment of orator. Although there are many types of such prestige, Le Bon provides two types that enable the orator for eliciting the crowd state.

The first one he terms as acquired or artificial prestige which is akin to similar conceptions that can be found in extensive debates associated with the orator or ethos in rhetorical theory. The second one is termed as personal prestige and accentuates one of the well-established qualities in rhetorical theory that suggests that even “the simplest man, endowed with passions, persuades better than the most eloquent man who lacks it” (La Rochefoucauld 1959: 34).

Acquired prestige is realized through titles, names, property, or reputation and is reliant on the individual’s social position (Le Bon 1896: 123–124). It may also involve symbols of authority just as judges wear robes or wigs, or physicians white coats, or material products such as jewellery, watches, or vehicles that also communicate authority (Cialdini 2005: 188–201). Authority is a mere abstraction if stripped of its symbols (Le Bon 1896: 123–124), while their prominence signifies erudition and social competence – being often considered together with other nonverbal features (Bourdieu 1992: 56). Prestige can also be held by an idea or an object¹¹. Ideas, opinions, intellectual and art works can gain prestige by accumulated repetition

¹⁰ Originally Cicero’s comprehension of eloquence which might reinforce Le Bon’s view on the importance of credibility of apostles.

¹¹ Childers illustrates that “the idea like the right to own guns in the USA, is guaranteed by a sacred text, like the U.S. Constitution, then the assertion can be taken for granted as truth. One is not persuaded by argument; one is persuaded by the prestige of the text” (2014: 83–84).

and through Freudian conception of process of identification¹², their prestige mimics the perfection on the unconscious level and by doing so, it evades rational judgment (Childers 2014: 83–84; Le Bon 1896: 124–125). Otherwise, the discursive display of such prestige by the orator is suggested for provoking the audience's affection (Aristotle 1991) but also helps in maintaining distance from the audience regarding his/her erudition, and by that avoiding everything that might question it (Le Bon 1896: 131).

Le Bon provides extensive descriptions of the importance of acquired qualities possessed by the orator and their psychological effects on the crowd. Although their discursive utilization in an act of oratory remains ambiguous, the mentioning of these qualities can be seen as a tacit advocacy of the Roman conception of prior ethos (Campbell *et al.* 2015: 252–256; Žmavc, 2012). On the other hand, the suggested ideal discursive means in a form of forceful and vigorous affirmations might as well incorporate discursive demonstration of the orator's ethos, thus implying tentative implementation of combination of both prior and discursive ethos suggested by Amossy (2001). It is evident that Le Bon does not suggest that a leader should discursively demonstrate his/her character or personality. The character and personal prestige are predominantly established through performative elements by means of affirmations and repetition. On the other hand, there are no instructions that the discursive representation of character should be omitted from oration. For instance, in occasions where the orator is known to the audience, it suffices to mention one's name in order to invoke the prior ethos as a reminder of the orator's social status previously established in the minds of the audience, while on the other hand, the orator in the context of the crowd might demonstrate one's character discursively in a form of bold affirmations. Yet another possibility is to affirmatively impose one's ethos by identifying the orator with ideas vested with prestige.

Since Le Bon's discursive construction of ethos in *The Crowd* is scarce and due to the lack of explicit references to Roman rhetoricians, the implementation of these perspectives of ethos in Le Bon's rhetorical model remains tentative. It is clear, however, that the acquired qualities of the orator have more effect on the crowd if they are felicitous to the ideas, sentiments, emotions, and beliefs that can be traced for their

¹² According to Freud (1949: 65-66), the unconscious constitutes repressed experiences from various phases of life. All phases are connected through libidinal love that affects conscious behaviour. Libidinal love is situated in unconscious regions of the subject and is directed towards a specific object. When exposed to various stimuli, an individual regressively replaces libidinal connection to the existing object with another object (for instance the orator) because of the perceived similarities between the objects. In the same manner, the oration can regressively activate the individual or racial unconscious (Berger 2011: 23), and revoke reason, henceforth guiding behaviour by instincts (Le Bon 1896: 13).

origin in the remote and immediate factors of the crowd.

Personal prestige significantly differs from the acquired. It is personal, and one possesses it before one actualizes acquired prestige. Le Bon defines it as:

“a faculty independent of all titles, of all authority, and possessed by a small number of persons whom it enables to exercise a veritably magnetic fascination on those around them. They force the acceptance of their ideas and sentiments on those about them, and they are obeyed as is the tamer of wild beasts by the animal that could easily devour him” (Le Bon 1896: 136).

Personal prestige also implies being an apostle and being overwhelmed with the idea whose devotion persuades others. On the other hand, personal prestige has no reliance on social constructs. It can be perceived only outside of them and thus would be more appropriately described as abstruse phenomena. Le Bon augments it with psychology of personal prestige¹³. It is most easily explicated by describing it as a gift of speech, something that the orator radiates, possessed only by him/her, and possession unattainable by profane activities.

The concept of charisma seems to closely correspond to personal prestige, which in antiquity indicated charm, excitement, beauty, pleasure, and seduction (Antonakis et al. 2016: 4) and was described as a divine gift that inspires dedication of others (Stevenson & Lindberg 2010). As such, charisma has been scantily approached from the rhetorical aspect (Perloff 2010: 149), while being more widely represented in other areas that might be associated with Le Bon’s view¹⁴. Similar to Le Bon, Max Weber (Weber 1964: 358–363) discerns institutional charisma (analogous to acquired prestige and symbols of authority) that is secondary and inheritable; and the primary charisma as an emotionally intense force opposing every institutional routine such as traditions and rationality. It represents a metaphysical trait that makes an individual remain in an altered and intensified state of consciousness (Weber 1964: 361). Such a leader adopts the characteristics of Nietzsche’s *Übermensch* whose vividness distinguishes him/her from others¹⁵ and gives him/her innate capacity to strongly

¹³ Le Bon describes personal prestige as a phenomenon that is beyond empirical probability. It is observable only through its manifestations.

¹⁴ Hume, Mill, Nietzsche, Durkheim, and Weber actively addressed psychological and sociological aspects of charisma (Lindholm, 2002) – all whose insignia are visible in Le Bon’s work.

¹⁵ Nietzsche’s *Übermensch* differs from Weber’s and Le Bon’s leader from the sociological perspective. The former is distinguished, isolated or outcasted from others due to his/her superior character (Lindholm 2002: 29-30). His/her vividness makes him/her self-sufficient, while the latter thrives from inseparableness with his/her apostles.

and evocatively communicate the broadest spectrum of emotions (Lindholm 1990: 29–30). Such synchronicity of the orator and oration makes the apostle’s soul poetic, consequently affecting and orienting his/her rhetorical expression towards pathos. In such instances, the orator becomes the symbol of the idea he/she advocates. From the perspective of the audience, the orator becomes a signifier for the signified.

Personal prestige is therefore outlined as completely opposite to acquired prestige which is attainable from social structures and the consensus of different segments and institutions of society. As for its application in oratory, personal prestige is predominantly made apparent by its manifestations in the affective relationship between the apostle and the audience (Spencer, 1973: 352). As such it can be classified as another factor that clouds rational appraisal of oration with most of its effect being grounded on pathos (Bourdieu 1992: 129). More precisely, by being predominantly discerned in oratory performance, personal prestige can be recognized in linguistic means suggested by Le Bon such as bold and forceful affirmations and repetition. Hence it is mostly reliant on having despotic intrusiveness (Le Bon 1896: 116). Despotic affirmations and their repetition affirm the orator’s authority and his/her veritable apostolate of the idea. An individual in the crowd “loses all force of will, and turns instinctively to the person who possesses the quality they lack” (Le Bon 1896: 119). In line with the other theses proposed by Le Bon, an ideal orator has the structure and performance of an archetypal and mythical hero, whose leadership, exemplary, and willpower are indisputable.

4. ORATION

Those interested in investigating rhetorical instructions suggested by Le Bon will find the discourse-related elements scattered across the entire work. This might make rhetorical reading of *The Crowd* vexatious for any practitioner or tutor of oratory, since any quest that looks for a definite discursive instruction would only affirm that Le Bon’s priority was to meticulously analyse psychology of the crowd phenomena and factors that contribute to such a state. Furthermore, due to idiosyncrasy of this model even the derivation of an argument scheme seems questionable. Concurrently, this makes the construction of the implied rhetorical model, predominantly those aspects related to discourse, somewhat challenging and thus imposes a potential for future scholarly treatment.

If the discursive elements found in *The Crowd* were to be approached from a rhetorical perspective, one must first extract and compile all the scattered theses suggested by Le Bon. Subsequently, one ought to make sense of them by arranging them into a meaningful and rhetorically conceivable format. This section strives towards these two aims.

Aggravating factors that probably contributed to the omission of *The Crowd* from the scope of rhetorical theory could be the fact that, besides Herbert Spencer's *Philosophy of Style* (Spencer, 1884), there are no explicit references to any notable works of rhetoric. However, the resemblance between the rhetorical theses from *The Crowd* and some of the elements from the rhetorical works of the British Enlightenment philosophers among others seem quite salient. As it will be presented, the concurrence is most prominent with some of the elements from George Campbell's *Philosophy of Rhetoric* (Campbell 1988). Namely, salient resemblance between the two can be found in pragmatism views on the ends of rhetoric, treatments of men in general and men in particular, the role of images and affirmations as means of persuasion and catalysts of action, empiricist treatment of classes of ideas as well as the principles of their association and how these contribute to transferring energy or vivacity and liveliness, and the role of simple and perspicuous style among others.

Even though the comparison and indication of resemblances between Campbell and Le Bon is not a primary purpose of this paper, it is used to that extent to which it complements and provides more details on relevant aspects of discourse that would round off the suggested rhetorical model since these were apparently not prioritized by Le Bon. Besides Campbell, the review of other relevant rhetorical theories is included.

Additionally, alike authors belonging to the British Enlightenment period, Le Bon excludes disposition (Walzer 2017: 524) though *The Crowd* incorporates some rhetorical tenets that could be attributed to other rhetorical canons. The reason behind omitting schematic arrangement can be associated with the venerable rhetorical maxim never to read or learn the speech by heart in order to be able to vividly unleash its full intensity (Škarić 2000: 26–29). In this regard, Le Bon states that “this necessity of ceaselessly varying one’s language in accordance with the effect produced at the moment of speaking deprives from the outset a prepared and studied harangue of all efficaciousness. In such a speech the orator follows his own line of thought, not that of his hearers, and from this fact alone his influence is annihilated” (Le Bon 1896: 114). This notion discards disposition in favour of delivery and places emphasis on the importance of the pragmatism approach to oratory and affective relation that arises between the orator and the audience during a speech.

Since there is a considerable amount of both explicitly and implicitly mentioned rhetorical material in *The Crowd* that relates to discourse, and since it has not been regarded as rhetorically meaningful as presented in its original form, this section presents each of the discourse-relevant elements provided by Le Bon separately, which will then be corroborated with other relevant rhetorical works in order to substantiate

the central thesis of this paper and provide more elaborate and systematic understanding of Le Bon's inadvertent rhetorical model.

In Le Bon's treatment of the crowd, the end motive of the speaker is to instigate or persuade the crowd into the suggested action. By corroborating this with the phenomenological analysis of the crowd, Le Bon narrowed the scope of potential rhetorical and discursive means that ought to be used for such an end. Since Le Bon omits disposition, the sequencing of these discursive elements is done according to their conduciveness and from more general to specific elements.

The primary rhetorical means mentioned explicitly by Le Bon represent the unsparing use of affirmations and repetition. However, *The Crowd* abounds with theses that have been represented by hitherto most prominent rhetoricians in their works and are located aside the chapter that treats discursive means used by leaders of crowds. These include, among others, the extensive use of images, the use of analogical association of ideas, examples, phrases, exaggerations, immediate generalizations, simplistic and perspicuous style, and the omission of any form of demonstration, reasoning, argumentation, or enticing reflection.

4.1. IMAGES AND IMAGINATION

“To know the art of impressing the imagination of crowds is to know at the same time the art of governing them” (Le Bon 1896: 60–61). Since “crowds [are] being only capable of thinking in images, [thus] are only to be impressed by images”¹⁶ (Le Bon 1896: 57), once images have adopted “a very absolute, uncompromising, and simple shape”, they are exhibited as absolute truths (Le Bon 1896: 49) that act as a simulation detaining an individual in vividness of its reality. In such a state, crowds see images one after another, linked without any logical association, making them easily identified with the idea of the speech (Le Bon 1896: 49). When it comes to appealing to imagination, Le Bon suggests that “whatever strikes the imagination of crowds presents itself under the shape of a startling and very clear image, freed from all accessory explanation” (Le Bon 1896: 59). In addition, “it is not then, the facts in themselves that strike the popular imagination, but the way in which they take place and are brought under notice is necessary that by their condensation (...) they should produce a startling image which fills and besets the mind” (Le Bon 1896: 60–61).

¹⁶ Image as the primary function of language has been promoted earlier by Hume, De Richesource, Lamy, etc. suggesting that the most persuasive oration is the one leading towards a simple thought based on the similarities between the image created by expression and the things presented by that image (Meyer *et al.* 2008: 133).

“Only images that terrify or attract them become motives of action” (Le Bon 1896: 57). The latter statement is derived from a more contracted and pragmatic approach used by Le Bon which can be traced for its origin in Campbell’s conclusive inference derived from scrupulous deliberation suggesting that “passion is the mover to action, reason is the guide” (Campbell 1988: 78). For Campbell, one specific type of passions is an intermediary between appeals to imagination and persuasion to action. Some passions indispose the mind for enterprise, some stimulate action, and some are conducive to either (Campbell 1988: 5). This imposes how appeals to imagination ought to be designed. Passions that stimulate action represent “hope, patriotism, ambition, emulation, anger” (Campbell 1988: 5) and are elicited in the following manner:

“The imagination is charmed by a finished picture, wherein even drapery and ornament are not neglected; for here the end is pleasure. Would we penetrate further, and agitate the soul, we must exhibit only some vivid strokes, some expressive features, not decorated as for show (all ostentation being both despicable and hurtful here), but such as appear the natural exposition of those bright and deep impressions, made by the subject upon the speaker’s mind; for here the end is not pleasure, but emotion” (Campbell 1988: 5–6). In summary, passions are “effected by communicating lively and glowing ideas of the object” (Campbell 1988: 78).

However, both Campbell and Le Bon agree that images alone could not compel one into action. “To make me believe it is enough to show me that things are so; to make me act, it is necessary to show that the action will answer some end” or, more precisely, the orator must first elicit passion ensued by the satisfying “judgment that there is a connexion between the action to which he would persuade them, and the gratification of the desire or passion which he excites” (Campbell 1988: 77). Passions are achieved through pathetic and action through argumentative discourse, i.e., by “the best and most forcible arguments which the nature of the subject admits” (Campbell 1988: 77–78). If combined, these two “constitute that vehemence of contention” (Campbell 1988: 78).

4.2. REASON

The second pivotal aspect of an individual in the crowd represents one’s intellectual or reasoning capabilities. This directly affects the selection of discursive means because any type of rationalization, argumentation, verification, or determination of origin of inference breaks the sense of unity in the crowd (Le Bon 1896: 71–73). In

case when the truth is impugnable, one good evidence is sufficient to affirm validity of the claim; however, if one is infatuated with passions or interest, appealing to reason will not suffice (Ehninger, 1946: 432–433). “Reason is, and ought only to be the slave of the passions” (Hume 1896: 415), so in order to achieve the full potential of such rhetoric one must never appeal to reason (Le Bon 1896: 109). For crowds, “the feat is never to be achieved by attempting to work upon the intelligence or reasoning faculty, that is to say, by way of demonstration” (Le Bon 1896: 59). Furthermore, “a chain of logical argumentation is totally incomprehensible to crowds, and for this reason it is permissible to say that they do not reason or that they reason falsely and are not to be influenced by reasoning” (Le Bon 1896: 54–55). If the mass were presented with the most exact knowledge, it would not convince it, for such discourse is didactic by its nature (Aristotel 1989), thus requiring mental effort and intellect. Both conforming to the authority and will of the majority contribute to complacency and the feeling of safety which consequently eliminates dubiety, mental processing, and logical assessment of oration (Le Bon 1896: 40). However, such austerity in regard to reasoning capabilities of the crowd is diluted by the notion that “it cannot absolutely be said that crowds do not reason and are not to be influenced by reasoning. The arguments they employ and those which are capable of influencing them are, from a logical point of view, of such an inferior kind that it is only by way of analogy that they can be described as reasoning” (Le Bon 1896: 54). This inferior reasoning can be based on the association of ideas that have “only apparent bonds of analogy or succession” or “the association of dissimilar things possessing a merely apparent connection between each other, and the immediate generalization of particular cases” (Le Bon 1896: 54). Such reasoning is conveniently corroborated with the example of “Esquimaux who, knowing from experience that ice, a transparent body, melts in the mouth, concludes that glass, also a transparent body, should also melt in the mouth” (Le Bon 1896: 54).

Since Le Bon distinguishes different kinds of crowds, the tenet that prohibits argumentation or reasoning is relative to the type of the crowd. For criminal juries “it is useless to trouble about any semblance of proof” (Le Bon 1896: 191), whereas for parliamentary assemblies one “should possess a special description of eloquence, composed of energetic affirmations – unburdened with proofs – and impressive images, accompanied by very summary arguments” (Le Bon 1896: 210–211).

Le Bon deprecates reasoning due to weakening of intellectual capabilities of individuals in the crowd, for which purpose any use of argumentative discourse is inadequate (Le Bon 1896: 8). However, Campbell provides an alternate solution for an essentially similar mental state to the one stated by Le Bon. Namely, “when the

hearers are rude and ignorant, nothing more is necessary in the speaker than to inflame their passions. They will not require that the connexion between the conduct he urges and the end proposed be evinced to them. His word will satisfy. And therefore bold affirmations are made to supply the place of reasons. Hence it is that the rabble are ever the prey of quacks and impudent pretenders of every denomination” (Campbell 1988: 78).

4.3. *AFFIRMATIONS*

The advocacy of the use of bold, forceful, and energetic affirmations is explicitly suggested by Le Bon. Authoritative and fierce affirmations have a specific effect if preceded by images. Once such descriptions revoke an ability of reasoning, affirmations are accepted as absolute truths or errors (Le Bon 1896: 58). Affirmations are the backbone of any logical statement (Škarić 2000: 113), however, in rhetoric for the crowds they are used as verified inference without declaring their origin in premises, for their syllogistic exposition incites individual reasoning and thus disintegrates the crowd into its constituting elements, i.e., relatively rational and inferiorly instinctive individuals¹⁷. As such, affirmations are presented as subjective and inductive assertions that do not demonstrate but allege (Škarić 2000: 72). In order to preserve polarized and exaggerated emotions, the orator must use radical affirmations that will eventually compel the crowd into action (Le Bon 1896: 56–57).

4.4. *REPETITION*

Affirmations have to be in accordance with one another, guided with the same idea and in the same direction, and frequently and unanimously repeated. Repetition represents the second pivotal instrument for the orator explicitly mentioned by Le Bon. Repetition in the context of crowds consolidates affirmations as absolute truths and “[embeds them] (...) in those profound regions of our unconscious selves in which the motives of our actions are forged” (Le Bon 1896: 127). In such demagogic rhetoric, where repetition of affirmations leads to the extinction of logical consciousness, makes the sufficiently repeated content an alternative equivalent to truth (Škarić 2000: 96–97).

¹⁷ “Judgments accepted by crowds are merely judgments forced upon them and never judgments adopted after discussion” (Le Bon 1986: 56).

4.5. PARTICULAR DISCURSIVE MEANS

The primary ends of rhetoric for crowds can be summarized in two. The first is to discard individuality and paralyze reasoning capabilities, and the second to incite a crowd into action. The following section attempts to provide an elaborate discursive model for rhetoric for crowds. Among some of the specific means, Le Bon mentions examples, exaggerations, generalizations, polarization, associations, and perspicuous style.

“It is by examples not by arguments that crowds are guided” (Le Bon 1896: 10). In the context of the crowd, examples ought to be used as suggestive means that provide an empirically verified ideal indicating that suggested action, if simulated, can be gratified. For instance, “when it is wanted to stir up a crowd for a short space of time, to induce it to commit an act of any nature – to pillage a palace, or to die in defence of a stronghold or a barricade, for instance – the crowd must be acted upon by rapid suggestion, among which example is the most powerful in its effect” (Le Bon 1896: 125). Le Bon also suggests undergone personal experience as another effective instrument (Le Bon: 1896: 110).

Another mode suggests the use of “immediate generalization of particular cases” (Le Bon 1896: 54). Since the feelings in the crowd are highly polarized and exaggerated, it imposes that presentation of suggested ideas is correspondingly polarized. Only as such they can “exercise effective influence on condition that they assume a very absolute, uncompromising, and simple shape” (Le Bon 1896: 49) since “only images that terrify or attract them [and] become motives of action” (Le Bon 1896: 57). Crowds think exclusively dualistically and know only two extreme polarities: good and evil, black and white, love and hate, which can be further associated with Saussurian binary opposition (Saussure 2011).

The use of improbable things is suggested as one form of exaggeration. Since “crowds, being incapable both of reflection and of reasoning, are devoid of the notion of improbability; and it is to be noted that in a general way it is the most improbable things that are the most striking” (Le Bon 1896: 56). As another supplement to startling and clear images can be used a “few marvelous or mysterious facts: examples in point are great victory, a great miracle, a great crime, or a great hope” (Le Bon 1896: 59).

4.5.1. DISCOURSE FOR IMAGINATION

In order to incite passions by images, the orator must find ways of providing vivacity and energy similar to those possessed by sense experiences and memory. This effort is

otherwise known in rhetorical circles as *enargeia* and is also found in Campbell and applied by Le Bon in the context of the crowd oratory. It implies the use of evocative expression that “can raise the ideas of the imagination to almost the same vividness of sense impressions” (Bormann 1977: 156)¹⁸ and as such serve to re-experience the expression (Patton 1975: 29). In a more general sense, Campbell suggests that “the principal delight to the imagination, is the exhibition of a strong likeness, which escapes the notice of the generality of people” (Campbell 1988: 74–75). In a more particular context such as the crowds, the analogical bonds between the compared entities are even less prioritized. It suffices to present only the most apparent congruity such as in Le Bon’s example of Esquimaux. This infers, as Campbell suggests, that comparison is at the heart of any appeal to imagination as well as tropes and figures that emanate from it (Campbell 1988: 74–75).

Le Bon does not mention tropes and figures in particular, but if rhetorical theory were to be consulted, their applicability for such rhetoric could be justified if aligned in accordance with the other criteria suggested by Le Bon.

Applicability of tropes and figures is considered for their perlocutionary effect with the focus on cognitive, imaginative, emotional, and volitional aspects. This makes some of the classical as well as contemporary treatments of tropes and figures relatively applicable for such rhetoric. The cognitive approach in a form of conceptual theory of metaphors holds that “the locus of metaphor is not in language at all, but in the way we conceptualize one mental domain in terms of another” (Lakoff 1993: 203). This further assumes that metaphors can be understood as “a conceptual tool for structuring, restructuring and even creating reality” (Kövecses 2020: 1). By re-creating what is stated, the focus is placed on imagination where simulation has a central role through “mental enactment of the very action referred to in the metaphor” (Gibbs & Matlock 2008: 162). Both imagination and mental enactment represent a common ground where rhetoric for crowds and conceptual metaphor theory seem complementary.

Tropes and figures in general can have the capacity of evoking the subconscious by animating the expression due to their simplifying, depictive, and augmentative effect (Benčić 1995: 190; Lanham 1991; Škarić 2000: 64–65). Some perlocutionary features of tropes and figures represent their affective and suggestive nature (Weststeijm 1995: 117). They also tend to generalize, accentuate, and simplify that eventually weakened logical inference (Charteris-Black 2011: 323; Gibbs & Tendahl 2006: 399–400; Lakoff

¹⁸ Hume regards rhetoric as an art form that attains its full potential if it incites passions by appealing to imagination, not reason (Patton 1975: 29). Such conception was shared by Le Bon in terms of importance of such expression when appealing to crowds (Le Bon 1986: 40).

& Johnson 2015: 35–38), but as well vitalize (Shopenhauer 2002: 32–33) and invoke excitement (Anderson 1964: 60). All of these features represent metaphor, metonymy, and synecdoche, thus making them congruous to rhetoric for crowds. Furthermore, parable, epithets, hyperbole, emphasis, epitrochasm, and catachresis simplify and amplify expression, and thus facilitate visualization and polarization of emotions. Hence, some tropes and figures have to primarily serve the purpose of the mentioned criteria, such as generalization, exaggeration, simplification, polarization, or by taking place of signifiers of lesser vivacity. As such they can be utilized in rhetoric for crowds.

4.5.2. ARGUMENTS FROM ANALOGY

Comparison opens another consideration that addresses the potential schemes of discourse.

It makes one out of two indicators that suggest the potential of rhetoric for crowds having elements that could be classified as arguments. The second indicator is represented in several examples originally intended to demonstrate inferior reasoning of crowds provided by Le Bon. These two indicators might present material that could be affiliated to the vibrant field of argumentation theory even though Le Bon approves of the use of arguments only in particular instances and in a very distinctive manner.

Whereas most of the argumentation serves the purpose of reasoning and predominantly has an epistemic function, in the case of crowds, reasoning is something that needs to be avoided. Even though reasoning and argumentation are commonly in very close correlation, they do not represent identical concepts (Rowland 1987: 149–150; Walton 1990). This makes it feasible to use argumentation theory for deriving the assumed argument structure applicable to rhetoric for crowds.

Argumentation theory provides several types of arguments that are relatively applicable to the context of crowds due to some of their debated functions. Based on the resembling views that Campbell and Le Bon have on associations of ideas, it is assumed that Le Bon, like Campbell, suggests the argument structures that integrate comparison (Bizzell 2010). The argument type that is most plausible represents the argument from analogy, whereas arguments from similarity (Pepper 1927) or generalization (Brockhaus & Hochberg 1975) are more tentative. For Campbell, the most effective comparison intended for imagination has “strong likeness which escapes the notice of the generality of people” (Campbell 1988: 74), whereas in the crowds the most dissimilar ideas can be associated while having the bare minimum of qualitative similarity (Le Bon 1896: 54). Moreover, this example indicates that it is both weak relations between two entities and them having only one shared property or attribute

sufficient to support substantial forceful affirmations. This qualifies such arguments as figurative (Brown 1989) or predictive analogies (Juthe 2005: 6–7).

These relate to argumentation from analogy in several intriguing aspects. Whereas reasoning is one common priority and criterion for an effective argument in logic, Le Bon, similarly to Campbell, utilizes arguments from analogy for their illustrating potential (Campbell 1988: 74). Emphasis is not placed on the necessary resemblance between relations and properties of proportions, which otherwise represents the impetus of scholarly debates for logicians and philosophers. It can thus be argued that this application sheds a different perspective on the ends of such an argument. To the relative extent, the arguments from analogy that have weak rational warrant and reasoning force are predominantly appropriate for crowds (McKay 1997: 94; Waller 2001: 212; Walton *et al.* 2008: 43–44). McKay refers to Sidgwick’s claim that arguments from analogy are not demonstrative (McKay 1997: 96), whereas Waller reminds that figurative “analogies never prove anything” (Waller 2001: 200), which is particularly felicitous for crowds.

By the use of analogies and comparisons, the priority is placed on giving appearance of arguing while not having the effect elicited by traditional argumentation (Blair 2020: 4).

4.5.3. ARGUMENTS FROM ENTHYMEMES

Enthymeme is not unadulterated affirmation but is, nonetheless, applicable in rhetoric for crowds. Even though it classifies as logical modality, it minimizes the effort of rational evaluation and can both corroborate the concluding statement or diverge redundant thoughts (Walker 1994). Some forms of enthymemes found in *The Crowd* represent analogies, comparisons, and examples which present the subjective type of evidences (Le Bon 1896: 129). They are easily accepted because they do not indicate the argumentation process but still possess a powerful inductive and seductive effect (Škarić 2000: 72). In most cases, enthymemes should be positioned as far apart from each other (Shopenhauer 2002: 27) and derived from accumulated and generally accepted attitudes and opinions, for as such they do not require logical processing (Aristotel 1989). By not expressing one of the premises, the enthymeme does not provide the origin of the conclusion and thus might evade rational evaluation. In such manner, the crowd is not able to perceive paradox of the affirmation if one or more premises are fallacious. As such the enthymeme becomes ostensible, making it look like a verified statement. Since fallacious premises remain concealed, it has the potential to evade reason and thusly removes everything that might be the subject of inquiry (Meyer *et al.* 2008: 228). Once the enthymeme has taken an axiomatic form, it gains authority and implies its acknowledgement of others (Aristotel 1989).

4.5.4. STYLE – SIMPLICITY AND PERSPICUITY

Perspicuous and comprehensible expression is essential when engaging pathos (Campbell 1988; Ehninger 1946: xlv). Le Bon shares H. Spencer's proposition of the use of brevity and succinct expressions in order to spare the mental effort of the listener, thus allowing the expression to be conceived with its full vividness and imaginative potential (Spencer 1884: 10–16). Such a style perpetuates consistently through rhetoric for crowds. Le Bon applies it to both images and affirmations. It ensouls linguistic means that fully evoke the vivid capacity of images, which are hence directed with literate and despotic affirmations, both complying to the simplistic precept for style. In that order, images paralyze the reason, and in such a state, affirmations are easily accepted and averted from their inquisition. Hereto, a perspicuous style assumes elimination of dubiety and uncertainty of the advocated idea (Meyer *et al.* 2008: 247), making the nature of such oration apodictic — it does not raise questions.

4.5.5. MYTHOLOGICAL STRUCTURE

Le Bon has never mentioned disposition *per se*; however, his conception of disposition is perceptible in the utilization of mythological structure settled in the inherited unconscious. Acceptance of new ideas is facilitated if they are presented in a familiar structure. Hence, the usage of frequently used linguistic structures can have the capacity for evoking the feeling of certainty in the suggested outcome. Some of those structures are the structures of myths, the medium commonly used to prevent oblivion and preserve tradition that hindered primitive thoughts and behaviours from their recurrence (Foucault 2015: 182–183). Myths, however, predominantly operate on the mental level and much less on the linguistic one (Charteris-Black 2011: 23–24). On the psychological level, myth is a mental image of a much broader scope that controls and gives philosophical meaning to daily life. Their connection to everyday activities is realized on the unconscious level (Berger 2011: 162) from which their semantics originates. In the context of this rhetorical model, myths can be seen as inhabiting and acting from the hereditary unconscious of a *historical race* (Le Bon 1896: 187) in the form of symbols¹⁹, events, or narratives and stories of certain groups that coverts them and thus represses them from the conscious level (Berger 2011: 163). Myths on the

¹⁹ Symbols signify objects according to cultural convention, possessing no similarities between the signifier and the signified (Short 2007: 220). The unbound relation between the signifier and the signified is what makes mythological structure so effective, for the structure of the signified remains while signifiers are easily adapted to current ideologies.

psychological level may resemble Jungian archetypes²⁰, for they enable induction of unconscious instincts, sentiments, and passions over reason.

Mythological structure functions by adapting the original subject and object inhered in an original myth to current discourse and resembling signifiers of ideology. It implicitly addresses the unconscious and thereby evokes excitement and feelings usually evoked by the myth (Charteris-Black 2011: 320). Explicit denotation of the myth's original signifiers is irrelevant for oration, but their implicit meaning, its attributes, characteristics, connotations, and their interrelation have a primary effect. Oration thus refers to the original myth metaphorically. It uses explicit signifiers of current ideology and gives them the signification of those found in the original myth. Syntax, plot, and denouement are structured according to the scheme and semantics of the original myth that is easily accepted due to its historical presence in the inherited unconscious of the group²¹.

5. CONCLUSION

The purpose of this paper was to present the arguments that advocate the placement of Le Bon's work *The Crowd* in the field of rhetoric. The presented arguments include analysis of the impact of *The Crowd* on the 20th century communication and presentation of the rhetorically relevant theses found in *The Crowd*. To extend the support for the hypothesis, the latter were compared and corroborated with the complementary findings from both classical and contemporary rhetorical theory. Due to extensiveness of the field of rhetorical theory, this effort by no means represents a definite or conclusive work and as such it is open for debate and additional scholarly treatment. Even though Le Bon is commonly classified as a social psychologist, which is particularly notable in *The Crowd*, further analyses of this work from a rhetorical perspective could potentially affirm the grounding elements for assuming Le Bon as a pioneer of what could be termed as phenomenological rhetorical invention. Hence, from a rhetorical perspective, *The Crowd* can be feasibly considered as an aggregate integrating some of the prominent rhetorical theories that finds empirical support in the crowd phenomenology, which was even more promoted as such due to its association with some of the significant events in the 20th century.

²⁰ Jung's notion of archetypes resembles the myths of historical race in their characterization as inherited patterns actualized in the conscious state in a form of images by which they affect the behaviour (Jung 1980: 4-9).

²¹ Bourdieu (1992: 202–207; Verdes-Leroux 2001: 255–256) and Hughes (as cited in Cottle 2009: 141–146) suggest the use of mythological structure in various types of communications.

REFERENCES

- AMOSY, Ruth. 2001. "Ethos at the Crossroads of Disciplines: Rhetoric, Pragmatics, Sociology". *Poetics Today*, 22(1): 1–23. <https://doi.org/10.1215/03335372-22-1-1>
- ANDERSON, C. C. 1964. "The Psychology of the Metaphor". *The Journal of Genetic Psychology*, 105(1): 53–73. <https://doi.org/10.1080/00221325.1964.10533646>
- ANTONAKIS, John, Nicolas BASTARDOZ, Philippe JACQUART, & Boas SHAMIR. 2016. "Charisma: An Ill-Defined and Ill-Measured Gift". *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3(1): 293–319. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062305>
- ARISTOTEL. 1989. *Retorika*. Trans. M. Višić. Zagreb: Naprijed.
- ARISTOTLE. 1991. *On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse*. Trans. G. Kennedy. Oxford: Oxford University Press.
- BENČIĆ, Živa. 1995. "Antonomazija". *Tropi i figure*. (Eds.) Živa Benčić & Dunja Falševac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: 189–221.
- BERGER, Arthur Asa. 2011. *Ads, fads, and consumer culture: Advertising's impact on American character and society (4. ed)*. Lanham: Rowman & Littlefield Pub.
- BIZZELL, Patricia. 2010. *Rhetorical agendas: Political, ethical, spiritual*. New York: Routledge.
- BLAIR, J. Anthony. 2020. *The persuasive ineffectiveness of arguing and arguments*. OSSA Conference.
- BORMANN, Dennis R. 1977. "Enargeia: A Concept For All Seasons". *Transactions of the Nebraska Academy of Sciences and Affiliated Societies*, 432: 155–159.
- BOURDIEU, Pierre. 1992. *Što znači govoriti: Ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- BRINTON, Alan. 1988. "Pathos and the 'Appeal to Emotion': An Aristotelian Analysis". *History of Philosophy Quarterly*, 5(3): 207–219.
- BROCKHAUS, Richard R., Garry M. HOCHBERG. 1975. "The Generalization Argument Revisited". *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 28(2): 123–129.
- BROOKS, G. P. 1976. "The faculty psychology of Thomas Reid". *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 12(1): 65–77. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(197601\)12:1<65::AID-JHBS2300120108>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/1520-6696(197601)12:1<65::AID-JHBS2300120108>3.0.CO;2-T)
- BROWN, William R. 1989. "Two Traditions of Analogy". *Informal Logic*, XI (3): 161–172.
- BURKE, Kenneth. 1969. *A grammar of motives*. Oakland: University of California Press.

- CAMPBELL, George. 1988. *The philosophy of rhetoric*. (Ed.) Lloyd F. Bitzer. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- CAMPBELL, Karlyn Kohrs, Susan SCHULTZ HUXMAN i Thomas R. BURKHOLDER. 2015. *The Rhetorical act: Thinking, speaking, and writing critically* (Fifth edition). Stamford: Cengage Learning.
- CHARTERIS-BLACK, Jonathan. 2011. *Politicians and rhetoric: The persuasive power of metaphor* (2nd ed). New York: Palgrave Macmillan.
- CHILDERS, Jay P. 2012. "Le Bon and Early Twentieth Century Rhetoric". *American Society for the History of Rhetoric Conference*.
- CHILDERS, Jay P. 2014. "Fearing the Masses: Gustave Le Bon and Some Undemocratic Roots of Modern Rhetorical Studies". *Advances in the History of Rhetoric*, 17(1): 76–87. <https://doi.org/10.1080/15362426.2014.886932>
- CIALDINI, Robert Beno. 2005. *Influence: Science and practice* (4. ed., 14. print). Boston: Allyn and Bacon.
- DARWIN, Charles. 1981. *The descent of man, and selection in relation to sex*. Princeton: Princeton University Press.
- DICHTER, Ernest. 1960. *The Strategy of Desire*. Garden City: Doubleday.
- EHNINGER, D. 1946. "Bernard Lami's *L'Art de Parler*: A critical analysis". *Quarterly Journal of Speech*, 32(4): 429–434. <https://doi.org/10.1080/00335634609381231>
- EHNINGER, Douglas W. 1952. "Dominant trends in English rhetorical thought, 1750–1800". *The Southern Speech Journal*, 18(1): 3–12. <https://doi.org/10.1080/10417945209371243>
- EHNINGER, Douglas. W. 1950. "George Campbell and the revolution in inventional theory". *The Southern Speech Journal*, 15(4): 270–276. <https://doi.org/10.1080/10417945009371140>
- EHNINGER, Douglas. W. 1992. "On systems of rhetoric". *Philosophy & Rhetoric*, 25: 15–28.
- FOUCAULT, Michel. 2015. *Hrabrost Istine*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- FREUD, Sigmund. 1949. *Group psychology and the analysis of the ego: Vol. 5th impression* (J. Strachey, Trans.). London: The Hogarth Press.
- GIBBS, Raymond W. & Teenie MATLOCK. 2008. "Metaphor, imagination, and simulation". *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (1st ed.). (Ed.) Raymond W. Gibbs, Jr. Cambridge: Cambridge University Press: 161–176.
- GIBBS, Raymond W. & Markus TENDAHL. 2006. "Cognitive Effort and Effects in Metaphor Comprehension: Relevance Theory and Psycholinguistics". *Mind & Language*, 21(3): 379–403. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2006.00283.x>
- GRAČANIN, Đuro. 1968. *Temelji Govorništva*. Zagreb: Zrinski.

- GREEN, Lawrence D. 2001. "Pathos". *Encyclopedia of Rhetoric*. (Ed.) Thomas O. Sloane. New York: Oxford University Press: 574–588.
- HUME, David. 1896. *A Treatise on Human Nature*. Oxford: Clarendon Press.
- JUNG, Carl Gustav & Marie Louise von FRANZ. 1964. *Man and his symbols*. New York: Doubleday.
- JUNG, Carl Gustav. 1980. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press
- JUTHE, Andre. 2005. "Argument by Analogy". *Argumentation*, 19(1): 1–27. <https://doi.org/10.1007/s10503-005-2314-9>
- KIŠIČEK, Gabrijela. 2011. "Usporedba antičkoga i suvremenoga poimanja dobrogovornika". *Diacovensia: Teološki Prilozi*, 19(1): 115–132.
- KOLESARIĆ, Vladimir. 2016. *Status introspekcije u suvremenoj psihologiji*. Zagreb: Alinea.
- KÖVECSES, Zoltan. 2020. *Extended Conceptual Metaphor Theory* (1st ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- La ROCHEFOUCAULD, Francois de. 1959. *The Maxims of La Rochefoucauld*. Trans. L. Kronenberger. New York: Random House.
- LAKOFF, George. 1993. "The contemporary theory of metaphor". *Metaphor and Thought* (2nd ed.). (Ed.) Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press: 202–251.
- LAKOFF, George & Mark JOHNSON. 2015. *Metafore koje život znače*. Trans. A. Ryznar. Zagreb: Disput.
- LANHAM, Richard Alan. 1991. *A Handlist of Rhetorical Terms*. Berkeley: University of California Press.
- Le BON, Gustave. 1896. *The crowd—A study of the popular mind*. Trans. T. Fisher Unwin. New York: MacMillan Co.
- Le BON, Gustave. 1899. *The psychology of socialism*. New York: The Macmillan Company.
- Lindholm, Charles. 1990. *Charisma* (1. publ). Cambridge: Basil Blackwell.
- MCKAY, Thomas. J. 1997. "Analogy and Argument". *Teaching Philosophy*, 20(1): 49–60. <https://doi.org/10.5840/teachphil19972013>
- MEYER, Michel, Manuel Maria CARRILHO & Benoit TIMMERMANS. 2008. *Povijest retorike od grka do naših dana*. Trans. V. Mikšić. Zagreb: Disput.
- OHLBERG, Mareike. 2015. "The era of crowds — Gustave Le Bon, crowd psychology, and conceptualizations of mass elite relations in China". *The dynamics of transculturality: Concepts and institutions in motion*. (Eds.) Antje Flüchter & Jivanta Schöttli. New York: Springer: 157–187.

- PATTON, John H. 1975. "Experience and imagination: Approaches to rhetoric by John Locke and David Hume". *Southern Speech Communication Journal*, 41(1): 11–29. <https://doi.org/10.1080/10417947509372290>
- PEPPER, Stephen C. 1927. "The Argument From Similarity". *The Philosophical Review*, 36(6): 572–581.
- PERLOFF, Richard. M. 2010. *The dynamics of persuasion: Communication and attitudes in the 21st century* (4th ed). New York: Routledge.
- RADICK, Gregory. 2002. "Darwin on Language and Selection". *Selection*, 3(1): 7–16. <https://doi.org/10.1556/Select.3.2002.1.2>
- RAMSEY, Shawn D. 2017. "Gustave Le Bon, Rhetoric as Mass Contagion, and 19th Century Rhetoric". *Journal of Culture, English Language, Teaching & Literature*, 17(2): 230–249.
- ROWLAND, Robert C. 1987. "On Defining Argument". *Philosophy & Rhetoric*, 20(3): 140–159.
- SAUSSURE, Ferdinand de. 2011. *Course in general linguistics*. Perry Meisel & Haun Saussy, Eds.; Trans. Wade Baskin. New York: Columbia University Press.
- SHOPENHAUER, Arthur. 2002. *Eristička dijalektika: Umijeće kako uvijek biti u pravu objašnjeno u 38 trikova*. Trans. Mladen Ivanišević. Split: Marjan Tisak.
- ŠKARIĆ, Ivo. 2000. *Temeljni suvremenog govornišтва*. Zagreb: Školska Knjiga.
- SPENCER, Herbert. 1884. *Philosophy of style*. Appleton & Company. https://brittlebooks.library.illinois.edu/brittlebooks_open/Books2009-09/spenhe0001phisty/spenhe0001phisty.pdf
- SPENCER, Martin E. 1973. "What Is Charisma?". *The British Journal of Sociology*, 24(3): 341. <https://doi.org/10.2307/588237>
- STEVENSON, Angus i Christine A. LINDBERG (Eds.). 2010. *New Oxford American dictionary* (3. ed). Oxford: Oxford University Press.
- WALKER, Jeffrey. 1994. "The Body of Persuasion: A Theory of the Enthymeme". *College English*, 56(1): 46. <https://doi.org/10.2307/378216>
- WALLER, Bruce N. 2001. "Classifying and Analyzing Analogies". *Informal Logic*, 21(3): 199–218. <https://doi.org/10.22329/il.v21i3.2246>
- WALTON, Douglas. 1990. "What is Reasoning? What Is an Argument?". *The Journal of Philosophy*, 87(8): 399. <https://doi.org/10.2307/2026735>
- WALTON, Douglas, Christopher REED & Fabrizio MACAGNO. 2008. *Argumentation Schemes* (1st ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- WALZER, Arthur E. 2017. "Origins of British Enlightenment rhetoric". *The Oxford handbook of rhetorical studies*. (Ed.) Michael John MacDonald. New York: Oxford university press: 523–535.

- WEBER, Max. 1964. *The theory of social and economic organization*. Trans. Talcott Parson & A. M. Henderson. New York: The Free Press.
- WEINSHEIMER, Joel. 2021. "The philosophy of rhetoric in Campbell's philosophy of rhetoric". *Ideas, aesthetics, and inquiries in the early modern era*. (Ed.) Kevin L. Cope. Lewisburg: Bucknell University Press: 227–246.
- WESTEN, Drew. 1999. "The Scientific Status of Unconscious Processes: Is Freud Really Dead?". *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47(4): 1061–1106. <https://doi.org/10.1177/000306519904700404>
- WESTSTEIJM, Willem G. 1995. "Metafora: Teorija, analiza i interpretacija". *Tropi i figure*. (Eds.) Živa. Benčić i Dunja Fališevac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: 131–151.
- ŽMAVC, Janja. 2012. "The Ethos of Classical Rhetoric: From Epieikeia to Auctoritas". *Topical Themes in Argumentation Theory Vol.22*. (Eds.) Frans H. van Eemeren & Bart Garssen. Dordrecht: Springer Netherlands: 181–191.

RETORIKA GOMILAMA

IVAN LJUBIMIR

ABSTRACT

Psihologija gomila Gustava Le Bona jedno je od značajnijih djela o masovnoj psihologiji. To djelo se, osim u psihološkom, nerijetko spominje i u kontekstu doprinosa koji je imalo za razvoj nekih komunikacijskih praksi tijekom dvadesetog stoljeća. Premda se u njemu prvenstveno i detaljno razrađuju podrijetlo i psihološke karakteristike gomile, u ovom radu iznose se argumenti koji sugeriraju kako taj psihološki diskurs, između ostalog, ima za svrhu i definiranje retoričkog modela kao jednog od čimbenika smišljenog poticanja ponašanja gomile. Ovaj rad, pisan s retoričkog gledišta, iznosi Le Bonove smjernice relevantne za masovno govorništvo. U svrhu što preciznijeg uviđanja i razrade povezanosti *Psihologije gomila* s retorikom, navedene smjernice potkrijepljene su relevantnom retoričkom teorijom. Tako će se pokazati da u učestalom korištenju određenih instanci retoričkih koncepata patosa, govornika, govora i *kairosa* Le Bon vidi esencijalna sredstva za povezivanje pojedinaca u gomilu kao i za njezino naknadno usmjeravanje. Takav interdisciplinarni retorički model zahvaća u različite znanstvene discipline poput lingvistike, retorike, komunikologije, odnosa s javnošću te u njihove poddiscipline. Izlažući eksplicitne i implicitne retoričke smjernice iz *Psihologije gomila*, ovaj rad sugerira kako je Le Bonov znanstveni doprinos bio ne samo psihološki nego i retorički, te da zaslužuje biti uvršten i u povijest retorike.

KEYWORDS:

gomila, nesvjesno, prestiž, retorika, slikovitost

O FRANU KURELCU I SLOVACIMA. DVA PISMA ALEXANDRU BOLESLAVÍNU VRCHOVSKOM¹

LUBICA BLAŽENCOVÁ
MARIJAN ŠABIĆ

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Račianska 59, SK – 813 34 Bratislava
lubica.bl@gmail.com

*Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest
Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod*
Ante Starčevića 8, HR – 35000 Slavonski Brod
marijansabic@yahoo.co.uk

UDK: 821.163.42.09 Kurelac, F. *
821.162.4 Boleslavín Vrchovský, A.
DOI: 10.15291/csi.4443
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 17. 10. 2023.
Prihvaćen za tisak: 8. 1. 2024.

U prilogu su priložena dva pisma koja je Fran Kurelac 1836. i 1837. iz Pešte u Bratislavu poslao svom vršnjaku, slovačkom preporoditelju Alexandru Boleslavínu Vrchovskom. O životu i radu filologa i književnika Frana Kurelca (1811. – 1874.), jednog od prvaka hrvatskog narodnog preporoda, napisane su brojne studije. S obzirom na to da je prvi zapaženi tekst u hrvatskoj periodici objavio tek u travnju 1848., kada je već imao 37 godina, malobrojni su Kurelčevi biografi imali ambiciju dati koliko-toliko cjelovitu i zaokruženu sliku njegova života. Glavni predmet interpretacije ovih pisama jest odnos Frana Kurelca prema tadašnjoj slovačkoj kulturno-političkoj situaciji. Kurelac je zagovarao jedinstvo tada jezično i konfesionalno podijeljenih slovačkih intelektualaca. Jezičnu situaciju među Slovacima u vrijeme u kojem su nastala ova dva pisma obilježila je koegzistencija slovačkog, češkog i drugih jezika, što se ponajviše ogledalo u leksičkom fondu. Kako ni češki jezik još nije bio u potpunosti normiran i u njegovoj su standardizaciji postojale različite tendencije, tako i u njegovoj upotrebi među Slovacima nalazimo najmanje tri varijante. Kurelčeva su pisma napisana posebnom, zanimljivom i značajno bohemiziranom varijantom slovačkog jezika, pod utjecajem jezika književnih djela Jána Kollára.

KLJUČNE RIJEČI:

Fran Kurelac, Alekander Boleslavín Vrchovský, 19. stoljeće, slovačko-hrvatske veze, slovački jezik

¹ Rad je nastao u sklopu istraživanja koje je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-2539.

1. UVOD

U Književnom arhivu Slovačke narodne knjižnice u Martinu u ostavštini Alexandra Boleslavína Vrchovskog pohranjena su dva pisma koja mu je 27. studenog 1836. i 3. veljače 1837. iz Pešte u Bratislavu uputio Fran Kurelac. O životu i radu filologa i književnika Frana Kurelca (1811. – 1874.), jednog od prvaka hrvatskog narodnog preporoda, napisane su brojne studije različitoga opsega, od knjižnih izdanja, magistarskih radova i doktorskih disertacija do kraćih izlaganja na znanstvenim skupovima, a priređen je i objavljen i dio njegove rukopisne ostavštine i korespondencije. Pozornost je autora i priređivača ovih publikacija uglavnom bila usmjerena na njegov jezikoslovni i književni rad te na veze s drugim hrvatskim i inozemnim filolozima, a s obzirom na to da je prvi zapaženi tekst u hrvatskoj periodici objavio tek u travnju 1848. (Kurelac 1848: 61–63), kada je već napunio 37 godina, Kurelčeva je mladost zanimala tek malobrojne biografe koji su imali ambiciju dati koliko-toliko cjelovitu i zaokruženu sliku njegova života. Između smrti njegova oca, umirovljenog krajiškog časnika 1833., i povratka u domovinu 1848., Fran Kurelac proživljavao je vjerojatno najuzbudljivije razdoblje svoga života, u kojem je formirana njegova osobnost i idejni okviri u kojima će provesti ostatak svoga života. U tom razdoblju, poput Križanića koji je od 1647. do 1659. putovao Europom, on „luta od Zagreba do Beča, od Pešte do Praga, Bratislave i Češkog Krumlova, a živo želi da se domogne i ‘Moskovske zemlje’ i Srbije” (Vince 1968: 225). Oslanjajući se na dostupnu mu korespondenciju, Breyer je detektirao okvirni itinerarij Kurelčeve petnaestogodišnje srednjoeuropske Odiseje (Breyer 1939: 25–46), u kojoj je, nakon što je potrošio skromnu očevu ostavštinu, uglavnom živio u neimaštini,² uzdržavajući se jezičnim podukama³ i obrazujući se na različitim ustanovama koliko je to bilo moguće, ali ponajviše kao autodidakt. Kako ova dva pisma do sada nisu značajnije odjeknula u hrvatskoj filološkoj javnosti, priopćavamo ih u izvorniku i hrvatskom prijevodu kao priloge poznavanju ranog, do sada slabije istraženog, ali značajnog razdoblja života Frana Kurelca, kao i poznavanju njegovih veza sa Slovacima.

² Antun Vakanović je 29.3.1836. Ljudevitu Gaju iz Bratislave napisao: „Kurelac biše kod mene, u Pešti skoro svaki dan; vrlo mladić, izvan stranjski jezika sva slavenska narečja i bugarsko govori, nego u siromaštvu živi, jerbo voli gladovati, pa u Slavenstvu napredovati, neg se častiti, pak Slovenstvo zapustiti. Njemu spodobnog zažarenog Rodoljuba nisam skoro vidio” (Horvat i Ravlić 1956: 475).

³ Kurelac je u dopisu Kraljevskom namjesničkom vijeću od 9. rujna 1866. u vezi odbijanja njegove prijave na mjesto profesora francuskog i talijanskog u zagrebačkoj gimnaziji napisao: „Čto je poznavanja tih jezika, samo to napomenu, da ja pomenuta dva jezika već od 1836e godine pak vse do danas predajem; da sami ih učio i po velikih gradovih našega carstva i po visokih kućah, te i u istoj štampariji carskoj u Beču, koja me i bolje nagrađivala za moje lekcije francuzke i Češke, nego što sam iskao (...)” (Drechsler 1915: 79).

Kurelac je zbog financijskih okolnosti u više navrata prekidao i nastavljao svoje institucionalno obrazovanje, a nakon očeve smrti (1. svibnja 1832.) konačno je prekinuo gimnazijsko školovanje. U rujnu 1833. otputovao je u Beč preuzeti novčanu ostavštinu svoje pokojne majke, i tamo je ostao godinu dana kao izvanredni student na sveučilištu, uz to marljivo učeći jezike. Od ljeta iduće godine bio je polaznik drugog godišta filozofije na evangeličkom liceju u Bratislavi gdje je, kako je sam napisao Ljudevitu Gaju, bio jedini katolik u licejskom đlačkom društvu (Breyer 1939: 26–28). U Bratislavu, koju su Slovaci tada zvali Prešpork, a Hrvati Požun, došao je u vrijeme zamaha druge faze slovačkog preporoda, u kojoj je generacija „mladoslovaka” pod vodstvom Ľudovíta Štúra redefinirala slovački preporodni program i usmjerila ga prema političkoj borbi za narodna prava Slovaka kroz konkretne političke akcije, među kojima je bilo i osnivanje Češko-slovačkog društva (Společnosť česko-slovenská), koje su slovački studenti u Bratislavi osnovali 1829., a zabranjeno je 1837. (Krajčovič 2010: 25–27). Hrvatski su politički prvaci tada dolazili u Bratislavu kako bi sudjelovali na zasjedanjima Ugarsko-hrvatskog sabora, i bile su brojne prigode za sklapanje hrvatsko-slovačkih prijateljstava i poznanstava. Boraveći narednih godina u trokutu Beč – Bratislava – Pešta, Kurelac se upoznao s brojnim slovačkim studentima i intelektualcima, pa i s Jánom Kollárom, vodećim ideologom i pjesnikom slavenske uzajamnosti. U Beču ili u Bratislavi sprijateljio se s godinu mlađim slovačkim evangeličkom Alexandrom Vrchovskim (1812. – 1865.), koji je u Beču studirao pravo od 1832. do 1836., a nakon što je upoznao ideju slavenske uzajamnosti dodao si je ime Boleslavín. Bio je prislan Štúrov prijatelj i suradnik, i Štúr mu je uputio dvije pjesme, prvu objavljenu 1836. u banskobistričkom časopisu *Hronka* (Štúr 1836: 2), a drugu 1843. u praškom časopisu *Květy* (Štúr 1843: 85). Kao i Kurelcu, otac mu je umro godinu prije njegova odlaska u Beč, majka je morala uzdržavati njegove tri sestre i dva brata, također je živio u oskudici i na studiju se uzdržavao poučavajući jezike i glazbu. Za razliku od Kurelca, nije prekidao formalno školovanje, a koliko mu je ono bilo važno pokazuje i podatak da se u vrijeme završnih ispita na studiju prava jednostavno povukao iz društvenog života i nikom se nije javljao sve do jeseni 1836., kada je započeo advokatski staž u Bratislavi (Brtaň 2009: 34). Nakon staža i polaganja svih propisanih ispita, Vrchovský je otvorio advokatski ured u Pešti,⁴ a neposredno nakon zabrane djelovanja spomenutog Češko-slovačkog društva, čiji je bio član, postao je vodeća osoba tajnog društva Uzajamnost (Vzájomnosť), koje je u ilegalnim uvjetima nastavilo djelatnost Češko-slovačkog društva. Cijeli je ostatak života proveo kao ad-

⁴ Škultéty tvrdi kako je Vrchovský advokatski ured u Pešti otvorio 1839., i da je tako postao prvi među pravnicima iz „Štúrovog prešporskog kruga” koji je otvorio vlastiti ured (Škultéty 1912).

vokat u Pešti, pomažući na različite načine tamošnje slavenske inicijative i društva i prije i nakon revolucije 1848., sve dok nije 1865. u Dunavu okončao svoj život.

Kurelčevim pismima Vrchovskom dominiraju izrazi prijateljstva i poštovanja. Premda se žali kako mu se Vrchovský ne javlja i kako o njemu i inače malo čuje, ne sumnja u njegovo prijateljstvo, kao ni u njegovu odanost ideji slavenske uzajamnosti, unatoč Kollárovoj bojazni kako bi se, kao stažist kod mađarskog advokata u Bratislavi, mogao distancirati od te ideje. Prijatelja izvještava o važnijim zbivanjima među slovačkim intelektualcima u Pešti, pri čemu pokazuje svoju upućenost u interne slovačke odnose, pa tako i u jezične prijepore oko slovačkog jezičnog standarda, u kojem su evangelici zagovarali upotrebu češkog, a katolici standardizaciju slovačkog jezika na temelju nekog od autohtonih slovačkih narječja. Katolički je svećenik Anton Bernolák (1762. – 1813.) tako pokušao kodificirati zapadnoslovačko narječje, i tu je kodifikaciju prihvatio također katolički svećenik Ján Hollý (1785. – 1849.), autor značajnih slovačkih klasicističkih epova koji je svoj opus uglavnom napisao „bernalákovčinom”. Hollý je kasnije u četrdesetima ipak podržao normu koju je predložio Štúr koji, iako je bio evangelik, za standardni slovački jezik nije predložio neku varijantu češkog jezika, nego je pokušao unaprijediti i normirati srednjoslovačku (inter) dijalektalnu osnovicu. Tako je postao tvorcem općeprihvaćenog slovačkog standarda kakvog i danas poznajemo (Sesar 1996: 84–85). Kurelac je bio katolik koji je kao dijete krajiškog časnika odrastao uz pravoslavne susjede, po povratku u roditeljski dom sa školovanja iz Graza intenzivno se družio s popom Jovom Miščevićem u Munjavi, po dolasku u Beč namjeravao je dijeliti stan sa sinom vladike Lukijana Mušickog (Breyer 1939: 18–25) i obrazovao se s evangelicima u Bratislavi. Imao je razumijevanja za slovačke međukonfesionalne razmirice tridesetih godina 19. st., ali je na njih gledao svisoka i s podsmijehom, smatrajući kako ih Slovaci trebaju prevladati, naročito kada je u pitanju zajednički jezik. Pišući pisma Vrchovskom slovakiziranim češkim, koji je usvojio školujući se u Bratislavi, on brani autoritet Jána Holloga, kojeg su zbog jezika napadali studenti istog evangeličkog liceja koji je i sam Kurelac pohađao. U isto vrijeme izražava zadovoljstvo zbog stabilnosti slovačke evangeličke zajednice u Pešti, što smatra zaslugom Jána Kollára, i napominje kako doduše nema puno veze s evangeličkom crkvom – ali voli Slovake. Ističe kako među Slovacima vlada „čišći slavenski duh” nego među Česima i jasno daje do znanja kako nema ništa protiv pokušaja stvaranja slovačkoga jezika koji ne bi bio vezan uz češku jezičnu normu. Štoviše, smatra kako jezik „tatranskih domorodaca” uspješnije slijedi pravila jednostavnosti i znanstvene dosljednosti nego češki. Slično će ustvrditi i gotovo četvrt stoljeća kasnije, kada su Slovaci pod Štúrovim vodstvom već ostvarili i jezično i narodno nadkonfesionalno jedinstvo, rezimirajući ukratko u svom spisu *Recimo koju*

tijek razvoja slovačkog jezika i odnos češke javnosti prema književnosti na novom slovačkom jeziku. Naime, Slovacima tada između ostalih upućuje i ove retke: „Nikakoli se s Čehi dogovoriti ne možete? S jedne strane: velmože knjige češke, inače vsake časti predostojni, odveć su bojazljivi, prihranjivi, nepopustljivi, novotam odveć nenakloni; a vaši oblici slovnički odista su i pravilniji i vsemu slovinstvu primjereniji; a i vaš jezik vaš, ako nije tako tanak i izbrušen, kako njihov, ali je puniji, mekši, i može bit životniji i sočniji; još i s toga Česi ponekle krivci, što glavom trzaju nad svakim oblikom, komu nije kumovao Komensky ili Veleslavina, i što za vaše knjige, bud kako dobro pisane, dosta ne haju” (Kurelac 1860: 43).

Poznato je kako je Kurelac u Pešti namjeravao pokrenuti sveslavenske kulturne novine i da mu to nije pošlo za rukom. U pismu od 3. veljače 1837. poziva Vrchovskog na suradnju u budućim *Sveslavenskim književnim novinama* (*Litterárny noviny všeslovan-ské*) i okvirno izlaže kako je zamislio njihovu koncepciju te na koje suradnike računa.

2. JEZIK KURELČEVIH PISAMA

Jezičnu situaciju među Slovacima u vrijeme u kojem su nastala ova dva pisma obilježila je koegzistencija slovačkog, češkog i drugih jezika, što se ponajviše ogledalo u leksičkom fondu. Kurelac je već tada pisao i govorio brojne jezike i bio je upućen u slovačke jezične rasprave, u funkcioniranje slovačkog jezika u praksi, kao i u odnos između slovačkog i češkog. Češki se na području današnje Slovačke tada uvelike koristio u javnoj i privatnoj komunikaciji, s tim da je u velikoj mjeri slovakiziran. Kako ni češki jezik još nije bio u potpunosti normiran i u njegovoj su standardizaciji postojale različite tendencije, tako i u njegovoj upotrebi među Slovacima nalazimo najmanje tri varijante: jezik Kraljičke Biblije (tzv. „bibličtinu”), normiranu varijantu slovakiziranog češkog i nenormiranu varijantu češkog jezika slobodno protkanu slovakizmima (Krajčovič i Žigo 2006). Generacija čeških preporoditelja vođena književnikom i jezikoslovcem Josefom Jungmannom (1773. – 1847.), kojeg se uz Josefa Dobrovskog (1753. – 1829.) smatra utemeljiteljem modernog češkog jezika, ciljano je nastojala obogatiti češki leksik posežući za starim, zaboravljenim češkim riječima, kao i za riječima iz drugih slavenskih jezika, a rezultat tih nastojanja bio je petoknjižni *Češko-njemački rječnik* (*Slovník česko-německý*, 1835. – 1839.). Češki jezik koji je u preporodnom razdoblju upotrebljavan u Slovačkoj valja shvatiti kao zasebnu varijantu, jer je s vremenom poprimio neka svojstva koja izvorno nije imao. Slovakizirana je varijanta češke „bibličtine” na svim jezičnim razinama, pa i na leksičkoj, bila kodificirana priručnicima koji su napisani i objavljeni u Slovačkoj i brojni su je prista-

lice među Slovacima promicali kao standardni slovački jezik. U katoličkoj je sredini ulogu slovačkog standardnog jezika preuzela već spomenuta „bernlákovčina”, dok su evangelički intelektualci ostajali pri zahtjevu za zadržavanjem češkog jezika, no i među evangelicima bilo je sporova o tom koju varijantu češkoga treba upotrebljavati. Ján Kollár je, primjerice, jezik koji je upotrebljavao nazivao „staroslovačkim” (jer je bio uvjeren kako se u njemu odražava starija faza zajedničkog jezika Čeha i Slovačka), a bila je riječ o češkom jeziku s mjestimično uvrštenim slovakizmima (Kačala i Krajčovič 2006). Njegovom se nazoru priklonio i jedan od najutjecajnijih slovačkih preporoditelja, polihistor Pavol Jozef Šafárik (1795. – 1861.). Kollár i Šafárik najznačajniji su među slovačkim književnicima koji su cijeli život pisali češkim jezikom (Tóvik 1966). Kurelac se u ovdje priopćenim pismima Vrchovskom nije dosljedno pridržavao uobičajene varijante književnog češkog jezika, ali ne možemo govoriti ni o Kollárovu „staroslovačkom”. Možemo reći da ih je s pravopisnog aspekta napisao češkim pravopisom s brojnim slovakiziranim iznimkama koje su vjerojatno bile rezultatom nastojanja da se približi slovačkom adresatu. Nadamo se kako ćemo kratkom analizom Kurelčeva jezika uspjati doprinijeti barem okvirnom razumijevanju o kultiviranju i diferencijaciji slovačkog jezika u vrijeme kada su ova pisma nastala, kao i o međusobnom odnosu slovačkog i češkog te o koegzistenciji jezičnih elemenata karakterističnoj za sredinu slovačkih evangeličkih intelektualaca.

Kurelac u pismima češki grafem *ř* dosljedno zamjenjuje grafemom *r*: *presvědčen* (češki *přesvědčen*), *prjtomnost* (*přítomnost*), *pred* (*před*), *prjkladů* (*příkladů*), *preveliká* (*převeliká*), *preloženjm* (*přeložením*), *prjтели* (*příteli*). Grafem *ě* označava mekoću prethodećih mu suglasnika *d*, *t*, *ň*, primjerice *poněvádž*, *těšjm*, *prjzně*, a nakon labijala izgovor *bj*, *pj*, *mj*, *vj* (*neobětovali*, *trpěti*, *směle*, *věcj*, s izgovorom *neobjetovali*, *trpjeti*, *smjele*, *vjeci*). Kurelac piše grafem *ě* uglavnom u skladu s češkim pravopisom, ali u pismima se mjestimično pojavljuju pogreške, kako pri upisivanju grafema *ě*, primjerice *zděgšjho* (češki *zdejšího*), tako i u njegovom izostavljanju (*nádege* – češki *naděje*). U skladu s tadašnjim običajima, Kurelac dosljedno upotrebljava grafem *g* umjesto *j*, npr. *gazyk*, *vygevuge*, i grafem *j* umjesto *í* (*prjliš*, *rozdjlu*). U pismima se mjestimice pojavljuje grafem *w* u funkciji grafema *v* (*Wrchovskému*, *presvědčenj*, *wypověďte*). Dvoglas *ou* Kurelac je zapisivao grafemom *au* (*aučinku*, *evangelickau*, *fauzaté*, u instrumentalu *laskau*, *českau*, *braterskau*), ponekad i fonetski, grafemom *ú* prema slovačkom izgovoru (*túto*, *účinnivá*, *údové*). Što se digrafa tiče, Kurelac se umjesto tada čestoga *ss* uglavnom služi dijakritičkim grafemom *š*, dok se *ss* pojavljuje u nazivima povezanima s inozemstvom (*Brusselu*, *Russově*). Suglasnike *č* (*srdečné*), *ž* (*knjžky*) i *dž* (*poněvádž*) označava dijakritički. Dužine i umekšavanja ne koristi sistematski i dosljedno (*pauhych*, *napomocen*, *tež*, *Kollarom*, *každy*), kao ni grafeme *y* i *ý* – nalazimo ih nakon sibilanta

c (*Redakcye, týkagjých se*), a u pismu mu se dogodilo da je u istoj rečenici istu riječ napisao jednom s *y* a drugi put s *j* (*ve vašých, o vašjm*). U pismima se u tuđicama može pronaći i grafem *ǵ*, koji signalizira čitanje glasa *g* (*ortoǵrafii, corriǵuge*). U konjugaciji je Kurelac uglavnom zadržao stare izvorne završetke infinitiva na *-ti* (*trpěti, bosorovati, obsahovati, ljbiti*), no pojavljuju se i slovački infinitivni oblici koji završavaju na *-t'* (*založit', preobrátit', zameškat'*). Promjenjivo upotrebljava i *gestit'/gest* u značenju „je”, pri čemu dominira kraći oblik *gest*. Prijedloge zapisane jednim grafemom spaja s idućom riječi pomoću crtice (*v-lásce, k-bratstvu, V-Peště*), ali ni tu nije sasvim dosljedan.

U pismima se pojavljuje mnoštvo slovakizama (*shromaždúge, či si asnád', teraz, vážnost', preobrátit', kautnice, asnád', litterárného* itd.), sintaktičkih sredstava slovačkog porijekla (primjerice veznik *ked*) i slovačko-čeških hibridnih oblika, kao *nemůžem* (češki *nemůžu*) i *rozprávéti* (slovačka riječ *rozprávať*, češki grafem *ě* i češki sufix infinitiva *-ti*). Vjerojatno su slovakizmi u češkom tekstu posljedica Kurelčeva boravka među Slovacima, kao i nedovoljnog poznavanja češkog jezika, ali razlog može biti i nastojanje na Kollárovu principu svjesne slovakizacije češkog. Jedan od karakterističnih elemenata Kollárova „staroslovačkog” pravopisa bila je vokalizacija *r* i *l*, prije svega samoglasnikom *e*, za olakšavanje izgovora suglasničkih skupina (kod Kurelca *serdcem, rékel, zemrel*), no Kurelac u nekim riječima zadržava, po uzoru na Kraljičku Bibliju, suglasničku skupinu *dl* (npr. *nepochopitedlné*). U genitivu množine povremeno umjesto češkog *-ů* koristi završetak *-ov*, prema pravilima Bernolákove gramatike (npr. *jazykov, češki jazyků*).

3. PISMA

Pisma su transliterirana tako da je svaki grafem prepisan dosljedno prema rukopisnom tekstu. Precrtane i podcrtane riječi označene su na isti način kao u izvorniku, tekst koji je u prijepisu označen kurzivom u izvorniku je dopisan iznad retka s namjerom ubacivanja u rečenicu. Nejasnoće u vezi konkretnih riječi ili izraza nalaze se u bilješkama u podnožju prijepisa i prijevoda

3.1. PRIJEPIS

1.

Bratovi Wrchovskému srdečné pozdravenj!

Z Vašého zdrženj se v Prešporku velice se těšjm, nebo gsem presvědčen, že Vaše prjtomnost dobrého aučinku na evangelickau mládež pozbavená býti nemůže. Gá aspoň mám to pevné presvědčenj, že Vy od účastenstvj ve napomáhanj národnosti slovanskég

nikdy nikde, a pod žádnými výminkami neodpustíte, a proto se mi docela nepochopitelné býti zdalo, keď pred některým časem p. Kollár své obávanj vygevil, aby ste u gakeho si maďarského advokáta patuarizirage, láskau Vaši čemu ginému neobětováli. Mezitjm p. K. už mnoho skusil, a prjkladů špatnég zpronevěřilosti, obzláště mezi Slovácj preveliká zásoba. Bud' gak bud', gá gsem vždy veselý, poněvadž o šťastném prospěchu Slovanů docela nepochybugi. Gen vždy veselo! gá tyto fauzaté Maďary ve div a zmatek privedu, kolikrátkoli mne vidj s-národnostj mau se honosjcjho a v-radosti srdce plésagjcjho. Což se všeligakých nových věcj týká, nevjm nic rozprávěti, nebo v-dopisovných svazcjh nevězm a Pešť málo co poskytuje. P. Hollý chystá slovacké preloženj Homéra. P. Jesenský Zoru corriřuge. Ga nevjm, či ho Vy poznávate aneb nic: mezitjm ga nechci túto prjležitost zameškat', abych Vam ho gak horlivého a cvičeného Slavomila nevychvaloval, a Vašég slovanskég prjzně a všjmavosti neporaučel. Pan Doležálek, zprávce zděgšjho ústavu slepých častokráte Slovane všech nářečj vůkol sebe shromažďuge, a tjmto způsobem spásonosnau vzágemnost slovanskau po mohaucnosti napomáhá. Což se mých okoličnostj týká, za které se tak laskavě doptávate, dosti Vam budiž na tom, že gsem *ačkoli chudobný, prudce* vždy veselý, v-naukách gen maličko, ale v-lásce k-bratstvu všeslovanskému velice pokročugjcj, a žádna prjležitost k napravenj odrodilých a zablaudilých nezanedbávagjcj. Wypověďte společnosti učenců řeči českoslovanskég mé slovansko-srdečné: Zdrava bud'! Pešť 27. Nov. 1836 Fr. Kurelac

2.

Milý Slavobratre!

Div se mi býti zdá, že o Tobě nic neslýchám; či si asnáď mé psánj nedostal, aneb *se* co ginšého *stalo*. nevjm. Bud' jak bud', nepochybugi, že mým prjtelem negsi. O vydánj „životopisů“ mluva geště býti nemůže, neb kdežkolvek se o narozenj litterárného děcka slovanského gedná, tuť kautnice mnoho trpěti, a báby mnoho bosorovati musegj, a proto o tom geště ani slovjčka.

Zora toho roku bude obsahovati Slavigadu p. Hollého, který se teraz preloženjm Homéra objvá. Prešporský študentjkové, ačkoli v-giném ohledu výborni chlapečki, prjliš gsau Kocaurkované z ohledu na slovanskau řeč a pravopjsebnost, a Hollý se gim ljbiti nemůže; poněvadž prey ani gazyka ani ortořrafii nemá! – Pravda-li to? Ó keď by se ich gen několik nacházelo, který by mjvali tak obšjrna a důkladna známost gazyka svého gak p. H. zagistě že by sme nemuseli čjsti všeligaké knjžky našpikované špatnými zněmčeninami, ať hrůza gestit'. Slováci gsau geště v-tom šťastném položenj schrániti řeč svau od gakežkolvek zcizenosti, která česka až do neghlubšeg vnitřnosti zprznila gest; a u tatranských obyvatelů *naproti tomu* mnohem čistěgšj a slovaněgšj duch a gazyk *se* chvěge *a ozjva*, nežli v-negukrýtěgšjm kautku českég vlasti. Pravopjsebnost

pravda s českou dokonale se ne srovnává, ale že pravidlům prostoty a vědecké důslednosti mnohem bližší gestit, směle utvrzují. Zagiti sice nelze, že ona pro česko-slovanské čtenářské oko něco podivného a nedomácího vygevuge, ale toť gest osud každé neprivyklosti a každého rozdílu, od nás se odstraňujícího; člověk není pauhé maso, není strog pauhých zákonů fyzických, není otrok obyčejce, obzvláště když se o slovansko-braterskou lásku a vzájemnost gedná; neslušné, ať pro množství všeligačích vrtochů a ortografických hraček básnjre prehljdu, aneb gak prjslovj dj, pro počet stromů les nezpozoruj. Pripomeňte takovému nedospělci Kollárova slova: Ať ti tam kráčej cestau, kterau chtěj, dosti na tom, že se slovenská účinnost mezi nimi zgevuge”.⁵ A ke mně D. p. rékel, že takové djlo, gake gest Slavigada, slovanskou litteraturu *a gazyk* opravdivě obohacuje /:Hollý odeslal Kollárovi svau práci k prehlédnutj:/. Milý prjteli, rád bych věděť, gak daluho geště v-Prešporku zůstati obmješljte? vjm sjce že vaše účinnivá prjtomnost mnoho dobrého tam působj, ale zdá se mi predce, aby ste v Peště, což se záležitostj slovansko-národných týká, zdarilegšjm prospěchem pracovati mohli, nežli ginde. Kdež nebezpečnstvj negvětšj gest, tam i pomoc krepká se vyhledává; a strategj li Slované vážnost’ svau ve mjstě hlavném, tehďáž retyráda konce nedosáhne, až dopokud’ z-negmizerněgšjho hnjzda vyhnání negsau. V-Peště se z ohledu národnosti našj, od několik roků mnoho polepšilo; pravda sjce, že u vyšších stavů slovenská řeč docela zamlkla, ag vůbec velmi zvsoka gi slýchati gest, ale predce slovensko-evangelická obec usilovánjm Kollárovým dosti pevně založená, a evangelickou školau tak podeprená gest, že zkázy gegj tak lehce obávati se nelze, gestli gen údové *cjrkve* svau povinnost vykonati nezanedbagj: Šoltys, tá slovenská duše, zemrel, a nyněgšj advokátjkové nic neplatj – hrůza keď pomysj! Pri takovém nedostatku mužů ve vznešeném smyslu, lehce mi odpustjte, keď zrak můg k-Vám odesjlam; mně sjce evangelicko-slovenská cjrkve nic se netýká, ale prjteli, ga milugi Slováky, a rád bych viděl časem svým /: věru dosti bljzkým:/ důstogenstvj nadziratela aneb inspectora ve vašých rukách; o lásce Slovanů k-milovnjkům roda svého nepochybugte, a tedy ani o vyvolenjm vašjm. Ale geště něco! Pri všem, cožkolvek za svaté mjváte, Vas zakljnam, aby ste nepohrdali s mým privjtánjm. Já mám to mjněnj založit’ „Litterárny noviny všeslovanské” což ovšem bez vašj pomoci pod žádnau výmjnkau predsevzjti nechci; gest to sjce velká práce, a premnohými obtjžnostmi zapletená, ale smělý duch všecko nerovné porovnití, a každau prekážkau odstraniti musj. Litugi velice, že se o tégto tak vážnég důležitosti austně⁶ rozmlauvati nemůžem, mezitjím hlavnu věc ve krátkosti vyložjm. To by nebývalo i 1. Spis tento musel by mjtí charakter novin, a ne časopisu. 2. V každém nářečj,

⁵ Početak citata nije započetak navodnicima.

⁶ Izvorno je napisano „austobně”, ali je Kurelac prekrizio „ob”.

bez ohledu auzkosti aneb širokosti kmennové, trebalo by psáti. 3. Gen hlavnj spisatelé měli by právo s-tjmtó spisem vládnauti, a sustavků svých doň zesjlati. 4. Cožkolvek ku prospěchu litterárního Slovanstva poslaužiti muže, mohlo by mjsto mjti, obzvlášte ale posudek aneb kritika, mluvozpyt, a děgepis. 4. forma po rozličnosti predmětů by byla aneb dopisovná, aneb učená.

5. Redakcyce by nesměla žádnég stránce napomáhati, ale ag tu největšj rozličnost mněnj⁷ poslauchati, a do listu svého vzjti.

Milý prjteli! což se Polanů týká, hled' abys zvěděl, kdo teraz mezi nimi gakausi platnost má, nebo ga gsem v litterature polské docela cizinec, ani vjm, což se v-tégto nešťastnég kragině teraz robj a hodlá; gsem predce toho mněnj, aby Polanů v Paržji se bavjých zanedbati neslušelo, a Mickievicz by mužbyť též prispjvati ráčil; vjm, že on nenj pauhj básnjr, ale tež všestraň učeny člověk, a úložky gehó do našého listu zagisté bi rozšjrily okres našého čtenárstva; v Brusselu se též Lelevel nacházá; mužbyť že by i tento napomocen byl. V Ruské kragině učeny mužů za potreby naše dosti: Köppen, Pogodin, Gnědič, Venelin, Vostokov, Jazykov i. t. d. Každý z-těch, které gsem menoval, negsau pauhj Russově ale i Slované, nebo Köppen v-časopisu „ministeriuma izobraženija” dává svým kraganům známost o každég u nás vyšlég knize⁸, naši ge zem navštjvil, národ rakausko-slovanský zamiloval, s-pánom Kollarom se dobre upoznánil, kterému své spisky dosjla a. t. d. Pogodin v-Praze s-našjm vzbuditelem národným se zpoznav tégto idej o vzágemnosti slovanskeg velice se radoval, a o gegj rozprostraněnj⁹ v-Ruskom sliboval, od Gnědiča gsem četl gehó preloženj novo-reckých národných pjsnj, a zpozoroval gsem že má dobrau známost gazyka českého, a že gest vraucjm obhágitelom slovanských prednostj a ozdob i. t. d. Venelina dosti vychvalovati nemůžem nebo prečtev gehó až posavád' vydaná djla [???] ¹⁰ se mi původnost gehó, nezavisimost¹¹ od německých historických domněnek, veselá a živá, polemicka a vtipná tvárnost svých gehó spisů, pritom i vědomost inoslovanských nářečj, a učenost i způsob zmeyšlenj našému věku priměrený; 30tý rok geště nedosáhnul, historii slovanskau srednjho věku chce docela preobrátiť a. t. d. Vostokov učenému světu dosti známý gest, a Kopitar ho novau východnau hvězdau ve slovanském mluvozpytu gmenuge; Jazykov gest sekretárem ruskég Akademii, a nauzi o všeligakých známostj slovenskég litteratury se týkagjých trpěti nemůže. Čechové nám dosti bljzký gsau, a nenj pochybovati, aby nam

⁷ Ispred riječi je dopisano „doj”.

⁸ Izvorno je napisano „knihy”, Kurelac je prekrižio završetak „-hy” i dodao „-ze”.

⁹ Kurelac je promijenio redosljed riječi, iznad „gegj” je napisao „2” a iznad „rozprostraněnj” „1”.

¹⁰ Rub pisma je oštećen i riječ se ne može pročitati.

¹¹ Izvorno je napisano „neodvisimost”, Kurelac je precrtao „-od” i dopisao „-za”.

neprispešli. Kollár tiež *prisljbil*¹², že srdcem vdčným takevé predsezvetj napomáhati bude. Hled' tedy milý prjtelku, abys, co skúr, tvau censuru položil, a mému privytánj dosti učinil. At' tě Pan Bůh žehná utěšená nádege má!

V-Peště dne 3tjho Feb. 1837.

František Kurelac

[???].¹³ Odpiš co skúr. [???]¹⁴

3. 2. PRIJEVOD

1.

Srdačan pozdrav bratu Vrchovskom!

Vrlo me veseli Vaš ostanak u Prešporku, jer sam siguran da Vaša nazočnost tamo nikako ne može ostati bez dobrog utjecaja na evangeličku mladež. Uvjeren sam da Vi nikada, nigdje i pod nikakvim uvjetima nećete odustati od podupiranja slavenskog naroda, i zato mi je bilo neshvatljivo da je nedavno gospodin Kollár izrazio bojazan kako biste, stažirajući kod kakvog mađarskog advokata, mogli čemu drugom žrtvovati svoju ljubav. Gospodin K. svašta je doživio, a naročito je među Slovacima bilo svakojakih prijevera. Bilo kako bilo, sretan sam, jer nimalo ne sumnjam u uspješan napredak Slavena. Samo vedro! Brkate ću Mađare oko sebe začuditi i zbuniti, koliko se ponosim svojom narodnošću, i srce mi pri tom igra od veselja.

Što se tiče novih vijesti, ne znam što bih drugo rekao, jer iz pisama ne saznajem puno, a Pešta mi malo toga pruža. Gosp. Hollý priprema slovački prijevod Homera. Gosp. Jesenský¹⁵ korigira *Zoru*.¹⁶ Ne znam znate li za to, ali koristim ovu prigodu da Vam to istaknem kao gorljivom i stamenom Slavomilu, znajući koliko ste dobrohotni i zainteresirani za slavensku stvar. Gospodin Doležálek,¹⁷ upravitelj ovdašnjeg zavoda za slabovidne, često oko sebe okuplja Slavene svih narječja, i tako u skladu sa svojim mogućnostima podupire spasonosnu slavensku uzajamnost. Što se mojih okolnosti tiče, za koje se ljubazno raspitujete, dovoljno ću Vam reći tim kako sam,

¹² Iznad riječi je dopisano „pri“.

¹³ Nečitko.

¹⁴ Rub pisma oštećen je i teško je pročitati što je u dodatku.

¹⁵ Ladislav Jesenský (1812. – 1870.), slovački književnik i pedagog.

¹⁶ Slovački književni almanah *Zora* izlazio je u Budimu od 1835. do 1840., i u tom su razdoblju objavljena četiri sveska almanaha. Ovdje je riječ o 3. svesku objavljenom 1839., koji je uredio u prethodnoj bilješki spomenuti Ladislav Jesenský.

¹⁷ Antonín Doležálek (1799. – 1849.), češki pedagog naročito posvećen specijalnoj pedagogiji. Od 1833. do 1846. bio je voditelj zavoda za slijepe i slabovidne osobe u Pešti.

iako siromašan, stalno vrlo veseo – u nauci napredujem pomalo, a puno u ljubavi za sveslavensko bratstvo, i ne propuštam niti jednu priliku za preodgoj onih koji su se odrodili i zalutali. Izručite Društvu znalaca češko-slovačkog jezika¹⁸ moje srdačno slavensko: Zdravo budi!

Pešta, 27. studenog 1836.

Fr. Kurelac

2.

Dragi slavenski brate!

čini mi se čudno, da o Tebi ništa ne čujem; ili nisi primio što sam ti pisao, ili se nešto drugo dogodilo. Ne znam. Bilo kako bilo, ne sumnjam da si još moj prijatelj.

O objavljivanju „životopisa” još ne možemo govoriti, jer gdje god se treba roditi koje slavensko književno čedo roditelja mora puno pretrpjeti, a babe moraju puno čarati, zato o tom još ni riječi.

Zora će u ovom godištu sadržavati *Slavijadu* g. Hollog,¹⁹ koji se sada bavi prevodjenjem Homera. Prešporski studenti, inače sjajni momci, odveć su Kocourkovan²⁰ s obzirom na slavenski jezik i pravopis, a Hollý im nije simpatičan jer, navodno, ne pozna ni jezik ni pravopis! – Ma dajte? O, kada bi se među njima barem nekoliko našlo, koji bi tako opsežno i temeljito poznavali svoj jezik kao gospodin Hollý, zacijelo sada ne bismo morali čitati kojekakve knjižice toliko napunjene lošom nijemštinom, da je to strašno. Slovaci su još uvijek u dobroj poziciji, s koje mogu sačuvati svoj jezik od zastranjivanja koja su već do srži oskrnavila češki jezik. Među tatranskim domorodcima odjekuje čišći slavenski duh nego u bilo kojem kutku češke domovine. Istina je da se njihov pravopis ne može sasvim usporediti s češkim, ali slobodan sam primijetiti kako uspješnije slijedi pravila jednostavnosti i znanstvene dosljednosti. Nije doduše moguće previdjeti kako se u očima češko-slavenskog čitatelja čini pomalo čudan i stran, ali to je sudbina svega na što nismo naviknuti i u čemu se razlikujemo, što nam je strano; čovjek nije samo od mesa, nije tek stroj kojim upravljaju fizički zakoni, nije rob običaja, naročito kada je riječ o bratskoj slavenskoj ljubavi i uzajamnosti; nije primjereno zbog kojekakvih hirova i ortografskih sitnica zanemariti pjesnika, ili kako kaže poslovice, zbog brojnih stabala ne vidjeti šumu. Mladcima koji to čine napome-

¹⁸ Jedan od naziva u uvodu spomenutog Češko-slovačkog društva.

¹⁹ Vjerojatno je riječ o opsežnoj epskoj kompoziciji naslovljenoj „Slaw. Wítazká báseň w šestí spewoch”, objavljenoj 1839. u 3. svesku almanaha *Zora* (Hollý 1839: 3–138).

²⁰ Biti „Kocourkovan” u ovom slučaju znači biti ograničenih intelektualnih obzora. *Kocourkovo* je imaginarno selo koje se pojavljuje u istoimenoj satiričnoj komediji objavljenoj i prvi put uprizorenoj 1830. Na češkom ju je napisao slovački književnik i evangelički svećenik Ján Chalupka.

nite Kollárove riječi: „Neka idu putom koji su izabrali, dovoljno je što se među njima pojavljuje slovačka djelotvornost”.²¹ Meni je D. p. rekao da djelo kao što je *Slavijada* uistinu obogaćuje slavensku književnost i jezik. Hollý je svoj tekst poslao Kolláru na pregled. Dragi prijatelju, volio bih znati koliko još dugo namjeravate ostati u Prešporuku? Znam, doduše, da vaša djelotvorna nazočnost tamo dobro čini, ali ipak mi se čini kako biste u Pešti, što se tiče slavensko-narodnih stvari, mogli raditi uspješnije nego drugdje. Kada se pojavi velika opasnost, tada i najmanja pomoć dobro dođe; izgube li Slaveni utjecaj u svom glavnom gradu, onda njihovo povlačenje neće stati sve dok ne budu istjerani i iz zadnjeg svoga mjestašca.

Što se tiče našeg naroda u Pešti, u posljednjih se nekoliko godina puno toga poboljšalo. Viši su staleži, doduše, međusobno uglavnom prestali govoriti slovački, tek ga je mjestimice moguće čuti, no slovačka je evangelička zajednica, Kollárovom zaslugom, ovdje prilično čvrsto utemeljena, a ovdasnja je evangelička škola toliko snažna da za nju nema bojazni, sve dok crkvena tijela uredno obavljaju svoje dužnosti. Umro je Šoltys, ta duša slovačka, a ovim današnjim advokatićima to nije važno – muka mi je kada na to pomislim! Ne zamjerite mi što pri takvom nedostatku plemenitih ljudi gledam na Vas, ja doduše nemam dodira sa slovačkom evangeličkom crkvom, ali, prijatelju, ja volim Slovake, i rado bih vas (nadam se uskoro) vidio na časti nadzornika ili inspektora. Ne sumnjajte o simpatijama Slavena prema slovačkim rodoljubima, niti o vašem izboru.

Još nešto! Svim što Vam je sveto zaklinjem Vas, da ne zanemarite ovaj moj poziv. Namjeravam pokrenuti „Sveslavenske književne novine”, što ni u kom slučaju ne mogu bez vaše pomoći; to je doduše veliki posao, spojen s previše poteškoća, ali smjeli duh mora sve neravno poravnati i svaku prepreku ukloniti. Vrlo mi je žao što o tako važnoj stvari ne možemo uživo razgovarati, ipak ću ukratko izložiti ono glavno: 1. Ta bi publikacija morala imati karakter novina, ne časopisa. 2. U njoj bi trebalo pisati na svim narječjima, bez obzira na uskoću ili širinu jezične osnove. 3. Samo bi dobri književnici imali pravo upravljati novinama, i u njima objavljivati svoje priloge. 4. U njima bi trebalo biti mjesta za sve što doprinosi razvoju književnog Slavenstva, naročito za prosudbe ili kritiku, jezikoslovlje i povijest. 4. forma bi, prema temi, bila dopisna ili znanstvena.²² 5. Uredništvo ne bi smjelo zastupati niti jednu stranu, nego bi trebalo imati sluha za sve različitosti, i uzeti ih u obzir u svom listu.

Dragi prijatelju! što se tiče Poljaka, pokušaj saznati tko je među njima valjan, jer mi je poljska književnost prilično nepoznata, ne znam ni što se u toj nesretnoj zemlji

²¹ Kurelac ovdje citira Kollárove riječi iz pohvale slovačkih katoličkih duhovnika, među kojima je naročito istaknuo Jána Holloga (Kollár 1835: 494–495).

²² Kurelac je pogreškom ponovio redni broj 4.

trenutno događa ni što će biti; ipak smatram kako ne bi bilo primjereno zanemariti Poljake koji su trenutno u Parizu, a tu bi možda Mickiewicz²³ mogao pomoći. Znam da on nije samo pjesnik, nego svestrano izobražen čovjek, a njegovi prilozi u našem listu zacijelo bi proširili krug čitatelja; Lelevel²⁴ se nalazi u Briselu; možda i on bude od pomoći. U Rusiji za naše potrebe imamo dovoljno učenih muževa: Köppen,²⁵ Pogodin,²⁶ Gnědič,²⁷ Venelin,²⁸ Vostokov,²⁹ Jazykov³⁰ itd. Svi nabrojani nisu samo Rusi, nego su i Slaveni, jer Köppen u časopisu „ministeriuma izobraženia” izvještava svoje zemljake o svakoj kod nas objavljenoj knjizi, posjetio je našu zemlju, zavolio je austrijsko-slavenski narod, upoznao se s gospodinom Kollárom, kojemu šalje i svoje radove itd. Pogodin, upoznavši se u Pragu s našim narodnim buditeljem, vrlo se radovao ideji slavenske uzajamnosti, i obećao je širiti je po Rusiji, od Gnědiča sam čitao prijevod novogrčkih narodnih pjesama i primijetio sam da dobro poznaje češki jezik i da je žestok branitelj slavenskih vrednota i postignuća itd. Venelina ne mogu dovoljno nahvaliti, jer pročitavši njegova dosad objavljena djela [???] ³¹ mi se njegova izvornost, neovisnost od njemačkih povijesnih pretpostavki, vesela i živahna, polemička i duhovita narav njegovih radova, uz znanje drugih slavenskih jezika, izobraženost i način razmišljanja koji je primjereniji našoj dobi; još mu nije ni trideset, povijest slavenskog srednjovjekovlja će prilično preokrenuti itd. Vostokov je poznat učenom svijetu, i Kopitar ga naziva novom istočnom zvijezdom slavenskog jezikoslovlja; Jazykov je tajnik ruske Akademije, i ne oskudijeva znanjem o slavenskoj književnosti. Česi su nam prilično bliski, i ne treba sumnjati u njihovu potporu. Kollár je također obećao kako će zahvalna srca pomagati ovu zamisao. Nastoj, dragi prijatelju, što prije položiti advokatski ispit, i odgovoriti na ovaj moj srdačan poziv. Neka te Gospod Bog blagoslovi, nado i utjeho moja!

U Pešti, 3. veljače 1837.

František Kurelac

[???] ³² Odgovori što prije. [???] ³³

²³ Adam Mickiewicz (1798. – 1855.), najvažniji pjesnik poljskog romantizma.

²⁴ Joachim Lelewel (1786. – 1861.), poljski povjesničar, geograf i političar.

²⁵ Peter von Köppen (1793. – 1864.), ruski geograf i etnograf.

²⁶ Mihail Petrovič Pogodin (1800. – 1875.), ruski povjesničar i književnik.

²⁷ Nikolaj Ivanovič Gnědič (1784. – 1884.), ruski književnik.

²⁸ Jurij Ivanovič Venelin (1802. – 1839.), ukrajinski filolog, etnolog i folklorist.

²⁹ Aleksandr Hristoforovič Vostokov (1781. – 1864.), ruski filolog.

³⁰ Nikolaj Mihajlovič Jazikov (1803. – 1847.), ruski romantičarski pjesnik.

³¹ Vidi bilješku 10.

³² Vidi bilješku 13.

³³ Vidi bilješku 14.

LITERATURA

- BREYER, Mirko. 1939. *Tragom života i rada Frana Kurelca : hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811-1874)*. Zagreb: Binoza.
- BRTÁŇ, Rudolf. 2009. „Pokrokový bojovník Alexander Boleslavín Vrchovský”. *Zborník Záhorského múzea v Skalici* 5: 25–44.
- DOBROVSKÝ, Josef. 1821. *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha. URL: <https://baraujc.cas.cz/slovniky/dobrovsky/dbsearch.php> (1. rujna 2023.)
- DRECHSLER, Branko. 1915. „Iz ostavštine Frana Kurelca”. *Građa za povijest književnosti hrvatske*. 8: 63–142.
- Elektronický slovník staré češtiny*. 2006. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (1. rujna 2023.)
- HOLLÝ, Ján. 1839. „Slaw. Wítazká báseň w šestí spewoch”. *Zora. Almanach na rok* [...]. 3: 3–138.
- HORVAT, Josip i Jakša RAVLIĆ. 1956. „Pisma Ljudevitu Gaju”. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 26: 5–535.
- Internetová jazyková příručka*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. URL: <https://prirucka.ujc.cas.cz/> (1. rujna 2023.)
- KAČALA, Ján i Rudolf KRAJČOVIČ. 2006. *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská.
- KARLÍK, Petr, Marek NEKULA i Jana PLESKALOVÁ (ur.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/> (1. rujna 2023.)
- KOLLÁR, Ján. 1835. *Národné zpiewanky čili Pjsně swětské Slowákůw w Uhrách* [...] *Djl druhy*. Budim.
- KRAJČOVIČ, Milan. 2010. *Slovenské národné hnutie v medzinárodnom kontexte: od roku 1820 po vznik Slovenského štátu*. Bratislava: Slovak Academic Press.
- KRAJČOVIČ, Rudolf i Pavol ŽIGO. 2006. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. 2. izd. Bratislava: Vydavateľstvo UK.
- KURELAC, Fran [Frane Kurelac]. 1848. „Zori Dalmatinskoj. Rodu dalmatinskomu”. *Zora dalmatinska* 5, 16: 61–63.
- KURELAC, Fran. 1860. *Recimo koju. Progovorio Frane Kurelac starinom Ogulinac a rodom iz Bruvna u Krbavi*. Karlovac.
- LUKEŽIĆ, Irvin. 2021. *Fran Kurelac i riječke slovinske knjige*. Rijeka: Gradska knjižnica Rijeka.
- Međunarodni znanstveni skup *Riječki filološki dani*. 1996. *Riječki filološki dani. Zbornik radova 1 s Međunarodnog znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanoga u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994*. Ur. Marija Turk. Rijeka: Pedagoški fakul-

- tet. [skup i zbornik posvećeni su Franu Kurelcu].
- MIHALJEVIĆ, Ivica. 2022. *Fran Kurelac – starinom Ogulinac, nakratko Oštarac*. Modruš: Katedra Čakavskog sabora Modruše.
- MRÁZ, Andrej. 1952. *Ján Kollár. Literárna štúdia*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- RELJAC-FAJS, Emilija. 1999. *Književno djelovanje Frana Kurelca*. Magistarski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- SESAR, Dubravka. 1996. *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Slovníkový portál jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra*. URL: <https://slovník.juls.savba.sk/> (1. rujna 2023.)
- ŠKULTÉTY, Jozef. 1912. „V službe národnej (Advokáti slovenski)”. *Národné noviny*, 15. 2. 1912, br. 19. URL: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/4026/Skultety_Za-slovensky-zivot/25 (1. rujna 2023.)
- ŠTÚR, Ľudovít [Ludewjt]. 1843. „Boleslawjnovi”. *Květy* 10, 22: 85.
- ŠTÚR, Ľudovít. 1836. „Boleslawjnu Wrchowskému, gménem Prešporských Slowanů”. *Hronka* 1, 3: 4.
- TÓBIK, Štefan. 1966. *Šafárikov a Kollárov jazyk: príspevok k vývinu českého a slovenského jazyka v období národného obrodzenia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- VINCE, Zlatko. 1958. *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- VINCE, Zlatko. 1968. „Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca”. *Rasprave. Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 1, 1: 221–369.
- VLČEK, Jaroslav. 1923. *Dejiny literatúry slovenskej*. Turč. Sv. Martin.

RUKOPISI

- KURELAC, Fran [František Kurelac]. 1836. – 1837. 2 pisma Alexandru Boleslavínu Vrchovskom. SK-LASNK-M113. *Literárny archív* Slovenskej národnej knižnice. Fond: *Vrchovský, Alexander Boleslav. Korešpondencia cudzia*. M 113 A 29.

ON FRAN KURELAC AND SLOVAKS.
TWO LETTERS TO ALEXANDER BOLESLAVÍN VRCHOVSKÝ

ĽUBICA BLAŽENCOVÁ
MARIJAN ŠABIĆ

ABSTRACT

Enclosed are two letters that Fran Kurelac sent from Pest to Bratislava in 1836 and 1837 to his peer, Slovak revivalist Alexander Boleslavín Vrchovský. Numerous studies have been written about the life and work of philologist and writer Fran Kurelac (1811 – 1874), one of the pioneers of the Croatian national revival. In view of the fact that he only published his first noteworthy text in a Croatian periodical in April 1848, when he was already 37 years old, few of Kurelac's biographers had the ambition to paint as complete and well-rounded a picture of him as possible. The main subject of the interpretation of these letters is Fran Kurelac's relationship to the Slovak cultural and political situation at the time. He strongly advocated for the unity of linguistically and religiously divided Slovak intellectuals. The linguistic situation among the Slovaks at the time when these two letters were written was characterised by the coexistence of Slovak, Czech, and other languages, which was reflected above all in the lexical fund. Considering the fact that the Czech language was not yet fully standardised and there were different tendencies in its standardisation, we also find at least three variants in its use among the Slovaks. Kurelac's letters are written in a special, interesting, and clearly bohemianised variant of the Slovak language, influenced by the language of Ján Kollár's literary works.

KEYWORDS:

Fran Kurelac, Alekander Boleslavín Vrchovský, 19th century, Slovakian-Croatian connections, Slovakian language

IDENTITET GLAVNOG JUNAKA U ROMANU ĐUKA BEGOVIĆ IVANA KOZARCA¹

SANJA TADIĆ-ŠOKAC
NEVENA BRDAR

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, HR – 51 000 Rijeka
sanja.tadic.sokac@uniri.hr

Letičani 66, HR – 43 000 Bjelovar
brdarnevena@gmail.com

UDK: 821.163.42-31 Kozarac, I.
DOI: 10.15291/csi.4444
Pregledni članak
Primljen: 24. 10. 2023.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

U radu se motri identitet glavnog junaka romana *Đuka Begović* (dovršen 1908., objavljen u nastavcima u *Obzoru* 1909., objavljen kao samostalna knjiga 1911. godine) Ivana Kozarca (1885. – 1910.). Analizira se *tekući* identitet Đuke Begovića koji je vidljiv u njegovim teškim unutarnjim dvojabama, u njegovoj potvrdi vlastitog identiteta, u njegovu odnosu s drugima i u težnji da ostavi trag u svojoj sredini. Nastoji se uspostaviti analitički okvir u kojem se identitet Đuke Begovića nastoji razmatrati kao cilj, svrha, a ne kao unaprijed definirani čimbenik. Njegov se identitet ne razmatra kao nepromjenjiva činjenica, kao esencija, nego kao nešto što napreduje, kao proces. Analizira se njegovo ponašanje u sklopu životnih i sudbinskih zajednica u kojima članovi žive zajedno u *nerskidivoj povezanosti* te u zajednicama povezanim idejama ili različitim načelima (Siegfried Kracauer). Glavni junak romana gubi moralnu orijentaciju te nije u stanju odrediti što je važno, a što je trivijalno, pa upada u krizu identiteta (Charles Taylor). Đuka Begović ne može donijeti trajne odluke kojih će se pridržavati i tako uvesti stanovite preinake u svoj život. Povremeno nastoji živjeti kao drugi, ali u tome ne pronalazi mir i zadovoljstvo, pa ga njegov krik očaja zbog nemogućnosti potpune slobode dovodi do moralne i ekonomske propasti.

KLJUČNE RIJEČI:
identitet, Đuka Begović, Ivan Kozarac

¹ Kraća inačica ovog rada pročitana je na znanstveno-stručnom skupu *Jubilarni XX. dani Julija Benešića*, Ilok, 19. – 21. listopada 2023.

I.

Đuka Begović jedini je roman Ivana Kozarca (1885. – 1910.). U nastavcima je objavljivan u Lunačekovu Ilustrovanom prilogu *Obzora* 1909. godine, a kao samostalna knjiga je tiskan posthumno 1911. godine u izdanju Društva hrvatskih književnika. Jezgra romana prisutna je u crticama *Đuka* i *Ispod pecare* objavljenima 1906. godine. Roman *Đuka Begović* je, uz *Bijeg* Milutina Cihlara Nehajeva, najzapaženije prozno djelo u razdoblju hrvatske književne moderne. Bogner u svojoj studiji o Ivanu Kozarcu iz 1935. godine smatra da autor u svojim djelima prikazuje cjelokupni život Slavonije unutar jedne epohe, tj. tijekom prijelaza iz patrijarhalno-zadrugarskoga okvira u moderni individualističko-kapitalistički okvir (Bogner 1994: 29). Pri tome je raskinuo s moralizatorsko-učiteljskom tradicijom slavonske književnosti te posegnuo za artizmom i čistim umjetničkim stvaranjem (Bogner 1994: 30). Uzorke za razvrat kojem se odaju Šokci Kozarac nalazi prvenstveno u slavonskoj krvi, u *gnjiljoj krvi* te u njihovoj slobodnoj volji. Pred navalama krvi nestaje svakidašnjega morala, a krv stvara svoj vlastiti moral koji se najoštrije sudara s društvenim moralom (Bogner 1994: 37). Ivan Goran Kovačić u eseju *Život od komada* ubraja ovaj Kozarčev roman među dvadesetak umjetnički najuspjelijih djela hrvatske književnosti. On tvrdi da se u romanu ističe „ispovijed naše hrvatske narodne duše” (Kovačić 1946: 12) koja je svojeglava, prkosna, čvrsta, uspravna i ohola. Slično i Miroslav Krleža u *Hrvatskoj književnoj laži* tvrdi da *kaplar Kozarac mlađi*, uz Janka Leskovara, najbolje piše u hrvatskoj književnosti početkom 20. stoljeća. Za Hergešića je Đuka Begović tip koji je odraz čitave okoline sa svojim krvnim nasljeđem i u novim društvenim uvjetima. Tvrdi da se glavni junak preobražava dramatski zanimljivo i psihološki uvjerljivo. On nije zao, ali je neobuzdan te ponekad nesvjesno čini zlo, što se uočava i u situaciji kada krvnički tuče konje koje najviše voli. Često promišlja svoj život i shvaća da njegovo ponašanje nije korektno. Traži uzroke takva ponašanja i uspoređuje se sa svojom okolinom (Hergešić 2005: 166). Nisu mu uspjela nastojanja da se promijeni. Julijana Matanović u djelu „Iz nužde, iz srca, iz života” analizira roman *Đuka Begović* Ivana Kozarca i naglašava da su ostali likovi u romanu prisutni da bi upotpunili glavni lik pa je izgrađena jasna karakterizacijska shema Đuka/Drugi (Matanović 1997: 218). Krešimir Nemeć je u *Povijesti hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine* zaključio da je roman *Đuka Begović* Ivana Kozarca „psihološka studija slavonskog mentaliteta” (Nemeć 1998: 52). Junak je snažan, energičan, impulzivan i vitalan, ali ima i osobine kao što su egzistencijalna osamljenost, intenzitet osjećaja te naglašene crte tragike i fatalizma. Kritičar navodi da je ponašanje glavnog junaka određeno afektima, fiziologijom, nagonima, autodestruktivnim silama i hereditarnošću. Za ži-

vot Đuke Begovića kaže da je upravo život njegove volje: čista spontanost, sloboda, pobuna protiv društvenih konvencija i moralnih okova (Nemec 1998: 52). Nemec ističe novine na tematskom i na izražajnom planu koje Ivan Kozarac unosi u svoje ostvarenje (Nemec 1988: 53–55). Također, komentira i kraj romana. Prema njegovu mišljenju, „ne očekivan, abruptivan završetak daje dojam otvorenosti, zagonetnosti, a recipijentu ostavlja slobodu ‘nadopisivanja’. Završne rečenice, naime, ostavljaju mogućnost promjene, potencijal i slutnju nečeg novog” (Nemec 1988: 53) pa navodi da je Tin Ujević davne 1911. godine posve pogrešno protumačio takav kraj romana kao autorovu nemoć: „Ne znajući se riješiti svojega junaka predaje ga na milost i nemilost čitatelju” (Ujević 1911: 49). U članku „Još o Đuki Begoviću” tvrdi da je glavni junak Kozarčeva romana po svojoj podvojenosti tipičan lik moderne i analizira ga kao *deontičkog tuđinca* (Lubomir Doležel) (Nemec 2012: 287–292). Ružica Psihištal u studiji „Zatvoren obzor Kozarčevog Đuke” glavnog protagonista naziva *prokletim šokačkim antijunakom* (Psihištal 2011: 265). On nije običan bećar, nego je bećar koji je opijen zlom što proizlazi iz njegove krvi. „Đukino je bećarenje i ‘irošenje’ u isto vrijeme protest protiv običnih i ‘trivijalnih’ bećara, koji to čine ugledajući se na druge, koliko i čin samoosporavanja, samokažnjavanja do završnoga čina apsurdnoga i lažnoga samožrtvovanja na oltaru ništavila” (Psihištal 2011: 270). M. Maričić bavi se (protu)biblijskim intertekstom koji je prisutan u romanu *Đuka Begović* (Maričić 2014: 162–177).

Iz navedenih dosadašnjih analiza glavnog junaka u romanu *Đuka Begović* Ivana Kozarca uočljivo je da se u tumačenju lika naglašava njegova nekonvencionalnost i njegovo svjesno udaljavanje od prihvaćenih uzusa društva u kojem živi. Tako se u tumačenju tog protagonista ističe njegova podvojenost tipična za junake zastupljene u djelima iz razdoblja hrvatske književne moderne. No, on je prerastao vrijeme u kojem djeluje, kritičan je prema okolini koja ga okružuje i usmjeren je na osobni užitak. U njegovu se ponašanje vrlo lako mogu prepoznati odmaci koji su tipični za postmodernog junaka koji je u potrazi za osobnim ispunjenjem i čiji je identitet promjenjiva kategorija. Upravo će identitet glavnog junaka Kozarčeva romana biti temom ovoga rada, pa se ukratko upućuje na položaj pojma identitet u književnoj kritici. Naime, kategoriju identiteta problematiziraju brojne humanističke discipline: filozofija, psihologija, sociologija, lingvistika, znanost o književnosti, antropologija, povijest, politika. Tako je nastao velik broj teorija identiteta koje se pored svih svojih različitosti ipak mogu podijeliti u dvije grupe, pa razlikujemo tzv. esencijalističke i antiesencijalističke pristupe. Pristaše esencijalističke teorije tvrde da postoji unutrašnji esencijalni sadržaj ili jezgra sebstva. Za njih je kategorija identiteta svojevrсна bit ili esencija koja je stabilna i ne podliježe promjeni te na nju ne mogu utjecati izvanjski

faktori, pojedinci ili društvene grupe. „Identitet se ovdje ispostavlja kao ‘prirodna’, urođena ili samorazumljiva kategorija imanentna subjektu i od njega neodvojiva” (Peternai Andrić 2012: 47). Oni koriste nepromjenjive identitetne kategorije (*žena, Rom, starci*) i svaku aktivnost subjekta tumače kroz te oznake.

Nasuprot njemu stoji antiesencijalistički pristup. Zagovornici ovog pristupa smatraju da je kategorija identiteta lišena čvrste jezgre, promjenjiva, plastična, kontingentna, specifična za pojedino vrijeme i mjesto. Ona je nestabilna, tj. onemogućeno je oblikovanje nepromjenjivih ili potpunih identiteta za duži period. Zato se stabilizacija identiteta shvaća kao privremena. Identitet je učinak jezika i diskursa uspostavljen u razlici prema drugima, ali i prema sebi. Dakle, „nestabilan identitet izravna je posljedica nestabilnosti jezičnog značenja” (Peternai Andrić 2012: 48). Identitet se stvara konstrukcijom oblikovanom unutar diskursa i kroz diskurs, a značenje identitetnih kategorija je promjenjivo. Culler tvrdi da je: „identitet (...) proizvod niza djelomičnih identifikacija i nikada dovršen” (Culler 2001: 134). Zato je identitet nepotpun i u nastajanju. On je „vječno *postojanje*, a nikad stalni entitet” (Peternai Andrić 2012: 48).

Suvremeni teoretičari uglavnom prihvaćaju antiesencijalistički stav i za identitet tvrde da je „proces postajanja koji se uspostavlja prema ‘drugom’” (Peternai Andrić 2012: 48). Dakle, identitet se stvara s obzirom na jednakosti ili različitosti od drugog. Identitet je kontingentni kulturalno specifičan *proizvod* i ne može postojati izvan kulturalnog predstavljanja. On je učinak oblikovan kroz različite oblike jezične reprezentacije. „Sbstvo je multiplicirano, fragmentirano, decentrirano, a takvo stanje rezultat je nestabilnosti jezika i oblikovanja identiteta kroz višestruke diskurse” (Peternai Andrić 2012: 48). Antiesencijalistička koncepcija identiteta svoje teze u velikom dijelu temelji na konceptima Jacquesa Derridaa o iterabilnosti, diferenciji, suplementu, razlici, *križanju* i konstitutivnoj izvanjskosti. Tu tezu, da se identitet uspostavlja kroz razliku, zastupa i psihoanalitička teorija (Peternai Andrić 2012: 50). Na tragu Derridaovih teza je i iskaz Stuarta Halla da se „identiteti konstruiraju kroz razlike, a ne izvan njih” (Hall 2006: 361). On je od Derridaa preuzeo koncept *konstitutivne izvanjskosti* (engl. *constitutive outside*) u smislu da je ona uvijek prisutna kao mogućnost narušavanja privremene stabilizacije identitetne kategorije, pa se ni jedan identitet ne može javiti kao *čista prezentnost*. Svaki je identitet kontingentan i nestabilan. Hall smatra da je artikulacija identiteta svojevrsna veza koja može ujediniti više različitih (identitetnih) elemenata pod različitim okolnostima. Jedinstvo identiteta je artikulacija različitih elemenata. Oni bi se u drugim historijskim ili kulturnim okolnostima mogli reartikulirati na druge načine (Hall 2006: 361–365).

Diskurs se može motriti kao prostor diferencijalnih subjektivnih položaja i subjektivnih funkcija. Tako je i subjektivnost diskurzivna praksa. Subjekt nije stabilni enti-

tet. On je učinak diskursa jer je diskurs taj koji regulira način govora i djelovanja te omogućava zauzimanje subjektivnih pozicija. Identitet je diskurzivno-performativan. On nije definitivno prisutan, nego tek privremeno stabiliziran. Ta se privremena stabilizacija postiže *jezičnim igrama* (Wittgenstein), među koje se mogu ubrojiti i pripovijesti o sebi. Upravo *pripovijest o sebi* za Halla omogućuje privid jedinstvenog identiteta.

U znanstvenoj (književnoteorijskoj, sociološkoj, psihološkoj...) imaginaciji identiteta uvijek je nešto vrlo sklisko, nešto o čemu se izbjegava jasno govoriti. Predmeti, ljudi i događaji sami po sebi ne mogu imati čvrsto, konačno ili istinsko značenje. Ono je oblikovano i preoblikovano pod različitim vremensko-prostornim okolnostima i u stalnoj je mijeni. U ovom se radu nastoji uspostaviti analitički okvir u kojem se identitet Đuke Begovića iz istoimenog romana nastoji razmatrati kao cilj, svrha, a ne kao unaprijed definirani čimbenik. Njegov se identitet ne razmatra kao nepromjenjiva činjenica, kao esencija, nego kao nešto što napreduje, kao proces. Pri tome ćemo se oslanjati na teorijske uvide Zygmunta Baumana o identitetu, Siegfrieda Kracauera o zajednicama te Charlesa Taylora o krizi sebstva.

II.

Zygmunt Bauman već se 1993. godine u *Postmodernoj etici* usredotočio na pitanja globalizacije pa razmatra njezine gospodarske aspekte i, ponajprije, njezine učinke na svakodnevni život. U knjizi *Tekuća modernost* (2000) ističe da je u svijetu u kojem živimo sve neuhvatljivo. U njemu „patnja, bol i nesigurnost što ih uzrokuje ‘život u društvu’ zahtijevaju strpljivo i ažurno proučavanje zbilje i načina na koji su individue u nju smještene” (Bauman 2009: 10). On smatra da globalizacija, tj. *tekuća modernost*, nije slagalica koju se može sastaviti na temelju nekog prethodno utvrđenog modela, nego bi je valjalo motriti kao proces. Naglašava da je uzaludan svaki pokušaj ublažavanja nepostojanosti i neizvjesnosti planova što ih muškarci i žene kuju o svojim životima. Bauman tvrdi da je identitet već po svojoj prirodi neuhvatljiva i ambivalentna tema (Bauman 2009: 10). Pitanje identiteta dovodi u vezu sa slomom države blagostanja i porastom osjećaja nesigurnosti koji je uslijedio. Koristi termin *korozija karaktera* kojim označava „najdojmljivije očitovanje duboke tjeskobe kojom se tipski odlikuju ponašanje, donošenje odluka i životni projekti muškaraca i žena u zapadnom društvu” (Bauman 2009: 12). Bauman tvrdi da „mnogi koji se bave postkolonijalnim studijima naglašavaju da bi utjecanje identitetu valjalo razmotriti kao tekući proces redefiniranja sebe te stalno ponavljano pronalaženja vlastite povijesti”

(Bauman 2009: 13). Očita je nostalgija za prošlošću koja je istovremena s potpunom suglasnošću s *tekućom modernosti*. To je ambivalentnost identiteta. Središnje pitanje leži u rekonstrukciji prelaska s individualne dimenzije koju identitet uvijek posjeduje na njegovu kodifikaciju kao društvene konvencije (Bauman 2009: 13).

Za Đuku Begovića slavonsko je selo, umjesto svijeta sigurnosti, prostor u kojem se osjeća potpuno dezorijentiranim i zato ga se može poistovjetiti s junacima modernog doba. Glavni junak često ima uznemirujuće dvojbe i muče ga brojna pitanja o životu. Njegov se identitet nadaje kao predmet teške zabrinutosti i vrućih prijevora. On je u trajnoj potrazi za identitetom i neizbježno se suočava s obeshrabrujućom zadaćom njegova definiranja:

Što li ću ja? Kako ću ja to? Kako da živim? A kako uopće treba živiti? Za koga to treba živiti? Za samoga sebe? Za druge? – i tako dalje. Samo se pitao i pitao. Odgovoriti nije znao. – A znat se mora, nešto se mora znati! Eto – to, kako je dosada bilo! – Očutio je da bi bila ludost vratiti se na ono i onakovo kakovim je u svojoj prošlosti živio. To je znao. I ništa više. A on je htio više, mnogo više. Zato se upirao da sabere sebe, svoju nutrinu, svoj razum, krv, srce, pa da si stvori, misaono izgradi put budućnosti – sliku života. Ali što je više nastojao, to je bivao sve nesabraniji i razdražljiviji (Kozarac 2005: 29).

Njegov identitet uspostavlja odnose prema *zajednicama* kao prema onome što ih definira. Te su zajednice dvovrsne, tvrdi Siegfried Kracauer. Prve su životne i sudbinske zajednice čiji članovi „žive zajedno u neraskidivoj povezanosti”. Đuka je kao malo dijete izgubio majku. Otac Šima smatrao je da ne treba ići u školu i vodio ga je sa sobom po krčmama. On već kao dječčić prihvaća očevo uvjerenje da su žene stvorene kako bi muškarcu udovoljavale i tako ih tretira u životu. „To mišljenje o ženi u kući proširio je za neko vrijeme na ženstvo uopće. I u svakoj curi i ženi gledao je tek stvorenja koja su svojim spolom stvorena jedino za muškaračke užitke” (Kozarac 2005: 20). Na nagovor seoskih baba, Đuka se ženi Maricom, koja je bila izuzetno tiha i povučena:

Oženio neku curu koju su mu tetke i strine i druge babe nahvalile. Bila je sitna, malena, mlada. I tiha, mirna je bila. Uvijek je šutjela, na psovke nije odgovarala, i što god se Đuki ushtjelo, vršila je bez prigovora. Ipak mu omrzнула već nakon dva-tri mjeseca. On je htio ženu snažnu, živu, ženu strasti i žudnje, ženu krvi neobuzdane, a ona je bila upravo bolesno tiha, bolesno mrtva i bestrasna (Kozarac 2005: 21).

Njemu nedostaje strast u njihovu odnosu pa je vrlo često muči i tuče. Tek nakon što je umrla, Đuka stavlja u žarište pomnog ispitivanja i dubokog razmišljanja svoje ponašanje prema njoj i njihovoj djevojčici Smilji. Zaokuplja ga istinsko žaljenje zbog loših postupaka.

Prema Kracaueru, druge su one zajednice koje su povezane samo idejama ili različitim načelima. Pitanje identiteta javlja se u dodiru s njima jer uvijek postoji više od jedne ideje koju valja dočarati i tako održati na okupu *zajednice sjedinjene idejama* kojima smo izloženi u našem šarolikom svijetu. Đuka Begović odlazi na šokački divan kod čič-Pane gdje su se okupljali i ostali mlađi i stariji muškarci iz sela. Za nj su oni kradljivci, licemjerni i tašti, škrti i razbludni: „Takav kad bi bio – ubio bi se” (Kozarac 2005: 49). Promišlja njihov način života i uviđa da se on razlikuje od njih: „– Vi ste živjeli – kaže im Đuka – uvjereni u duši, da živite dobro i valjano, jer živite kako živi vaš komšija, vaše selo, vaš kraj. Vi ste živjeli iz ugledavanja u druge. Da su drugi drugačije živjeli, i vi bi. To je to. A ja? (...) Veli: živio je ne osvrćući se na druge, ne gledajući živi li još tkogod kao on” (Kozarac 2005: 49). On se ne priklanja razmišljanjima većine i iznosi suprotna stajališta: „Gdi smo mi, Šokci, za zemlju stvoreni? – znao je on kazivati i na divanu kod čič-Pane. – Mi smo čeljad vilenjačka, bajajuća, ‘hola’. Mi smo ko leptiri. Malo više sunca – sagaraš, malo više kiše – crkaš. I samo bi od ruže do ruže” (Kozarac, 2005: 52). Glavni junak izuzetno je tašt i postavlja se iznad svojih suseljana: „Đuka veli: slušao je sebe. Njegov život, život je njegove volje. U njih toga nije, a u tom je njegov život nad njihovim” (Kozarac 2005: 49).

Đuka Begović osvijestio je da *pripadanje* i *identitet* nisu *urezani u kamenu* i da nisu osigurani doživotnim jamstvom. Oni su izrazito podložni pregovaranju i uvijek se mogu opozvati. Za njegov su identitet presudne osobne odluke i koraci koje poduzima te način na koji postupa. Najvažniji čimbenik je odlučnost da ustraje u svom naumu, što on ne uspijeva. Nakon što je odslužio zatvorsku kaznu jer je gotovo na smrt pretukao vlastitog oca, on se vraća u selo i potpuno se posvećuje radu na imanju: „Đuka je Begović otada pregnuo udvostručeno. Laćao se svakakova posla. Od jutra do večeri samo je radio i radio” (Kozarac 2005: 37). To je zaintrigiralo njegove sumještane, zatečeni su promjenom njegova ponašanja, ali predviđaju njezin krah: „Svako u selu znao kako to Đuka Begović sada živi. Ali svako je znao i to, da kod jedinca Šime Begovića ne može ostati pri tomu” (Kozarac 2005: 101). Pitanje o njegovu identitetu postalo je smisljeno tek kada je povjerovao da može postati netko drugi. Da bi taj Đukin odabir bio realan i da bi se održao, nužno je da ima izbor, te da o njemu ovisi ono što odabire. Njemu je *društvo* kao najviša *ukupnost* ljudske kohabitacije bilo izjednačeno s neposrednim susjedstvom pa bi se moglo govoriti o *društvu međusobnih poznavanja*. „Bježati ljude – bila je namisao Đuke Begovića. Držao se nje kakovih pet-šest

dana. K njemu nije nitko dolazio. On nije išao nikuda” (Kozarac 2005: 33)... Unutar te mreže poznatoga, mjesto svake osobe tijekom njezina cijelog života bilo je odviše očigledno da bi se o njemu razmišljalo. Bilo kakva nejasnoća u takvim pitanjima bila je marginalna pojava i zanemariva briga s kojom se lako izlazilo na kraj. Đuku u početku rad na imanju ispunjava, no uskoro se zapitao je li to pravi život za njega: „Šta je to sa mnom? Je l’ to život? – pita” (Kozarac 2005: 38). Nije izdržao u svojim novim nakanama i ponovno se odao bečarenju: „U duhu pak doumljuje da čovjek najbolje živi kad živi prepušten krvi i naravi” (Kozarac 2005: 55).

U jednoj fazi života Đuka je smisao pronašao u zajedničkom životu s babom Marom i njezinim mužem koji su brinuli za njegovu kćer Smilju. Vrijedno radi na gospodarstvu i vrlo skromno se hrani te ga zaokuplja vjera u Boga koja mu nudi odgovor na njegovo pitanje o svrsi života. Religija mu daje osjećaj sigurnosti. Ona uklanja svaku dvojbu u njegovu postojanju jer mu pruža jednostavan kôd ponašanja. On ga lako usvaja i tako se štiti od kaosa koji vlada uokolo. Kanon vjere treba braniti svim snagama i svaki dan iznova potvrđivati, a odsutnost duha je suicidalna. Religija mu nudi sastojak dostojnog ljudskog života koji mu najbolnije nedostaje: osjećaj svrhe. Ona daje viziju života ispunjena smislom te pravična i dostojanstvena mjesta u općem poretku stvari. Obećava obraniti svoje vjernike od silom nametnutih identiteta koji stereotipiziraju i stigmatiziraju. Đuka odlazi na proštenje u Ilaču sa svećenikom i svojim suseljanim. Tu uviđa svu dvoličnost seljana: „I pitao se: zašto se ti ljudi skupili tu? Na proštenje?! (...) U kojem je od njih tvrda vjera?! Koji od njih misli samo na spas duše svoje? Ne misle li oni kako će se sastati s poznatima i prijateljima, koliko li pozabaviti i pogostiti, najesti i napiti, a samo uz put u crkvu poći i preko usana ispustiti Očenaš!?” (Kozarac, 2005: 97). Nakon strastvene noći provedene sa svojom rođakinjom Olom shvaća da to nije njegov put i dolazi do ponovnog preokreta u njegovu poimanju vlastite odluke da se uputi na proštenje:

Da zašto sam? – zapitao on sebe. – Da se pokajem?! Da se pokajem što me rodilo? Šta ja imam okajivati! Ja – pa da okajivam! Bi l’ možda morao malko i proplakati i pocmizdriti? – i odmah mu se potom vidjelo ludo što se uputio s tim babama, s Tunom Ilijinim i s djecom. Činilo mu se to bolesnom slabošću, nečim što nije dostojno njega: Đuke Begovića. Podišlo ga i čuvstvo stida, nepriličnosti. Ta on, on – Đuka, hulja prvog reda, bečar da mu para nema, pa on da poklecava, oltar ljubi ...? To on neće. Ne, pa da se o životu radi! (Kozarac 2005: 97)

Odriče se krutog kanona vjere koji je držao na okupu pastvu vjernika. Životne su okolnosti svakoga osuđenoga na biranje, unatoč priželjkivanim prednostima, neizvje-

sne. Život onoga koji bira je nesiguran. Vrijednost koja Đuki vidljivo nedostaje jest pouzdanje, povjerenje i samouvjerenost.

Po povratku u selo, odlučuje da kćeri neće ostaviti miraz za udaju jer će ga potrošiti njezin muž i rasprodaje svu svoju imovinu. Odaje se hedonizmu:

Bećarac je... U Đuku hitro silazi nešto sa tom glazbom, ide mu žilama, drma mu tijelom, u poklicima prodire na usta. I omamljuje, pali njega. Ćuti: glazba egeda obgrljava i stišće kao jedra ruka raspaljene cure, poji i opaja, kao poljublja njenu vatru požude. Usta mu se suše; žeđa... Pije zato... pije čašu za čašom, a onda se opet podnimlje i bulji u Cigane, u gudala, u hitre im prste na strunama. I sluša on... Cige i pjevaju... (Kozarac, 2005: 111)

Novac je trošio u krčmama u gradu i u svom selu u koje se trijumfalno vraća na najmljenim kolima s muzikašima. Bitno mu je da buduće generacije sa strahopoštovanjem pričaju o njemu i da mu se dive.

Problemu identiteta prije stotinu ili više godina pristupalo se u skladu s načelom *cuius regio, eius natio* (čija regija, njegova nacija). Današnji su problemi identiteta prouzročeni napuštanjem toga načela ili nevoljkošću s kojom se ono primjenjuje. Naime, kad identitet jednom izgubi društvena sidra zbog kojih se činio *prirodnim*, unaprijed određenim i nečim o čemu se ne može pregovarati, identifikacija postaje sve važnijom. Individue očajnički traže *mi* kojemu se mogu obratiti sa svojom ponudom za pristup (Bauman 2009: 26). Nacionalni identitet nikad nije bio poput drugih identiteta. On nije priznavao konkurenciju, a pomno ga je konstruirala država. Težio je monopolističkom pravu povlačenja granice između *nas* i *njih*. Strogost ovih zahtjeva bila je odraz zadaće gradnje i održavanja nacije. Stanovnici tekućeg modernog svijeta traže, grade i održavaju komunalne aspekte svojih identiteta u pokretu i pokušavaju ga održati na životu na trenutak, ali ne mnogo dulje od toga (Bauman 2009: 28). To je vidljivo i u romanu *Đuka Begović* Ivana Kozarca. Njegov je nacionalni identitet jasno definiran te nedvosmislen i neupitan. On tijekom vremena zadržava isti prepoznatljivi oblik.

U Đukinu svijetu neobuzdane individualizacije, identiteti imaju i prednosti i mane. Oni se kolebaju između sna i noćne more. Ne zna se kad će se jedno pretvoriti u drugo. U izgradnji ovog lika dva načina postojanja identiteta tekuće modernosti uglavnom kohabitiraju, čak i kad su smješteni na različitim razinama svijesti. Oni su najbolnije, najdublje proživljeno i najneugodnije utjelovljenje ambivalentnosti (Bauman 2009: 32). Zato su smješteni u središte pozornosti Đuke Begovića.

Identifikacija je moćan čimbenik stratifikacije i jedna od njezinih dimenzija koje najviše podrivaju jedinstvo te dovode do oštre diferencijacije (Bauman 2009: 36).

Đuka Begović svoj identitet sastavlja i rastavlja na dijelove koje crpi iz velike, planarne zalihe različitih ponuda. To čini više ili manje prema vlastitoj želji. Za razliku od njega, njegovi suseljeni nemaju mogućnost odlučivanja o vlastitim preferencijama te na koncu imaju identitet što im ga nameću i zadaju drugi. Oni su i sami ogorčeni, ali ne mogu odbaciti svoj identitet pa nastaju stereotipi, identiteti koji ponižavaju, dehumaniziraju i stigmatiziraju. Đuka je definirao svoj identitet kao odbijanje onoga što drugi žele da budeš i cijenio je samo svoju slobodu u odlučivanju. Po povratku iz zatvora, Đuka se bori da odabrani i preferirani identitet vrijednog domaćina nadvlada tvrdokorne ostatke starih identiteta koji su mu bili nametnuti u prošlosti. Tu bitku nije dobio i prevladao je njegov stari identitet hedonističkog junaka obilježen stereotipima, stigmama i etiketama. Njegov se identitet u romanu traži, odabire, gradi, vrednuje, potvrđuje i pobija. Đukin se identitet nudi kao niz komadića koje treba razmjestiti u smislenu cjelinu. Slika koja će se pojaviti na samom kraju djela nije unaprijed zadana jer ovisi o dijelovima koji će tek nastati razvojem radnje u romanu. Glavna pokretačka snaga tog procesa je oponiranje društvenim normama i težnja za osobnom slobodom i nesputanošću. Đuka Begović svoj je identitet dobio rođenjem, nametnut mu je. Njemu je, kao i svakom drugom junaku modernosti, važan samo prolazni trenutak te čulni dojmovi i uzbuđenja. Oni su po svojoj prirodi krhki i nestalni, kao i situacije koje su ih potakle. Junak se tako kreće u svijetu ispražnjenom od vrijednosti koje pretendiraju na trajnost, a čitatelj slaže nepovezane komadiće u konzistentnu i kohezivnu cjelinu koju zovemo identitetom. Teži ponovno stvoriti uređeni svijet u kojem svatko zna tko je, a identiteti više nisu krhki, nesigurni i neizvjesni. Kraj romana *Đuka Begović*, shodno izgradnji njegova identiteta na temelju njegova iskonskog svrstavanja i/ili izbora, ostaje otvoren.

Erich Fromm ustvrdio je da se „zadovoljstvo u individualnoj ljubavi ne može ostvariti (...) bez istinske poniznosti, hrabrosti, vjere i discipliniranosti” i naglasio je da su u europskoj kulturi te odlike rijetke. Zato je sposobnost za ljubav rijetko postignuće. Prema njegovu mišljenju, voljeti znači biti odlučan dijeliti i stopiti dva životopisa (Fromm 2000: VII). Oni nose zaseban teret iskustava i uspomene koje teku vlastitim tijekom. Voljeti ujedno znači sporazum o budućnosti i sporazum o velikom nepoznatom. To znači vezati se s drugom osobom koja ima slobodu izbora i svoju volju, ali je i puna iznenađenja i nepredvidljiva je. Đuka na divanu komentira ljubavne veze u svom selu: „Jer dok ste se vi curama samo ulagivali i držali se jedne ko pijan plota (...) mitili ih i mazili se s njima, ja sam ih tuko i šakački i ularom i što sam dohvatio. (...) Vaše su bile dok im se sviđjelo, a moje su bile jer su se bojale, jer su strepile preda mnom, jer su morale” (Kozarac 2005: 47). U ljubavi nema brzih rješenja i nema rješenja koja bi vrijedila jednom za svagda, pa Đuka kaže: „Koliko sam samo cura izminjao!

Idem dvi-tri nedilje k jednoj, (...) a onda opet drugoj (...)” (Kozarac 2005: 48). Ne postoje ni jamstva za trajno i potpuno zadovoljstvo, a potrošački stil života traži da zadovoljstvo bude trenutno (Bauman 2009: 55). Jedino važno u ljubavi je sposobnost pružanja zadovoljstva. I baš se tako ponaša Đuka Begović u svojim vezama koje traju dok ga ispunjavaju. Kada u svoje žene Marice ne nalazi dovoljno strasti, on teži svom ispunjenju i ima ljubavnicu. I kasnije ljubi s raznim ženama sve do trenutka u kojem mu one pružaju osjećaj zadovoljstva: „U njemu je bila šokačka krv koja ni u šta ne tone duboko nego teži i hlepti za što češćim primjenama, leptirskim oblijetanjem. A onda svaka ženskinja ima nešto nepoznato, skriveno, vabljivo. I to loviti, otkrivati, to je slast – mnio je Đuka” (Kozarac 2005: 71). Uslijed potrošenosti osjećaja prema ljubavnicama, zbog rutine u odnosima ili zbog dosade, dolazi do gašenja zadovoljstva. Čim osjećaj zadovoljstva prestane, on prekida vezu jer mu se na horizontu nude nepoznati, neiskušani i zato uzbudljiviji nadomjesci. Za nj je prekid događaj prirodan jednako kao i smrt u životu. Vezu za kojom se čeznulo i očekivalo da traje koliko i životni vijek individue koja u nju stupa i koja je za nj predstavljala vječnost u Đukinu svijetu nema ni traga. Za nj je očekivani životni vijek veza mnogostruko kraći i on ih prekida s lakoćom, bez imalo grižnje savjesti. Intuitivno shvaća da, obvezujući se nekoj ženi, istovremeno vjerojatno onemogućuje druge romantične mogućnosti koje bi ga mogle još više zadovoljiti i ispuniti. Snažno osjeća da je budućnost nedokučiva i nespoznatljiva te na koncu onkraj ljudskog nadzora. Zato on u sadašnjosti ne nalazi ništa što bi ga vezalo u budućnosti pa mu se dugoročne obaveze čine besmislenima i nerazboritima, čak i opasnim: „Ah, pa šta će mi ko!... Ja i opet ostajem koji sam. Napio sam se, nakerio, navarao cura, naljubio žena, mnoga za me bila je bijena. Radio sam što sam god tio. I još ću... Zemlju sam prodo, al zato su još uvijek moji džepovi puni novaca, ko šipak koštica” (Kozarac 2005: 107).

Do krize identiteta dolazi kada ljudi izgube vezu s nekom moralnom prednošću, nacijom ili tradicijom kojoj pripadaju, tvrdi Charles Taylor u knjizi *Izvori sebstva* (Taylor 2011: 39). Upravo se to dogodilo i Đuki Begoviću. On je junak koji tvrdi da ne zna tko je, njemu nedostaje okvir unutar kojeg mu stvari mogu dobiti smisao i izgubio je moralnu orijentaciju. On ne razlikuje koje se životne mogućnosti mogu shvatiti kao smislene, a koje kao trivijalne. Identiteti Đuke Begovića definiraju prostor kvalitativnih razlikovanja unutar kojega živi i donosi odluke. Njega je pogodila snažna kriza identiteta i on se oslobađa svih okvira te se nije u stanju pozicionirati u pogledu temeljnih pitanja. Često se preispituje ostvaruje li nešto u svojem životu. Teži postići slavu i izbjeći sramotu jer ona život čini nepodnošljivim. Obuzima ga težnja za ispunjenošću koja se ostvaruje povezivanjem života s nekom obuhvatnijom stvarnošću ili pričom. On promišlja o tome kako bi trebao postupati u različitim situacijama. Na taj

način razlaže moralni smisao svojih postupaka i osjećaja koje mu nalaže intuicija te koji mu se čine uzvišenima. Trudi se to postići jer bi inače svoj život smatrao okaljanim niskim sklonostima i tako proživljava moralnu krizu.

Taylor tvrdi da se sebstva nalaze u određenom prostoru pitanja koja se tiču naravi dobra prema kojem se orijentiramo. To se odnosi na oblikovanje cjelokupnog života. Potrebno je vrijeme da bismo spoznali što je u našem karakteru ustaljeno, a što je podložno promjenama. Za razumijevanje sama sebe neophodna je i naracija. Kategorije koje odabiremo da bismo odlučili što je najbolje moraju biti smislene u našoj primjeni te istovjetne s onima putem kojih sudimo o postupcima. U našoj se primjeni tih kategorija zahtijeva dosljednost. Taylor ističe da se upravo orijentacija prema dobru približava definiciji identiteta, stoga je temeljno da budemo usmjereni prema dobru. Ako se naš život odvrća od dobra kojemu stremimo, to na nas djeluje razorno i nepodnošljivo. Dolazi do teške krize identiteta tijekom koje se javlja osjećaj nevrijednosti što rezultira očajem. Đuka Begović ne može racionalno organizirati svoj život jer ga je otac naučio da ne sputava svoje nagone pa doživljava socijalizacijsku krizu identiteta (Brdar 2023: 76). Prolazi i kroz seksualnu krizu identiteta jer stupa u intimne odnose s mnogo žena, ali nijednu ne uspijeva iskreno zavoljeti (Brdar 2023: 76). Nastoji živjeti drugačije od okoline i vlastiti život gradi kao priču u nastajanju te dobiva pojam o tome tko je, kako je to postao i kamo ide. Težnja prema nekom dobru može ga učiniti žrtvom iluzije. Posrijedi je situacija u kojoj Đuka Begović ne može dovoljno opravdati dobro kojemu teži i ne uviđa koliko je ustvari loš. Toj iluziji pridružuje se samozadovoljstvo prilikom usporedbe s drugima. On često razmišlja o tome kako barem nije kao oni Drugi čije postupke osuđuje. Promišljanje o tome može pojačati osjećaj da je odvrćanje od takvih poimanja dobra na neki način oslobađajuće.

III.

Identitet Đuke Begovića prikazan je kao plastičan i promjenjiv entitet. Pri tome se subjekt oblikuje i preoblikuje, kao individua u raznim društvenim procesima koristeći materijale, kulture i jezike. Identitet glavnog protagonista Kozarčeva romana je nestabilan, ali je privremeno stabiliziran kroz društvene prakse. Đuka Begović razumijeva se kao jedinstvena, povijesno specifična artikulacija diskurzivnih elemenata koji su kontingentni i istovremeno društveno određeni. Njegov identitet izgrađuje se pred našim očima. On nastaje kao meta junakovih napora, gradi se od samog početka i pri tome on odabire između ponuda koje mu stoje na raspolaganju. Neke od tih identiteta odabrao je sam, a druge su mu nametnuli ljudi oko njega. Povremeno pristaje uz te

nametnute mu identitete, ali se uspješno brani od njih, oslanjajući se na vlastitu pronicljivost, domišljatost i sposobnost. Tako njegovi 'identiteti' lebde u zraku (Bauman 2009: 18), dolazi do nesporazuma sa samim sobom i s okolinom koja ga okružuje. Osjećaj pripadanja tradicionalno se ulagao u *mjesta* kao što su posao, obitelj, susjedstvo. U ta se mjesta Đuka više ne može pouzdati. Zato mu ona neće omogućiti zajedništvo, ni ublažiti strah od samoće i napuštenosti koji ga prati. On se suprotstavlja svečanim počelima, bezvremenim i nesavladivim vjerovanjima njegove okoline pa ne može ostvariti povezanost s bližnjima u kolektivnom djelovanju i osjećaju. Boji se da ga se ne liši onoga što jest i da mu bude uskraćeno biti ono što želi biti. Bori se za odabrano i zatim to štiti s još borbe, *hvata identitete u letu* (Bauman 2009: 18) oslanjajući se na svoju bećarsku krv. Da bi pobijedio u toj bitci, istina neizvjesnog i zauvijek nepotpunog statusa identiteta mora biti zatopljenom i tegobno prikriivanom. On nezaustavljivo i beskompromisno traga za svojim ispunjenjem, za smislom svog života.

Identitet se Đuke Begovića u ovom romanu pojavljuje kao jedinstvena povijesna tvorevina diskurzivnih elemenata koji su kontingentni, ali i društveno determinirani ili regulirani. Pred njega se postavlja stvaran problem i najčešća briga: koji identitet odabrati i koliko ga se dugo pridržavati nakon što je obavio izbor? U njegovoj se okolini *umjetnost življenja* sastojala uglavnom od nalaženja pravih sredstava za postizanje pojedinog cilja. On se s time ne slaže. Za nj je identitet pitanje iskušavanja, pa mijenja jedan identitet za drugim. Ima još mnogo neiskusanih identiteta koji čekaju da ih on poželi i prigrlji u svom životnom vijeku. Beskonačno je mnogo identiteta i on bira one koje posjeduje i koje može dohvatiti. Đuka u svojoj gradnji identiteta preferira nezaustavljivo eksperimentiranje. A eksperimentima nikad kraja o čemu zorno svjedoči i *otvoreni završetak* romana: „Možda će se i opet dati na opijanja, i bećarovanje, a pošto ne ima imetka, varat će, krast će... Možda će” (Kozarac 2005: 117)...

LITERATURA

- BAUMAN, Zygmunt. 2009. *Identitet: razgovori s Benedetto Vecchijem*. Prev. Mirko Petrić. Zagreb: Naklada Pelago.
- BEŠLIĆ, Matea. 2019. „Kolektivni identitet: meta-analiza socioloških pojmova i teorija s osvrtom na ‘Žute prsluke’”. *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, 13, 1-2: 75–85.
- BOGNER, Josip. 1994. „Ivan Kozarac: Đuka Begović (Odlomak iz studije)”. *Slavonske teme*. Vinkovci: Privlačica u Vinkovcima: 41–53.
- BRDAR, Nevena. 2023. *Kriza identiteta u romanima ‘Bijeg’ i ‘Đuka Begović’*. *Diplomski rad*. <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A3623>
- CULLER, Jonathan. 2001. *Književna teorija — vrlo kratak uvod*. Zagreb: A.G.M.
- HALL, Stuart. 2006. „Kome treba identitet?”. Dean Duda, ur. *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb: Disput: 357–374.
- FROMM, Erich. 2000. *Umijeće ljubavi*. Zagreb: V.B.Z.
- HERGEŠIĆ, Ivo. 2005. „Romani”. *Hrvatska moderna*. Zagreb: Ex libris: 153–193.
- KOVAČIĆ, Ivan Goran. 1946. „Život od komada”. *Eseji i ocjene*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- KOZARAC, Ivan. 2005. *Đuka Begović*. Zagreb: Školska knjiga.
- KRACAUER, Siegfried. 1963. *Ornament der Masse*. Suhrkamp.
- MARIČIĆ, M. 2014. „(Protu)biblijski intertekst u Kozarčevu *Đuki Begoviću*”. *Dometi*. Rijeka, 24, 1/4: 162–177.
- MATANOVIĆ, Julijana. 1997. „Iz nužde, iz srca, iz života (*Đuka Begović* Ive Kozarca)”. *Prvo lice jednine*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku: 207–223.
- MELUCCI, Alberto. 1995. „The process of Collective Identity”. *Social Movements and Culture*, London: UCL Press: 41–63.
- NEMEC, Krešimir. 1998. *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- NEMEC, Krešimir. 2012. „Još o *Đuki Begoviću*”. *Nova Croatica*. Zagreb, 6: 287–293.
- PETERNAI ANDRIĆ, Kristina. 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- PŠIHISTAL, Ružica. 2011. „Zatvoreni obzor Kozarčeva *Đuke*”. *Satir nije divji čovik (studije, članci i eseji o slavonskoj književnosti)*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku: 263–282.
- TAYLOR, Charles. 2011. *Izvori sebstva: razvoj modernog identiteta*. Zagreb: Naklada Breza.
- UJEVIĆ, Tin. 1911. „*Đuka Begović*”. *Stekliš*, 1: 2–3.

IDENTITY OF THE MAIN CHARACTER IN THE NOVEL *ĐUKA BEGOVIĆ* BY IVAN KOZARAC

SANJA TADIĆ-ŠOKAC
NEVENA BRDAR

ABSTRACT

The paper examines the identity of the main character of the novel *Đuka Begović* (completed in 1908, published in sequels in *Obzor* in 1909, published as an independent book in 1911) by Ivan Kozarac (1885 - 1910). The “flowing” identity of Đuka Begović is analysed, which is visible in his difficult inner doubts, in his confirmation of his own identity, in his relationship with others and in his desire to leave a mark in his environment. An attempt is made to establish an analytical framework in which the identity of Đuka Begović is considered as a goal, a purpose, and as a predefined factor. His identity is not considered as an unchanging fact, as an essence, but as something that progresses, as a process. His behaviour is analysed as part of life and destiny communities in which members live together in „unbreakable connection” and in communities linked by ideas or different principles (Siegfried Kracauer). The main character of the novel loses his moral orientation and is unable to determine what is important and what is trivial, so he falls into an identity crisis (Charles Taylor). Đuka Begović cannot make permanent decisions that he will adhere to and thus introduce certain changes in his life. Sometimes he tries to live like others, but he does not find peace and satisfaction in that, so his cry of despair due to the impossibility of complete freedom leads him to moral and economic ruin.

KEYWORDS:

identity, Đuka Begović, Ivan Kozarac

NA SJECIŠTIMA PRAVA I KNJIŽEVNOSTI: SUŽAVANJE PRIVATNOG U DISTOPIJSKIM ROMANIMA GEORGA ORWELLA, JOSIPA MLAKIĆA I JULI ZEH

NEBOJŠA LUJANOVIĆ
TOMISLAV NEDIĆ

Sveučilište u Splitu, Komunikacija i mediji
Poljana kraljice Jelene 1, HR – 21000 Split
nlujanovic@kim.unist.hr

Pravni fakultet Osijek
Stjepana Radića 13, HR – 31 000 Osijek
tmedic@pravos.hr

UDK: 82.09-31:34
DOI: 10.15291/csi.4445
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 2. 11. 2023.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

Iz perspektive prava i književnosti, dva koautora rada, jedan s matičnim područjem prava, drugi teorije književnosti, u ovom radu promatraju književnu implementaciju problema privatnog prava, to jest kako različiti entiteti i sustavi sužavaju pravne sfere. Odabrana su tri romana (*1984* autora Georgea Orwella, *Planet Friedman* autora Josipa Mlakića te *Corpus delicti* Juli Zeh), i to primjenjujući upravo kriterij pripadanja različitim vremenima i kontekstima, kako bi se, nakon analize problema privatnog prava u svakom posebno, komparativnom analizom ustvrdilo kako se premješta fokus na različite entitete koji predstavljaju prijetnju privatnoj sferi. Tu je uočena povezanost s kretanjima u samom političkom, pravnom, društvenom i kulturnom kontekstu tijekom istog perioda, potvrđujući ponovno narativnu taktiku distopije kao žanra koji probleme sadašnjosti maskira kao probleme budućnosti. Iz tih razloga je problem ili cilj istraživanja izveden iz moguće usporednosti promjena fokusa narativnih strategija triju romana te društvenih promjena koje su obilježile kontekst istih tih naracija. Tako postavljeno istraživačko pitanje nametnulo je metodološki pristup koji uključuje saznanja iz područja prava i književnosti, ali isto tako i sociologije književnosti i diskurzivne analize. Rad je stoga rezultirao uočavanjem visokog stupnja usporednosti ili povezanosti književnih (distopijskih) i izvanknjiževnih tretmana problema privatnog prava.

KLJUČNE RIJEČI:
distopija, ideologija, književnost, pravo, privatna sfera

1. PRAVO I KNJIŽEVNOST – POČETNE TOČKE

Iako je proučavanje distopijskih romana u kontekstu sagledavanja problema moći i kontrole svojevrsno opće mjesto u znanosti o književnosti, posebno ako se tomu doda nezaobilazni klasik u tom žanru,¹ George Orwell,² čini se kako je cijela problematika koju takvi romani sugeriraju vapila za uplivom pravnika kako bi i oni dali svoj doprinos raspravi i otvorili nove načine čitanja. Takva interpretacija kretala bi se u području discipline zvane Pravo i književnost, one koja spaja dva područja s dva cilja na obostrano zadovoljstvo, a to je razjašnjenje i dodatno sagledavanje pravnih problema s jedne strane, te otključavanja novih interpretacija književnih tekstova.

Od početka dvadesetog stoljeća, sama disciplina razvijala se u dva smjera koja se mogu sažeti u slične sintagme: pravo u književnosti i pravo kao književnost. Pravo u književnosti podrazumijeva proučavanje književne implementacije pravnih aspekata, to jest kako su ti pravni aspekti prikazani u književnom tekstu kao sastavni dio književne građe.³ Pravo kao književnost pak proučava pravne spise kao književni artefakt, to jest alati znanosti o književnosti primjenjuju se na drugačijoj, pravnoj vrsti teksta kako bi se otkrile dodatne dimenzije pravne problematike. U oba slučaja radi se o početnoj točki koja tekstove obje sfere sagledava kao diskurzivne tvorbe.⁴ Za to ima

¹ Distopijski roman, unutar nadređenog pojma znanstvene fantastike, negativno je naličje utopije, pa s njome dijeli i dugu povijest. Davno prije Orwella, kao što utopiju možemo pronaći kod Platona, tako i distopiju možemo prepoznati u biblijskom tekstu *Sodoma i Gomora* (Božić 2013: 7). Ta nas činjenica navodi na pitanje otkuda onda tek nedavna popularnost žanra, upravo od Orwella, a Božić (ibid. 109) odgovara da je razlog razvoj znanosti i veća obrazovanost čitatelja, što ih navodi na razmišljanja o potencijalnim posljedicama ljudskog djelovanja. A upravo ta kritička komponenta distopije je ono što i u ovoj analizi u središtu zanimanja. Ta kritičnost, kako je uočio Suvin (2010: 46), upravo je upisana u samu narav žanra: „Povijesno govoreći, SF je krenula od pseudoznanstvenoga ili protoznanstvenoga pristupa satiričkog raskrinkavanja i naivne društvene kritike te se približila sve složenijim znanostima o prirodi i čovjeku”. Kada bi joj oduzeli tu komponentu, koja vodi prema spoznajnom elementu, onda bismo dobili žanr koji ne slijedu spoznaju, nego svoju logiku, a to je onda – *fantasy* (ibid. 106-118).

² Mumford (2008: 10) shvaća utopiju i šire, ne samo kao književni žanr nego kao način (političkog) promišljanja alternativnog svijeta, pa verzije takvog shvaćanja utopije vidi još u Platonovoj *Državi*, a kasnije naravno i u djelu Thomasa Morea. Idealne države predstavljale su prve oblike utopijskog razmišljanja.

³ U tom se pogledu pokret prava i književnosti razvija kao interdisciplinarno područje (Bačić 2015) koje, i uz druga društveno-umjetnička područja, poput prava i filma, doprinosi razvitku pravne kulture kao bitnog predmeta proučavanja unutar pravne sociologije i pravne filozofije (vidjeti: Sabo, Berdica 2021; Asimow, Mader 2013).

⁴ Čini se kako je unutar samog prava kao znanosti prevladan tradicionalni stav po kojem je pravo samo skup zakona kao tehnika upravljanja i reguliranja odnosa između pojedinaca. Zamjenjuje ga tzv. suvremeni pristup koji inzistira na sagledavanju prava kao kompleksnog skupa društvenih, kulturnih, jezičnih i normativnih praksi. To bi značilo da se pravo mora sagledavati u kontekstu društva i kulture, ali isto tako i jezika kao posebne sfere, sa svim njezinim zakonitostima. U svakom slučaju, tako

i više nego dovoljno argumenata: i pravo i književnost služe se jezikom kao glavnim alatom, a jezik je podložan interpretacijama, dok istovremeno uključuju i dodatnu dimenziju, kontekst i kod, kao i onoga tko isti kod treba dekodirati. Tako da bi u disciplini Pravo i književnost dominirala ustvari diskurzivna analiza pokušavajući međusobnim utjecanjem dvaju područja dodatno preispitati određene pojmove (Minda 1997). Kao što će to, u našem slučaju, biti pojmovi privatne i javne sfere.

Kada bi trebalo definirati tri središnje točke unutar interdisciplinarnog područja Pravo i književnost, onda bi dosadašnja istraživanja pokazala da se kreću uglavnom oko sljedećih problema. Prvi se odnosi na proučavanje načina na koji je prezentiran neki pravni problem u samoj književnosti. Drugi se tiče interpretacije pravnih tekstova metodama književne teorije, a treći je usmjeren prema cilju kako se može iskoristiti književnost za poboljšanje pravne prakse (Posner 1986). Sagledavanje problema privatne sfere u odabranim distopijskim romanima, s naglaskom na komparativni pristup i kontekstualno sagledavanje, uključivalo bi prvu i treću stavku: u radu će biti proučavano kako je sam problem ugrožavanja privatne sfere predočen u književnom tekstu, kako u tome korespondira s aktualnom društveno-političkom, ali i pravnom situacijom, te isto tako, mogu li nam ta saznanja pomoći u rasvjetljavanju samog pojma privatnog prava, kao i ukazivanju na ključne probleme u samoj sferi prava.

2. JAVNO I PRIVATNO U PRAVU I KNJIŽEVNOSTI

Svaka terminološka obradba, kao i uopće doseg te granice javnog i privatnog, apriori bi zahtijevala metajezično ispitivanje navedenih pojmova, što bi podrazumijevalo zasebnu i zasigurno nesažetu društveno-humanističku znanstvenu analizu. Upravo se zato navedena analiza provodi kroz cijeli uradak uz namjeru prikaza na koji je način navedena diferencijacija učinjena u književnim distopijskim tekstovima te na koji se način navedena književna razradba podudara s određenim društveno-pravnim normiranjem javne i privatne sfere. Svi prijevori o diferencijaciji javnog i privatnog o utjecajima državno-javne sfere na štetu privatnosti pojedinca može bitno emaniraju upravo iz teškoće univerzalnog određenja i kategorijalnog pozicioniranja javnog i privatnog. U kontekstu problematike rada, itekako je zamjetno i zanimljivo kako i u pravu svaki spomen privatnog često obuhvaća razradbe onih situacija u kojima je

otvaranje područja zahtijeva suradnju s drugim znanostima. Bavljenje pravnim problemima, koji u tom smislu nisu više jedino pravni, podrazumijeva interdisciplinarni pristup kojem, kako upozoravaju teoretičari, tek treba postaviti zdrave metodološke temelje (Baron 1999).

javno ovlašteno ulaziti u sferu privatnog.⁵

Jedna od temeljnih podjela prava jest na javno i privatno, pri čemu se javno pravo odnosi na položaj države, a privatno na korist pojedinca.⁶ Radi se o dva suprotna pojma što se najbolje očituje u temeljnim suprotstavljenim načelima javnog i privatnog prava.⁷ Vrban ističe kako granica između javnog i privatnog (prava) postaje sve fluidnija jer se navedena dva elementa međusobno prožimaju, a što je nastalo upravo povećanim utjecajem državnog reguliranja (Vrban 2003: 383). Navedeno je osobito dolazilo do izražaja u autoritativnim socijalističkim sustavima upravo iz razloga nemogućnosti da se prihvati uloga privatne sfere i autonomije pojedinačnih volja i interesa⁸ (Vrban 2003: 384), a što je ponajviše bilo vidljivo u negiranju i pretjeranoj državnoj regulaciji privatnog vlasništva.

Ako se pak usredotočimo na prezentaciju odnosa javne i privatne sfere na području književnosti, lako je uočiti kako se ista ta cijela povijest može, bez pretjerivanja, sagledati upravo kao borba privatnog i javnog. U to su skloni vjerovati mnogi teoretičari i povjesničari književnosti, povlačeći liniju od antičke Grčke do suvremene književnosti. Recimo, u antici se radilo samo o naznakama privatne sfere; svi su junaci bili javne osobe, heroji, čiji privatni život ili privatno pravo nisu imali previše utjecaja na njihovo djelovanje. Oni su se vodili općim interesom, dužnostima koje su preuzimali kao vladari, heroji ili jednostavno metaforički predstavnici zajednice. Na drugom kraju vremenske lente, tek u modernizmu imamo likove čija privatna sfera potpuno prevladava javnu; mi pratimo njihov unutarnji svijet, intimni život, pitanja koja se vežu uz njih kao pojedince, bez previše osvrta na javnu dimenziju. Ono između te dvije krajnosti, u ovoj perspektivi, čini se kao postupno oslobađanje privatnog koje svoju kulminaciju doživljava na početku dvadesetog stoljeća.

⁵ Teleologiju legitimacije ulaska javne sfere u privatnu treba tražiti u temeljnim postavkama države i društvenom ugovoru. Da bi javno to moglo, ono mora imati cilj i sredstvo. Cilj jest zaštita sigurnosti vlastitih građana, a sredstvo jest moć (monopol fizičke prisile). Hobbes navedena dva elementa spaja već u prvim rečenicama *Levijatana*, inače umjetno stvorenog mitskog čudovišta dovoljno jakog i moćnog da brine o vlastitim građanima: „Jer umijećem je stvoren onaj veliki LEVIJATAN, nazvan ZAJEDNICOM ili DRŽAVOM (na latinskom CIVITAS), koja nije ništa drugo do umjetni čovjek, premda je većeg stasa i jačine od onog prirodnog, čijoj zaštiti i obrani je namijenjena (...) njezina namjena je *salus populi* (dobrobit naroda)” (Hobbes 2013: 11).

⁶ Navedena diferencijacija potječe još od rimskog pravnika Ulpijana (*Digesta*, 1,1,1,2): „*Publicum ius est quod ad statum rei publicae (Romanae) spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem*” (Romac 1973: 5).

⁷ Načelo koordinacije (privatno) vs. načelo subordinacije (javno); načelo dispozitivnosti (privatno) vs. načelo kogentnosti (javno); načelo imovinske sankcije (privatno) vs. načelo osobne sankcije (javno). Usp. u: Gavella 2019: 13–14.

⁸ Navedeno je još uvijek prisutno u socijalističkim državama poput Kine ili Sjeverne Koreje. Vidjeti više u: Chin, Lin 2022.

Ako je i zaključak u vezi te krivulje previše smion, ostaje evidentna činjenica da se književnost gotovo uvijek bavi odnosom privatnog i javnog, s naglaskom na onoj zoni između dvije sfere, na području kontakta koje nije definirano, a koje se u svakom društvenom kontekstu nalazi na drugačijoj poziciji. Gdje je granica između naše javne prezentacije i individualnih težnji? Književni tekstovi kao da su umjetničke obrade mogućih odgovora na to pitanje, kao i na ispitivanje mogućnosti prelaska iz jednog u drugog bez posljedice. Književnost bi stoga mogla biti promatrana kao jedan od načina propitkivanja: gdje su granice privatne i javne sfere, te čega se čovjek mora odreći kada prelazi iz privatnog u javno? Pritom će, na primjeru svojih protagonista, vrlo često sugerirati da junak snosi neku vrstu posljedica pri tom prelasku (Sussman 1989).

Kada je granica prikaza i dijakronijskog sagledavanja u gornjem dijelu teksta povučena kod modernizma, više od pola stoljeća prije razdoblja u kojem smo danas, to nije sasvim slučajno. Njegovu pravocrtnost narušava upravo postmodernizam, i inače problematično razdoblje u kojem dolazi do destabilizacije i fragmentacije, prekranja novog i starog s jedne strane, gdje proizvođači identiteta u tehnološkoj sferi postaju javni ili se pak, uvlačenjem u komercijalizaciju postkapitalističkog sistema, privatno pretvara u javno.⁹ Dok, pak, s druge strane usporedno traje depolitizacija pojedinaca i pokušaji zatvaranja u fragmentirane individualne sfere privatnog zadovoljstva. Dva od tri odabrana romana pripadaju upravo postmodernizmu, pa će i na tim primjerima biti zanimljivo istražiti što se događa s privatnim pravom i s koje strane dolazi opasnost.

3. SCIENCE FICTION I ALTERNATIVNI SVJETOVI – A PRAVO NA PRIVATNOST?

Znanstvena je fantastika u dvadesetom stoljeću doživjela svojevrsan procvat kada je u pitanju čitateljska recepcija, a protekla tri desetljeća doživljava procvat i u smislu znanstvene recepcije. I jedna i druga kao da nadopunjavaju nesigurnost uslijed ubrzanog tempa razvoja, tako da se i prosječni čitatelji i znanstvenici okreću tom

⁹ Moguće je pronaći mnoga istraživanja koja se bave problemom privatne i javne sfere u kontekstu tehnologije i novih medija, a koja su usmjerena prema zaključcima da se događaju dvostruki procesi: proces zatvaranja u privatnu sferu uz proces u kojem privatna sfera postaje javna. Ta dvostrukost ne samo da zahtijeva novi pristup cijeloj problematici odnosa privatnog i javnog nego možda i samo rekonceptualizaciju pojmova koja bi riješila dileme njihovih primjena u suvremenom kontekstu. Jedno od takvih istraživanja, usredotočivši se posebno na mobilnu tehnologiju i mrežu, dakle mobilne telefone, daje svoj doprinos raspravi uvodeći upravo novi pojam – pokretni privatni prostori – i dovodi ga u vezu s javnim prostorom (Hatuka Toch 2016).

žanru kao načinu propitkivanja nesigurne budućnosti.¹⁰ Kako sam naslov sugerira, u ovoj analizi usredotočujemo se na dio znanstvene i književne produkcije koja se bavi tehnologijom kao jednim od indikatora svojstva alternativnog svijeta; točnije, što će se u novim svjetovima događati s nekim aspektima ljudskog života, a u što dobivamo uvid preko tehnologije koja će tada biti dominantna. Čini se kako je u tom kontekstu upravo rasprava o pravu nešto što bi dovelo do ključnih problema i nužnih rasprava o smjeru u kojem se naša budućnost odvija.

Naša razmišljanja polaze od rijetkih radova koji su na tom tragu, a tematiziraju odnos prava i znanstvene fantastike. Njihov je okvir hipotetska situacija: što bi se moglo dogoditi ako bi se ono što je kao čovjek proizveo kao kreator okrenulo protiv svog stvoritelja kao samostalan entitet? U takvim projekcijama, pokazuju odabrani književni primjeri, centri moći uz pomoć tehnologije lako monopoliziraju sve poluge vlasti, od ekonomske i političke do pravne. Odabrani distopijski romani sugeriraju da će se u budućnosti odnos tehnologije, zakona i ljudskog razvoja odvijati uglavnom na štetu ljudske slobode. Pod izlikom općeg probitka čovječanstva, zamišljene dobrobiti ili blagostanja koje treba ostvariti, sužavat će se područje privatnog, i to tako da se cijeli postupak odvija na legalan način, to jest uz podršku zakona.¹¹ Navedeno je vidljivo upravo u pozitivno pravnim propisima koji štite pravo na privatnost, ali u kojima se izričito i dopušta (zakonit) ulazak u privatnu sferu. Iako se ustoličilo kao subjektivno pravo,¹² uslijed velikog napretka tehnike i tehnologije, pravo na privatnost proživljava velike izazove u zaštiti, provedbi, ali i uplitanju javne sfere. Posredstvom društvenih mreža, *online* igara te *e-maila*, izazovnost privatnosti pojedinca, njegove osobnosti i privatne imovine, dolazi do izražaja ne samo za vrijeme života nego i nakon nastupanja smrti (Harbinja 2022).

¹⁰ Darko Suvin, pri pokušaju da definira žanr znanstvene fantastike, kao i njegove devijacije, upravo svoje određenje pojma veže uz ovaj element kaotičnog ili burnog razdoblja. Naime, ako znanstvenu fantastiku odredimo kao jednu vrstu spoznaje, to jest spoznajnog promatranja, onda vidimo da je to promatranje usmjereno na promjenjive buduće elemente empiričke okoline; a kako je njihov intenzitet najviši u kaotičnim periodima, u istima se pojačava i SF produkcija. Ona detektira trenutačne probleme i pokušava promišljati do čega bi mogli dovesti (Suvin 2010: 40–41).

¹¹ Heroji, glavni junaci romana, pritom djeluju tako da se suprotstavljaju tim tendencijama, ali istovremeno i zakonu; oni su proganjani odmetnici, u pravnom pogledu ustvari kriminalci. Njihov odnos prema tom pravu može se svesti na dvije moguće varijacije: ili je za njih nevažan ili nepravedan (Bullard 2016).

¹² Pravo na privatnost zaštićeno je temeljnim propisima međunarodnog i tuzemnog prava poput: Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (NN, MU, 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, 13/17; čl. 8 o pravu na zaštitu privatnog i obiteljskog života) te Zakonom o obveznim odnosima (NN, 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22; čl. 19. o pravu osobnosti osobnog i obiteljskog života). Zaštita odredbama obveznog prava podrazumijeva zaštitu prava privatnosti u vidu prava osobnosti, pri čemu povreda takvog prava može voditi do građanske (civilne) odgovornosti uz mogućnost podizanja tužbe za naknadu neimovinske štete protiv osobe koja je učinila povredu.

Ukupno gledajući teme koje je znanstvena fantastika kao žanr otvorila i odjek tih tema u smislu širih rasprava, u raznim disciplinama, pa tako i u pravu, teoretičari će se jednoznačno složiti da je taj doprinos vrlo značajan. Taj žanr upravo je nagovijestio neke pravne probleme i tako sudjelovao u boljoj pripremljenosti samih pravnik na izazove koji će tek uslijediti (ili su već uslijedili jer se predviđanje realiziralo). Nekoliko je primjera koji tu tezu mogu potkrijepiti, neki od njih su: kloniranje ljudskog genoma, internet i privatnost, umjetna inteligencija, pri čemu su, osim privatnosti, ugroženi ljudska osobnost te (privatno) vlasništvo kao jedna od temeljnih vrednota društvenog i ustavnog poretka (vidjeti Bonython, Baer Arnold 2015; van Dijk 2010). To su samo neke od tema koje je književnost nagovijestila puno prije negoli su pravnici osjetili potrebu da o tome posebno razmisle u smislu mogućih pravnih regulativa i implikacija.¹³ Ne bi stoga bilo preambiciozno znanstvenu fantastiku kao žanr gledati ustvari kao oblik promišljanja ili rasprave o određenim (pa i pravnim) problemima u formi kreativnih imaginarija smještenih u budućnost (Travis 2011). Na neke od tih pravnih implikacija upozoravaju i naši odabrani primjeri.

4. ORWELL, MLAKIĆ, ZEH – TRI VIĐENJA UGROZE PRIVATNOG

Odabrani autori romana koje slobodno možemo smjestiti u poseban odjeljak unutar žanra znanstvene fantastike, a to je distopija – George Orwell, Josip Mlakić, Juli Zeh – polazište su ove interpretacije koja spaja pravo i književnost, iz razloga što pripadaju trima različitim razdobljima (Mlakić i Zeh prividno istome, unutar dvije godine, ali svejedno dovoljno da se promijene fokus interesa kod publike i aktualni problemi koji su na dnevnom redu javne rasprave). Prije daljnjeg tijeka rasprave potrebno je podrobnije analizirati svaki od primjera, fokusirajući se na upravo na pravnu dimenziju distopijskih projekcija. Prvi od primjera, Orwellov roman *1984*, sam za sebe rezultira već poznatim zaključcima, ali njegova funkcija unutar ovog prikaza upotpunjuje se u idućem poglavlju kod komparativnog pristupa.

¹³ Taj doprinos zasigurno proizlazi iz same naravi utopije kao žanra, kako ju je opisao Jameson (2005: xii–xiii), naročito njezinih suvremenih inačica koje više ne uspijevaju zamisliti alternativu kasnom kapitalizmu, nego buduće svjetove izvode samo iz trenutnog moda proizvodnje. Konkretnije, svih njegovih mogućih budućih implikacija, što se može protumačiti kako je sam žanr djelomično u novije vrijeme iznevjerio svoje polazne postavke. Ionako se utopija, nastavlja Jameson (ibid: 284–286), nečim drugim bavila pod krinkom budućnosti, a to je – restrukturiranje sadašnjosti na jedan specifičan način. Tehnološki futurizam, istaknut u našim primjerima, samo je jedan od tih načina da se ukaže na buduće probleme čije tendencije već uočavamo.

Dakle, roman *1984* distopijska je vizija budućnosti koju je britanski autor George Orwell objavio davne 1949. godine, osvrćući se na pojavu novih oblika totalitarizma, multiplicirajući sve uočene negativne tendencije do krajnosti te kreirajući od njih dinamičan, danas još uvijek vrlo popularan narativ. Orwell je izgradio viziju društva u kojem je potpuno prevladao kolektivism: apsolutnu vlast nad pojedincem ima Partija, privatne sfere ili individualnih sloboda niti nema. One su potpuno dokinute, a zanimljivo je vidjeti kako je autor zamislio na koji će ih se način nadzirati i održavati ideal po kojem su svi pojedinci jedno tijelo. To pratimo preko glavnog junaka, Winstona Smitha, u kojem se nakupilo nezadovoljstvo režimom Velikog Brata i koji počinje razmišljati o pobuni, a u tome mu se pridružuju Julija i tajanstveni O'Brian. Predmet našeg interesa nije detaljna analiza narativa, već onih segmenata koji se dovede u vezu s pravom.

Tako je zanimljivo, recimo, da sustav ima institucionalizirani nadzor nad proširenim područjem nad kojim nema danas. Odjel za dokumentaciju ne samo da filtrira vijesti i informacije koje smiju biti dostupne pojedincima nego strogo definira što oni smiju znati, ali još više u čemu smiju uživati i čega se smiju sjećati (ne smiju se sjećati vremena prije Revolucije kojom je uspostavljena sadašnja vlast). Privatna sfera uživanja i sjećanja pod nadzorom je definiranog nadležnog tijela koje sankcionira prijestupnike grubim kaznama. Alat kojim se to nadzire je famozni telekran: uređaj koji u svakom domu čita na glas vijesti, pruža informacije, ali ih ujedno i prikuplja. On je pojedincima jedini prozor u svijet, ali i prozor sustava u privatnu sferu pojedinaca. Preko tog uređaja (koji pojedinci, važno je napomenuti, ne smiju gasiti) sustav prati zvukove, govor, pa čak i misli pojedinaca. Progon zabilježenih prijestupa provodi Policija misli koja kažnjava pojedince zbog same pomisli na neki prijestup ili nešto što nije dozvoljeno u društvu. Glavni je junak prestrašen što je samo i pomislio na nepravdu sustava u kojem živi. Osobne misli više nisu u sferi privatnoga, nego javnoga.

Kako bi se iste misli lakše nadzirale, uvedena je vrlo praktična obveza – društvo je resetirano na usmene postavke. Pisanje je strogo zabranjeno; sve što pojedinci misle, što ih muči ili žele preispitati, moraju to činiti na glas. Taj glas bilježi aparat koji ima svaki dom i prebacuje u javnu memoriju. Tako je sustavu neprestano dostupan unutarnji svijet pojedinca. Početak romana ujedno je i najsubverzivniji čin koji isti taj pojedinac može napraviti – glavni junak kupuje praznu bilježnicu, kao relikv prošlosti, u nekom dućanu i odlučuje pisati dnevnik, to jest, svoje misli sačuvati za sebe. Nekoliko puta napiše u nju „Dole Veliki Brat”, i istovremeno se prepadne tog zapisa, shvaćajući da je već prešao liniju, dovoljno je bilo što je isto to pomislio (na izlazu mu djeca dobacuju „Misaoni zločinac!”) (Orwell 2015: 24–29). Tomu treba pridodati sljedeće pomoćno sredstvo, Novogovor kao novi jezik koji uvodi Partija, i proglašava

jedinim načinom komunikacije, što je filtrirana verzija prijašnjeg jezika iz kojeg su izbačeni svi oni pojmovi koji se kose s novim političkim naukom. Prema tome, ako ćemo se usredotočiti na privatnu sferu, Orwellova vizija direktan je upad u njezinu posljednju točku obrane – privatne misli. Nadzor je ostvaren preko telekrana, Policije misli, usmene komunikacije i Novogovora (Orwell 2015).¹⁴

Svijet prikazan u romanu Josipa Mlakića *Planet Friedman* svijet je diktata specifičnih ekonomskih načela koja ni najmanje slučajno već samim naslovom asociraju na ekonomu Milтона Friedmana. To je planet uređen u tri zone, a samo u središnjoj su oni koji uživaju blagodati, i to zato jer su podređeni sustavu i njegovim pravilima koji potpuno ulaze u privatnu sferu. Glavno načelo života i organizacije društva je: „Sva dobra moraju imati svoju tržišnu vrijednost” (Mlakić 2012: 14–15). Tako i pojedinci imaju svoju cijenu koja je određena zahvaljujući zbroju nekoliko sasvim objektivnih parametara. Svaki je pojedinac za sustav arhiv podataka sastavljenih od krvnog nalaza, motoričkih sposobnosti, sportskih aktivnosti, emocionalne suzdržanosti i kvocijenta inteligencije. Sve to skupa daje tzv. prag solventnosti i cilj je svakog pojedinca u sustavu povećati ga jer time zaslužuje napredovanje u sustavu. Kako bi mu u tome pomogao, sustav mu stavlja na raspolaganje lepezu lijekova i steroida koje masovno nude korporacije. Trenutačno stanje i napredovanje u navedenim kategorijama bilježi čip ugrađen u rame svakog pojedinca.

Glavna junakinja je Paula Bolt, vrhunaska sportašica, pojedinac koji je ustvari proizvod sustava bez privatne sfere. Ona je potpuno u vlasništvu države, svim segmentima njezina tijela upravljaju sponzori-korporacije, a sve njezine tjelesne funkcije bilježi čip u ramenu, upozoravajući kada se pojave odstupanja od postavljenih normi (to jest, kada počne padati prag solventnosti). U službi sustava je i liječnik Gerhard čiji je zadatak da kontrolira Paulu kao njihov proizvod, a na početku romana sustav angažira njih dvoje da izađu iz Zone A u B i provjere tamošnje subverzivne aktivnosti. Ovdje narušavanje privatne sfere (tijela, privatnog života, zdravstvenog stanja) postaje nusprodukt sustava koji je temeljen na ekonomskim načelima tržišta i isplativosti. Pojedinac mora biti isplativ, a kako bi to sustav osigurao, ili mu u tome pomogao, mora ući u njegovu privatnu sferu i nadzirati sve njezine elemente (a ponajviše tjelesnu spremu i zdravstveno stanje). Ta praksa provodi se mehanizmima kontrole koji vode

¹⁴ Zanimljivo je dodati, kao ilustraciju, jedinu sferu tog unutarnjeg svijeta, zadnju liniju obrane privatne sfere, a to je san. To je jedino što Partija u Orwellovu svijetu ne može nadzirati. Tako junak sanja subverzivne misli o slobodi i privatnom svijetu: sanja svoje djetinjstvo prije Revolucije i svoju majku. Oboje je jednako nedopušteno. San je povratak animalnome, podsvijesti, na jednak način na koji je to seks, pa se time Partija brani na način da to prikazuje kao nižu sferu bića. Seks mora biti podređen reprodukciji i prakticirati se kao impersonalna, emocijama lišena aktivnost (Orwell 2015).

liječnici, te uređajima/čipovima ugrađenima svim pojedincima u Zoni A, bez njihova pristanka.¹⁵

Iako je i u romanu Juli Zeh, pod nazivom *Corpus delicti*, glavni cilj kontrole zdravlje, to je smješteno u sasvim drugačiji kontekst. U distopijskom svijetu sasvim drugačije arhitekture, zdravlje je pod kontrolom jednog i, slobodno se može reći, složenijeg i sofisticiranijeg sustava kojim upravlja tzv. Metoda. Naime, Metodu najbolje opisuju jedan od likova, novinar, koji dolazi u goste problematičnoj glavnoj junakinji Miji Holl:

Za razliku od svih dosadašnjih sustava, mi se ne pokoravamo niti tržištu niti nekog religiji. Nisu nam potrebne nikakve iracionalne ideologije (...). Pokoravamo se jedino razumu, pozivajući se na činjenicu koja proizlazi neposredno iz postojanja biološkog života (...). Razvili smo metodu čiji je cilj zajamčiti svakom pojedincu što duži i nesmetaniji, dakle, zdraviji i sretniji život (...). Naš sustav je savršen, na predivan način vitalan i snažan poput tijeka. (Zeh 2011: 36–37)

Metoda se, konkretno, sastoji od pravila koja su rezultat procjene što je najbolje za čovjekov organizam i za njegovo zdravlje. Iz tog razloga nisu potrebne nikakve posebne prisile; sustav je znanstvenim diskursom uvjerio pojedince da je ono što on propisuje, uključujući i način na koji to kontrolira, a pritom zadire u privatnu sferu, za njih najbolje. Ipak je pojedinac, prema Metodi, sklon iracionalnom ponašanju, pa je to sustav da ga se korigira.

Svakom pojedincu trebalo bi biti jasno, nastavlja Metoda, da je bolje popustiti pod njezinim mehanizmima, jer ona osigurava svojim podanicima što manje boli i bolesti. Izbjegavanje tih dvaju stanja cilj je svakog čovjeka, pa i sustava, jer je bolestan čovjek neupotrebljiv i samo opterećenje sustavu. Tako sustav kontrolira način prehrane, dužinu spavanja, svakodnevni bioritam pojedinaca i slično. Glavna junakinja ima sobni bicikl koji je u proteklih tjedan dana sakupio šesto kilometara zaostatka, i to je okidač koji pokreće sumnju prema njoj kao uzornoj pripadnici sustava (Zeh 2011:

¹⁵ U ovom pak slučaju zanimljivo je vidjeti što je, prema Mlakiću, najveći mogući prijestup za pripadnike takvog sustava. Kao i u Orwellovu slučaju, ti prijestupi jako dobro ilustriraju stupanj i način kontrole te implikacije kršenja privatnog prava za pojedinca i sustav. Budući da su svi pojedinci zdravi, proizvodni, hladni, tjelesni strojevi koji imaju definiraju cijenu, najveći grijeh su – osjećaji. Tijekom doživljaja glavnih junaka, ponavlja se poruka s kojom se susreću: „Osjećaji su nepotreban balast”, izražavanje i govor o emocijama zabranjeni su, a poseban tabu prati književnost koja prvenstveno izaziva emocije. Knjige su spaljene, pa subverzivne misli opsjedaju doktora nakon što u Zoni B pronađe Shakespearea, Yeatsa i druga književna djela. Spomenuti su neki od primjera najgorih prijestupa, a koji su počinjeni zbog samilosti, koja je strogo zabranjena (Mlakić 2012).

82). Prije toga ustvari imamo ilustrativni primjer kako sustav vježba svoju strogost: na dnevnom redu u sudnici je slučaj u kojem se sudi pojedincu jer je pretjerao s konzumacijom kofeina i time ugrozio svoje tijelo i organizam, što je u sukobu sa svim postavkama Metode. Svaki iskrsnuli problem u vezi eventualnog košenja s Metodom mora se u javnom prostoru elaborirati, razraditi u znanstvenim terminima te stručno obraditi tako da se pojedince uvjeri u ispravnost ciljeva Metode, kao i opravdanosti kontrole koju provodi nad njima.

Glavna junakinja Mia zapada u probleme ne samo zbog sobnog bicikla, ona općenito pokazuje znakove zanemarivanja organizma i time provocira Metodu. Nije podnijela izvještaj o spavanju i izvještaj o prehrani. Dakle, elementi privatne sfere dio su procedure ili izvještaja, službenih dokumenata na koje su pojedinci obvezni i koje moraju pružiti javno na uvid. Razlog za to je emocionalni stres zbog spoznaje da je njezin brat počinio samoubojstvo, kao i prateća sumnja da je to učinio sam, i to iz razloga koje navode službena izvješća. Mia tako postaje predmet sudskog, ali i novinarskog interesa jer tim postupkom izaziva cijeli sustav protiv sebe. Sredstva kojim sustav ulazi u privatnu sferu (spavanje, prehrana, liječenje, stanje organizma, način provođenja svakodnevnice) jest čitav niz suptilnih pravila koja se sastoje od znanstvenih postulata i iz njih izvedenih birokratskih procedura. Prijestup protiv toga nije samo prikazan kao čin protiv sustava nego i kao čin protiv zdravog razuma. U tom slučaju, policija i posebni aparati prisile nisu potrebni.¹⁶

5. PRESVLAČENJE NEPRIJATELJA (KOMPARATIVNI PRISTUP)

Osnovna teza ovog rada je pravni aspekt sužavanja privatnog prostora ili ugrožavanja privatnog prava, kako je prikazan u odabranim distopijskim romanima, ali s naglaskom na komparativni pristup. Tri romana iz tri različita perioda očito drugačije vide s koje strane ili kojih instancija dolazi opasnost ugroze privatne sfere. Tako da nam

¹⁶ Ostaje pogledati onda i treći ilustrativni primjer najvećeg prijestupa preko kojeg se manifestira način kontroliranja privatne sfere, kao i argumenti kojima se to opravdava. Kada glavna junakinja očigledno zapusti stanje svog organizma zbog bratova samoubojstva, završava na saslušanju u kojem sutkinja obrazlaže opravdanost interesa sustava za njezino stanje. Nakon Mijine izjave da ona mora žalovati za svojim bratom i da je taj osjećaj njezina 'privatna stvar', sutkinja je zbunjena korištenjem tog pojma. Taj koncept sasvim joj je neprimjeren za kontekst rasprave, a obrazlaže i zbog čega. Ako junakinja previše žaluje, i ako njezin organizam previše oboli, te ako se zatim ukaže potreba za njezinim liječenjem, država mora na kraju platiti taj medicinski tretman. To jest, svi članovi zajednice kroz svoje doprinose, pa prema tome svi oni imaju pravo biti zainteresirani za njezino stanje i učiniti ga 'javnom stvari' (Zeh 2011: 58–59).

njihova usporedba otkriva način na koji se presvlači famozni neprijatelj privatnoga, što dobivamo kombinacijom dviju linija. S jedne strane, tu je prezentacija „neprijatelja” u samim romanima. A s druge strane, potencijalna ili već djelomično realizirana mogućnost pojave istog tog neprijatelja u izvanknjiževnoj sferi. Time temeljna teza dobiva konačni svoj oblik – povezivanjem književnog i izvanknjiževnog, s naglaskom na pravnoj dimenziji problema.

U prvom slučaju (roman *1984*), privatna sfera je ugrožena iz smjera centara moći na temelju političke ideologije. Vlast je personificirana u liku Velikog Brata koji potpuno nadzire privatnu sferu i ima uvid u svakodnevni život pojedinaca. Riječ je, dakle, o oligarhiji, monopoliziranom političkom sistemu, koji je postavljen kao suprotnost susjednim (konkurentnim) političkim sistemima. Iz prvenstveno političkog partikularnog sustava izvedene su sve ostale vrijednosti (kulturne, društvene, ekonomske) koje vrijede na istom političkom prostoru tzv. Oceanije. Oligarh je svoju moć razradio kao niz njemu podložnih političkih tijela i tehnologije koja im mora pomoći u nadzoru privatne sfere. Nikakav aspekt privatnog nije dopušten prvenstveno zato jer bi se mogao kositi s nametnutim političkim konsenzusom ili dovesti u pitanje političku vlast Velikog Brata. Ukratko, izvor ugroze privatnog je politički.

U drugom slučaju (roman *Planet Friedman*), ugroza privatnog dolazi od strane ekonomskih centara moći. Moćne korporacije koje su se ujedinile i ostvarile monopol na određenom prostoru (Zona A) pružaju svojim stanovnicima lagodan život, za razliku do onih izvan te zone. Ali u zamjenu traže potpuni nadzor nad njima, i to putem ugradnje čipa. Taj tehnološki detalj jedino je sredstvo nadzora, preko njega se prikupljaju podaci o stanju i kretanju dotičnog organizma. A sustav vrijednosti prema kojem se ravnaju kretao bi se upravo između pojmova organizma i proizvoda. Stanovnici Zone A za sustav su ustvari organizmi koji imaju tržišnu cijenu sve dok su u stanju dobrog održavanja. Korporacije koje ih nadziru ujedno ih opskrbljuju lijekovima i steroidima kako bi održale njihovo dobro stanje, to jest njihovu visoku cijenu. U tome imaju veliku podršku medicinskog aparata (prikazanog preko glavnog junaka liječnika). Sasvim je jasna referenca naslova s ekonomskom doktrinom Milтона Friedmana prema kojem je sve prepušteno tržištu uz puno povjerenje u njegovu autoregulaciju. Isti način regulacije nameće se i pojedincima: dok su konkurentni, zdravi i tjelesno sposobni, imaju vrijednost. Ukratko, izvor ugroze je ekonomski.

U trećem slučaju (roman *Corpus delicti*), ugroza privatnog dolazi od strane znanstvenih centara moći. Sve znanosti okupljene oko pojma zdravlja (medicinski djelatnici i znanstvenici, psiholozi, pedagozi i sl.) svoje su stavove ugradili u kompleksan niz pravila i vrijednosti koji se zove Metoda. Ona svoj sofisticirani način opravdanja zadiranja u privatnu sferu gradi na neupitnim stavkama – onima koje postavlja zna-

nost. Ta znanost gradi se oko vizije pripadnika zajednice kao savršeno funkcionalnog dijela sustava. A održivost i funkcionalnost sustava na prvom je mjestu. Niz znanstvenih postavki tako se gradi oko cilja zaštite pojedinca od bolesti, smetnji i boli. Sve stavke su elaborirane, razrađene u javnosti, poznate, tako da su svi pripadnici sustava uvjereni u tu argumentaciju i složni. Metoda tako nije jedan od načina pristupa, nego jedini mogući, a sve suprotno tomu jednostavno je – nerazumno. Tako da u takvom kontekstu nisu potrebni nikakvi mehanizmi prisile, tehnologija nadzora ili organi progona. Ukratko, izvor ugroze je znanstven.

6. ORVELIJANSKI KOMPLEKS I NESTANAK PRIVATNOG

Premda predstavljeno kao pravo osobnosti i jedno od temeljnih ljudskih prava, pravne odredbe o pravu na privatnost ipak nameću određena ograničenja, odnosno mogućnosti ulaska javne sfere u onu privatnu. Tako se u čl. 8. o zaštititi prava na poštovanje privatnog i obiteljskog života Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda navodi jako bitna odredba:

Javna vlast se neće miješati u ostvarivanje tog prava, osim u skladu sa zakonom i ako je u demokratskom društvu nužno radi interesa državne sigurnosti, javnog reda i mira, ili gospodarske dobrobiti zemlje, te radi sprječavanja nereda ili zločina, radi zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

U tom pogledu Gavella navodi kako pravo na privatnost može doći u sukob s djelatnošću javne vlasti, pri čemu se pravo na privatnost „mora povući pred potrebama da se zadovolje neki javni interesi” (Gavella 2000: 249). Sam Gavella pravi veliku razliku između zakonitosti navodeći kako će ulazak javne vlasti u privatnost biti zakonita ako je provedena s obzirom na navedene propisne pretpostavke, no to još uvijek ne znači da nije protupravno (Gavella 2000: 250). Sama zakonitost ne uklanja njezinu protupravnost ako nije zadovoljen i pravni standard – nužnost u demokratskom društvu¹⁷ – te tek kada je i taj standard zadovoljen, zadiranje javne vlasti u privatnost ne bi bilo protupravno (Gavella 2000: 250). Međutim, takvo određenje omeđeno „nužnošću

¹⁷ Međutim, osim navedenog standarda, baš kako i tekst *Konvencije* navodi, treba voditi računa je li pravo na privatnost u određenom sukobu s drugim pravom, pri čemu će morati biti upotrijebljen tzv. test razmjernosti. Navedeni se test osobito upotrebljava prilikom sukoba prava na privatnost sa slobodom izražavanja pojedinca, što je osobito prisutno u medijskoj sferi. U tom pogledu vidjeti primjerice presudu Vrhovnog suda Republike Hrvatske, Rev 628/2015-2, od 6. ožujka 2018.

demokratskog društva” izlazi iz kategorijalnosti prava te je određeno i različitim društvenim, političkim, ekonomskim i umjetničkim poimanjem privatnog.

Ako smo došli do pojmova političke, ekonomske ili znanstvene ideologije, premda ovo posljednje može na prvi pogled izgledati kao oksimoron, sve dok ga Zeh u svom romanu ne prikaže kao sasvim moguć oksimoron, za daljnju raspravu korisno je odrediti značenje tog pojma. Ideologija je partikularno mišljenje, sustav vrijednosti koji ima izvor u jednom centru moći kao jednoj ograničenoj skupini, ali se uz hegemonijski pritisak pokušava prikazati kao univerzalna kategorija, obvezujuća i za one izvan početne skupine. Naravno da ideologija postavlja onaj sustav vrijednosti koji će istoj toj skupini omogućiti očuvanje privilegija, zadržavanje postojećih hijerarhijskih odnosa (Barker 2008: 61–74). Svoju će interpretaciju stanja tako proglašavati jedinom mogućom istinom, što i te kako zorno prikazuju odabrani književni primjeri.

Pojam ideologije dovodi nas do sljedećeg pojma, „orvelijanskog kompleksa”. Pojam se referira na spomenuti Orwellov roman, mada u svojoj daljnjoj upotrebi napušta izvorni kontekst te poprima šire značenje. Pojam je, naime, postao učestala metafora za bilo kakve mehanizme kontrole koji zadiru u privatnu sferu pojedinaca. Isti ti mehanizmi kontrole počivaju univerzalno na emociji straha od sankcija i mogućih posljedica koje dolaze od sustava; legalno, mada je pitanje koliko legitimno. Sustav, dakle, djeluje po zakonu, pod izlikom da mu je cilj održavanje sigurnosti (dodali bi, na temelju naših primjera, i održavanje standarda), ali se pritom pojedinci moraju odreći dijela slobode (Landripet 2004). To odricanje svodi se na pristanak upliva različitih mehanizama kontrole (institucija, tehnoloških dodataka) u privatnu sferu.

Sve to navedeno nisu samo književne teme, pa se stoga sasvim argumentirano „orvelijanski kompleks” može proširiti i na društveno stanje općenito, kao vječno prisutan problem odnosa mehanizama kontrole privatne sfere naspram sigurnosti i dobrobiti zajednice.¹⁸ Odabrani književni primjeri govore kako se način izgradnje tog mehanizma kontrole može graditi na različitim postavkama (političkim, ekonomskim ili znanstvenim) te da taj niz u dijakronijskoj perspektivi možemo pratiti i na širem društvenom polju, pa i posebno u području prava. Upravo je u analiziranim odredbama o pravu na privatnost zamjetan pluralitet i relativitet odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa (pa i sukoba) privatnog s određenim drugim društveno-zaštićenim vrijednostima poput slobode na izražavanje pojedinca. Svaka krajnja ocjena eventualne

¹⁸ Upravo iz tog razloga je Lynskey (2020) objavio knjigu koja predstavlja biografiju romana *1984*. Ona podrobno daje kontekst i način nastanka romana, ali tako da progovara o vrlo suvremenim temama. Činjenica da se radi o svojevrsnom *bestselleru* na svjetskoj razini govori da je javnost prepoznala kako se naznake totalitarizma na koje upozorava Orwell mogu naslutiti i u suvremenom kontekstu (aludirajući na umreženost, dalekosežnost internetskih narativa i mehanizama utjecaja, teorija zavjere i sl.).

povrede privatne sfere splet je različitih društveno-humanističkih perspektiva koje proživljavaju veliki test izazovnosti uslijed rapidnog tehnološkog i općedruštenog razvitka.

7. DISTOPIJA – SADAŠNJOST MASKIRANA U BUDUĆNOST

Lako je povezati nagli razvoj žanra znanstvene fantastike i društvene prilike. Činjenica da smo proteklo stoljeće zahvaćeni ubrzanim tehnološkim razvojem pogodovala je takvom žanru iz razloga što je ista ta tehnologija postala naš produžetak. Svoje podatke, uopće produžetke svojih identiteta, ostvarujemo u tehnološkoj sferi, bez da je jasno regulirano: tko je na kraju vlasnik tih naših produženih identiteta? Gdje povući granicu privatnoga i unutar koje sfere naš privatni svijet ostaje samo naš, bez obzira na to što smo dio njega smjestili na neki oblik tehnološkog zapisa (Vuković 2019)? Prema tome, distopija prati dileme suvremenog čovjeka. Iako je ista ta tehnologija priuštila čovječanstvu nebrojene korisnosti (produljenje životnog vijeka, zdravstveno stanje, komunikacija, promet itd.), nije teško uočiti kako je u znanstvenoj fantastici kao žanru uglavnom prisutna negativna projekcija utjecaja tehnologije. Čini se kako zbunjenost i nedefiniranost odnosa, prava i granica tehnologije u čovjekovoj sadašnjosti koja ga okružuje potiče upravo na projiciranje mogućih negativnih posljedica na blisku budućnost. Pa je spomenuti žanr jedan od oblika te projekcije.

Konkretno, dolazimo do jedne od ključnih točaka rada – distopije kao način pisanja i promišljanja izoliraju jedan od problema sadašnjosti, pojačavaju ga do njegovih krajnosti te projiciraju u budućnost i zaogrnu u imaginarni svijet. Tako da distopija predstavlja jedan oblik kritike stvarnosti, ako smo spremni čitati i razmišljati o istoj dalje od futurističkog kolora koji nam se na prvo čitanje prezentira. Distopija je, ukratko, groteskna slika sadašnjosti. U tim slikama, glavni problemi kojima se bavi su problemi represije i izolacije, što znači da su to glavne preokupacije suvremenog čovjeka. Najčešće posljedice tih mehanizama, opisane u žanru distopije, teoretičari definiraju kao gubitak ljudskosti i gubitak individualnosti (Malenica 2018). U tom je smislu stvarnost jedna od silnica koja se prelama preko teksta i postaje sastavni dio njegove građe, preko čega se realizira kritički potencijal distopije kao forme umjetničkog teksta.

8. ZAKLJUČAK

Ostaje na kraju odgovoriti na pitanje kako se izložena problematika, s naglaskom na mehanizme koji ograničavaju privatnu sferu, reflektira na teze izvedene iz tri spomenuta romana i njihovo kontekstualiziranje u zamišljenu dijakronijsku perspektivu. Možemo uočiti da se ti mehanizmi izmjenjuju redom kao politički, etički i znanstveni; ali, isto tako uočavamo, imajući na umu kritički potencijal distopije i premještanje sadašnjih problema u budućnost, kako se isti ti mehanizmi pojavljuju kronološki u samom čovjekovom okruženju, od sredine dvadesetog stoljeća na ovamo. Time se nadovezujemo na Mumfordovu tezu o utopiji kao „drugoj strani povijesti čovječanstva” koja je, kao skup ideja, jednako relevantna kao i one ideje koje smo uspjeli realizirati (Mumford 2008: 12–25). Sve do samog kraja dvadesetog stoljeća dominantni procesi globalnih političkih promjena i pratećih procesa umrežavanja usmjeravali su pažnju javnosti na političke entitete kao glavne krivce ugroze privatnoga. Prijelaz u novo tisućljeće obilježili su financijska kriza te prva ozbiljnija promišljanja o nedostacima neoliberalnog modela, kao i istovremenu odsutnost alternativnog ekonomskog modela u javnoj diskusiji. U tom trenutku, očekivano je u ekonomskom sistemu vidjeti opasnost od sužavanja privatnog prostora. I na kraju, premda je roman nastao osam godina prije same pandemije, svejedno nam *Corpus delicti* može poslužiti kao najbolji povod o raspravi znanosti i zdravlja te delikatnih odnosa zdravstvenih mjera i privatnog prava. Time se na kraju znanost ističe kao posljednji entitet od kojeg slijedi prijetnja sferi privatne slobode. To je ono što nam govori distopija kao mumfordovska „druga-loša strana povijesti čovječanstva”.

PRIMARNA LITERATURA

- MLAKIĆ, Josip. 2012. *Planet Friedman*. Zagreb: Fraktura.
- ORWELL, George. 2015. *1984*. Prev. Antun Šoljan. Zagreb: Šareni dućan.
- ZEH, Juli. 2011. *Corpus delicti*. Prev. Latica Bilopavlović Vuković. Zagreb: Fraktura.

SEKUNDARNA LITERATURA

- ASIMOW, Michale i Shannon S. MADER. 2013. *Law and Popular Culture*. New York: Peter Lang.
- ALEXANDER, D. Victoria. 2007. *Sociologija umetnosti (istraživanja lepih i popularnih formi)*. Prev. Jelena Kosovac. Beograd: Clio.
- BAČIĆ, Arsen. 2015. „Pokret Pravo i literatura i cilj narativne jurisprudencije”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. god. 52, 2/2015: 311–333.
- BARKER, Chris. 2008. *Cultural Studies - Theory and Practice*. London: SAGE Publications Ltd.
- BARO, Jane B. 1999. „Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity”. *The Yale Law Journal*, Vol. 108, No. 5: 1059–1085.
- BONYTHON, Wendy i Buce Arnold BAER. 2015. „Privacy, Personhood, and Property in the Age of Genomics”. *Laws* 2015/ 4: 377–412.
- BOŽIĆ, Rafaela. 2013. *Distopija i jezik (distopijski roman kroz oko lingvistike)*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- CHIN, Josh i Liza LIN. 2022. *Surveillance State: Inside China's Quest to Launch a New Era of Social Control*. St. Martin's Press
- GAVELLA, Nikola. 2000. *Osobna prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- GAVELLA, Nikola. 2019. *Privatno pravo*. Zagreb: Narodne novine.
- HARBINJA, Edina. 2022. *Digital Death, Digital Assets and Post-mortem Privacy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- HATUKA, Tali i Eran TOCH. 2016. „The emergence of portable private-personal territory”. *Urban Studies*, Vol. 53, No.10: 2192–2208.
- HOBBS, Thomas. 2013. *Levijatan*. Prev. Borislav Mikulić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- JAMESON, Frederic. 2005. *Archaeologies of the future*. London and New York: Verso.
- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*, NN, MU, 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, 13/17.
- LANDRIPET, Ivan. 2004. „Orwellova 1984. – Aktualnost distopijskog predloška i impli-

- kacije novootkrivenog djela". *Diskrepancija*, Sv. 5, Br. 9: 41–54.
- LYNSKEY, Dorian. 2020. *Ministarstvo istine (biografija romana 1984. Georga Orwella)*. Prev. Nika Perić. Zagreb: Fokus.
- MALENICA, Irena i Zdenka MATEK ŠMIT. 2018. „Distopijsko tematiziranje budućnosti: od Zamjatina do Mlakića i Popovića". *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, No. 15: 332–348.
- MINDA, Gary. 1997. „Law and Literature at Century's End". *Cardozo Studies in Law and Literature*, Vol. 9, No. 2: 45–258.
- MUMFORD, Lewis. 2008. *Povijest utopija*. Prev. Paulina Tomić. Zagreb: Naklada Jenski i Turk.
- Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, Rev 628/2015-2, od 6. ožujka 2018.
- ROMAC, Ante. 1973. *Izvori rimskog prava*. Zagreb: Informator.
- SABO, Dorian i Josip BERDICA. 2021. „Law and Film An Essay on Legal Culture". *In medias res: časopis filozofije medija*, Vol. 10, No. 19: 3205–3218
- SUSSMAN, Henry. 1989. „A Note on the Public and the Private in Literature: The Literature of *Acting Out*". *MLN*, Vol. 104, No. 3: 597–611.
- SUVIN, Darko. 2010. *Metamorfoze znanstvene fantastike*. Zagreb: Profil.
- TRAVIS, Mitchell. 2011. „Making Space: Law and Science Fiction". *Law and Literature*, Vol. 23, No. 2: 241–261.
- VAN DIJK, Niels. 2010. „Property, privacy and personhood in a world of ambient Intelligence". *Ethics and Information Technology* 2010/12: 57–69.
- VRBAN, Duško. 2003. *Država i pravo*. Zagreb: Golden marketing.
- VUKOVIĆ, Vuk. 2019. „Filozofija (medijske) distopije: društveni život između *Shuškinjine priče* i *Crnog ogledala*". *In medias res: časopis filozofije medija* Vol. 8, Br. 14: 2219–2229.
- Zakon o obveznim odnosima*, NN, 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22.

INTERNETSKI ČLANCI:

- BULLARD, Alfredo G. 2016. „Law and Technology: From Socialist Dystopia to Capitalist Utopia". URL: https://www.academia.edu/33577607/Legal_Theory_and_Science_Fiction_Law_in_the_Eyes_of_Sci_Fi_i (15. siječnja 2023.)
- POSNER, Richard A. 1986. „Law and Literature: A Relation Reargued". URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2882&context=journals_articles (18. siječnja 2023.)

NARROWING THE PRIVATE SPHERE IN DYSTOPIAN NOVELS OF GEORGE ORWELL, JOSIP MLAKIĆ AND JULI ZEH

NEBOJŠA LUJANOVIĆ
TOMISLAV NEDIĆ

ABSTRACT

From the law and literature perspective, two researchers, one from the field of law, other from literature theory, try to analyse literary treatment of the private law issue. In other words, we deal with evident narrowing of the private sphere from different entities, as it is presented in the chosen novels: George Orwell's *1984*, Josip Mlakić's *The Friedman Planet*, and Juli Zeh's *Corpus Delicti*. It is important that novels belong to different times and spaces so the results of the analysis can be used for tracking the focus and its shifting on certain entities that threaten the private sphere. Besides that, we can also notice similar shifting in the political, legal, social, and cultural context during the same period, reaffirming the thesis about dystopia's narrative tactic: camouflaging contemporary problems as problems of future times. For these reasons, the problem or goal of the research is derived from the potential comparison of changes in the focus of narrative strategies in the three novels and the social changes that have marked the context of these narratives. The research question imposed a methodological approach that involves knowledge from the fields of law and literature, as well as sociology of literature and discourse analysis. Consequently, the study resulted in the recognition of a high degree of similarity or connection between literary (dystopian) and extraliterary treatments of issues in private law.

KEYWORDS:

*dystopia, ideology, literature,
law, private sphere*

ENVIRONMENTAL TOPICS IN CONTEMPORARY CROATIAN DYSTOPIAN PROSE AND PROSE WITH DYSTOPIAN ELEMENTS¹

VLADIMIRA REZO

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, HR – 10000 Zagreb
vrez0@fhs.hr

UDK: 821.163.42.09 *
502.17(497.5)
DOI: 10.15291/csi.4446
Pregledni članak
Primljen: 5. 3. 2024.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

Important ecological topics: climate change, pollution of air, water and soil, extinction of plant and animal species and food as a basic human need are in the corpus of dystopian texts and those with dystopian elements. The dystopian component in all of them belongs to the second wave of dystopian fiction (Matus 2009: 7). The corpus consists of a novella “White Promenade” (“Bijela promenada”, 2016) by Ed Barol and eight novels: *Battlefield Istria (Bojno polje Istria*, 2007) by Danilo Brozović, *Centimeter from the Happiness (Centimetar od sreće*, 2008) by Marinko Koščec, *2084: House of Great Misery (2084: Kuća Velikog Jada*, 2012) by Ivo Balenović, *Planet Friedman* (2012) by Josip Mlakić, *Romeo at the End of the History (Romeo na kraju povijesti*, 2015) by Aljoša Babić, *War for the Fifth Taste (Rat za peti okus*, 2015) by Veljko Barbieri, *Dedivination (Dedivinacija*, 2018) by Jelena Hrvoj, and *Crab’s Children (Rakova djeca*, 2019) by Dalibor Perković. The theoretical perspective in the paper is ecocritical: aspects of the relationship between

KLJUČNE RIJEČI:

anthropocentrism, dystopia, ecocriticism, pollution, resources

¹ The work was created by a significant expansion and theoretical elaboration of the research presented online at the international scientific conference I Encuentro Nacional sobre Utopías y sus Derivas, held in Buenos Aires, August 27 – 28, 2021, and the organizers of the conference were Cátedra de Literaturas Eslavas, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Buenos Aires, then Grupo de investigación UBACyT “Utopía y sus derivas en las literaturas eslavas” and Sociedad Argentina Dostoievski. The primary research is available at the link: <http://eventosacademicos.filo.uba.ar/index.php/EIUD/IEIUD/schedConf/presentations>

man and the nature that surrounds him are investigated, i.e. to what extent man perceives nature and its inhabitants as equal to himself. The last chapter gives an insight into the results and solutions that some authors offer as a way out of cataclysmic situations, and the meaning and efficiency of these solutions are valued from an ecocritical point of view.

1. INTRODUCTION

The paper deals with the ecological themes of eight contemporary dystopian novels: *Battlefield Istria* (*Bojno polje Istra*, 2007) by Danilo Brozović, *Centimeter from the Happiness* (*Centimetar od sreće*, 2008) by Marinko Koščec, *2084: House of Great Misery* (*2084: Kuća Velikog Jada*, 2012) by Ivo Balenović, *Planet Friedman* (2012) by Josip Mlakić, *Romeo at the End of the History* (*Romeo na kraju povijesti*, 2015) by Aljoša Babić, *War for the Fifth Taste* (*Rat za peti okus*, 2015) by Veljko Barbieri, *De-divination* (*Devinacija*, 2018) by Jelena Hrvoj and *Crab's Children* (*Rakova djeca*, 2019) by Dalibor Perković as well as novella “White Promenade” (“Bijela promena-da”, 2016) by Ed Barol. In order for the reader to get an insight into the content of the texts, each individual text will be presented with a short synopsis.

Battlefield Istria

Brozović's dystopian cyberpunk novel focuses on Istria's war for independence from the rest of Croatia. We follow the war and post-war events from the perspective of Oliver Riemer, a returnee from the German diaspora to Croatia, and then a fugitive on the side of the Istrian separatists.

Centimeter from the Happiness

From the point of view of the four narrators, the main characters: Rolo, Kix, Taša and Maša, we witness discontinuous accounts of their fate and personal stumblings during thirty years: Rolo participated in a war that greatly changed him for the worse, Kix became a corrupt politician, Maša end up as a careerist, and only Taša tried to preserve her humanity not a valued quality in society. The background of personal decay is social collapse: consumerism, hunger, corporate ethics, alienation, human trafficking, pornography, genetic modification, pollution, bird flu, and pharmacology.

2084: House of Great Misery

The title of the novel parodies Orwell's *1984*, and the content of the show “Big Brother”. The autodiegetic narrator is Vladimir, one of residents of the House of Great Misery, together with: General, Jesus, Milovan Ugor (colon), Jersinija (plague bacteria), Čebutikin (a character from Chekhov's play), Hitler's father Alojz, Tycoon and Blonde. Conversation between characters is full of sarcasm, irony and grotesque, and beneath allusions and jokes there is often talk of serious problems in society.

Planet Friedman

The world of the novel is divided into zones. Zone A is ruled by large corporations, survival is guaranteed by “the solvency threshold”, and the only goal is money. Emotions are stifled by medication, and people are not intimate. Zone B is a resource for the remnants of arable land and the recruitment of gifted children. Privileged encourage the spread of diseases that reduce population in Zone B and maintain a monopoly on food sales in well-guarded shopping malls. In Zone C live hopeless people, and the land is completely exploited and destroyed. Dr. Gerhard Schmidt is sent by a powerful pharmaceutical company with athlete Paula Bolt to Zone B to discover the identity of Bluetooth, the leader of the revolution. Gerhard learns that his father smuggled the vaccine into zones B and C and became a Savior, and over time his life values and attitudes change, so he goes with his son and Paula to one of the last oases of preserved nature in zone C.

Romeo at the End of the History

Deltacor company manages Croatia’s economic and social life in 2035: parents go to correctional facilities, retirees fight bloody games, and the UFC is the most important subject in schools. Robots deliver subpoenas, prostitution becomes the most important export branch, religions unite, the radical left and right march together, and former enemies in the Homeland War plan joint actions. After the death of a child from a slum caused by an American drone-killer, boyfriend of a daughter of Deltacor’s important manager idealistically tries to start a revolution to change the ugly reality.

War for the Fifth Taste

The war is being waged between two diametrically opposed gastronomic armies: the superior international one, which seeks to destroy national cuisines and all naturally grown foods and advocates GMOs, and the weaker one, gathered around the restaurant with the symbolic name Arca (which alludes to Noah’s Ark), which fights for the survival of traditional cuisine.

Dedivination

The year is 3154. Aurora Blue lives in a world without crime. Every day she is assigned a new personality: negotiator, forensic analyst, professor of ancient human knowledge or active member of special regulatory units. Computer called G.O.D. (B.O.G.) gives her the necessary dose of feeling, and when she gets upset, it injects her with a small dose of tranquilizer without asking. Although innocent, Aurora is

blamed for the murder of her colleague Deon Brown, so she runs as far away from the city as possible. Among the isolated members of society, she realizes that she lives in a false and manipulated world.

Crab's Children

After the Judgment Day, the destruction of the Earth, the genocide of the people and the thousand-year slavery under the Xandrians, the human race is divided into Families, based on family ties and ownership, and the more creative Freelancers. Jan Kerensky's parents belonged to the Family, but decided to join the Freelancers. They took with them a huge property that belonged to them. They died working to terraform a planet when Jan was young. He was returned to the Families and raised by his uncle Kieven. In the midst of preparations for Jan's wedding to Nastasja Bergen, mercenaries Baha, Alba and Gyerek try to prevent the possible murder of the groom.

"White Promenade"

On Earth, civilization has come to an end, pollution is widespread, and a third of the population is terminally ill, but desperately wants to survive. A connection was established with the people of the future, of whom there are only a million due to genetic diseases, even though they have ideal conditions. Therefore, they offer the terminally ill hibernation and thawing in the future. The 30 million hibernated in the ice chambers of the South Base at the North Pole are guarded by elite Intergard soldiers, among them Mat whose sister is one of the hibernated. A group of people from the future tricks Mat, he breaks the chambers, and all the frozen people float into the ocean.

At the beginning, it is necessary to define terms of "dystopia" and "dystopian prose". The term dystopia was created as the opposite of Thomas More's concept of utopia. The term utopia consists of two Greek words, *eu*, meaning no, and *topos*, which means place, so we translate utopia as a place that does not exist. Accordingly, a dystopia would represent any social system, whether existing or imagined, in which there are noticeable shortcomings in the form of state repression, crime, war, infection, pollution, which leads to the dissatisfaction of people living in such a system. Dystopian prose includes literary works that describe a dystopian reality.

It is also necessary to define "science fiction", its subgenres and overlaps with other genres. In the *Croatian Encyclopedia (Hrvatska enciklopedija, enciklopedija.hr)*, science fiction is defined as "a genre in literature, film, television and comics that

depicts an individual and human society in the context of a possible future, most often through interaction with possible or probable science and technology”. The second, we would say the canonical definition, comes from the pen of one of the top connoisseurs of the science fiction genre, Darko Suvin: “SF is, then, a literary genre whose necessary and sufficient conditions are the presence and interaction of estrangement and cognition, and whose main formal device is an imaginative framework alternative to the author’s empirical environment” (1979: 7–8). Suvin further lists the subgenres of science fiction: “the Islands of the Blessed, utopias, fabulous voyages, planetary novels, *Staatsromane*, anticipations, and dystopias – as well as the Verne-type *romans scientifiques*, the Wellsian scientific romance variant, and the twentieth-century magazine- and anthology-based SF *sensu stricto*” (Ibid., 12). Exploring the intersections of utopia, science fiction and satire and their relationship to dystopia, Eric Rabkin comes to the conclusion that dystopian literature can be a subgenre of all three genres, so we can talk about pure dystopia (as a subgenre of utopia), SF dystopia and satirical dystopia (1996: 122).

In the more recent divisions of SF, a larger number of subgenres are mentioned: classic science fiction, science fantasy, hard science fiction, science fiction for children, science fiction for teens, urban science fiction, soft science fiction, cyberpunk, post-apocalyptic science fiction, military science fiction, space opera, science fiction horror, alternate history, slipstream, time travel, steampunk, science fiction comedy, science fiction romance and parallel worlds (scifisreal.com). Of the mentioned subgenres, we are particularly interested in post-apocalyptic science fiction, cyberpunk, slipstream, and space opera, and only the title of the first subgenre seems clear, the others need to be explained.

The term “cyberpunk” was popularized by Gardner Dozois in an article published in the *Washington Post* in 1985, and borrowed from the title of a 1983 short story by Bruce Bethke (Dery 1996: 75). The term referred to works about computer hackers, lone heroes, fighters against global megacorporations in the world of high technology. Cyberpunk stories take place in the future where such megacorporations have all the power and authority, and the life of individuals takes place in a cold, post-industrial society, in an environment of high technology and crime (Ibid., 9). In the world of cyberpunk there are no aliens, unknown planets or strange phenomena foreign to our material world, even some aspects of cyberpunk can be found in the environment of the developed end of the 20th century (Ibid., 11).

The term “space opera” was created after the example of the term “horse opera”, created in the 1920s, which was used to describe Westerns and “soap opera”, which dates back to 1938, as radio dramas in countless sequels were called. In 1941, Wilson

Tucker proposed the term space opera for the “hacky, grinding, stinking, outworn, spaceship yarn” (sf-encyclopedia.com). This derogatory term eventually became widely accepted for subgenres full of epic intergalactic battles, squadrons of spaceships cruiser and destined interplanetary heroes. Space opera “focuses on space exploration and adventure” and is “often filled with dramatic storylines, larger-than-life characters, and spectacular settings” (scifisreal.com).

Since Bruce Sterling came up with the genre name “slipstream” in 1989, there has been a restless period of different definitions, and numerous parallel terms have appeared: interstitial. Transrealism, New Weird, nonrealist fiction, New Wave Fabulist, postmodern fantasy, Postgenre fiction, cross-genre, span fiction, Artists without Borders, New Humanist, Fantastika, liminal fantasy (Wolfe 2011, 164). As for the definition, “[s]lipstream falls between speculative fiction and mainstream fiction. While some slipstream novels employ elements of science fiction or fantasy, not all do. The common unifying factor of these pieces of literature is some degree of the surreal, the not-entirely-real, or the markedly anti-real” (theslipstream.com.au).

We still have to explain the terms “petrofiction” and “cli-fi”. The term “petrofiction” was coined by Amitav Ghosh and used to name an essay published in the magazine *New Republic* in 1992, in which he analyzed Abdel Rahman Munif’s novel *Cities of Salt*. According to Abiodun Fakemi, petrofiction “is a narrative about petroleum and the victims of oil. Petrofiction is activism for the environment and the people living in oil-producing communities” (Fakemi 2022: 6). Petrofiction is, therefore, fiction that focuses on the oil industry, the dependence of modern society on that industry and all the negative consequences it has on modern society.

“Cli-fi” (climate fiction or climate change fiction or climate change science fiction) is the genre named by Dan Bloom in 2007, using the term “to describe a set of texts, often including genre fiction elements, which present a storyworld changed by anthropogenic climate change” (Gourley 2020: 751). Alexa Weik von Mossner claims that, almost without exception, American cli-fi is a “*risk fiction*” (Weik von Mossner 2017: 129) – but this claim is applicable to cli-fi fiction around the world. The most important topics of this fiction are the consequences of human actions on the climate, especially the impact of burning fossil fuels and thinking about the risks of these actions at a time when not much is known about the nature and degree of these risks (Ibid.) Disturbing and alarming cli-fi books mostly describe unwanted and uncontrollable man-made weather changes, excessive warming or cooling.

We explained the terms and subgenres so that, at least in principle, we could categorize the prose that we will analyze. Of course, there are overlaps between them, and

they are not all “textbook cases” of genre belonging to the same extent, moreover, a text can belong to multiple genres, but at least we roughly assign them to certain categories, so that we can establish relationships between them.

The texts can be divided into several groups by genre. The first group consists of anti-modernist dystopias that play with SF themes. In that group we include the novels *Planet Friedman* and *Centimeter from the Happiness*: in *Planet Friedman*, the component of SF is a drug that kills all human emotions, (while the supposedly intelligent psychopharmaceutical in *Centimeter of Happiness* called Neuroeternum®, which will extend human life to 140 years, looks more as a good marketing trick that cannot be proven for decades, until at least one of the users lives to be 140 years old). In the novel *Centimeter of Happiness*, the SF sequence is present only at the end of the novel and concerns the extracorporeal reproduction of the human species and descendants on order.

The second group of texts consists of postmodern satires that contain elements of dystopia. It includes the novels: *Romeo at the End of the History* and *2084: House of Great Misery*. There are no SF elements in the second novel, while the SF component in the first is the existence of robots delivering subpoenas to home addresses.

The remaining works can be counted as SF with dystopian elements. The most fringe novel is *War for the Fifth Taste*, which we could count in the “slipstream” subgenre – a shift towards science fiction and astonishment are certainly numerous monstrous animal species that abound on the menus of international restaurants of New World. We classify “White Promenade” in a relatively rare subgenre, post-apocalyptic science fiction, *Crab’s Children* definitely belongs to space opera, and *Battlefield Istria* to cyberpunk which also often deals with an ecological devastation. Finally, the novel *Dedivination* can be counted among classic science fiction with dystopian elements.

In some texts we find elements of cli-fi, somewhere less, elsewhere more: in the second part of the novel *Centimeter of Happiness*, excessive warming is mentioned, while the action of the story “White Promenade” is based on global cooling. In the novels *Crab’s Children* and *Dedivination*, the cli-fi component concerns human intervention in “fixing” the climate. Cli-fi often intrudes into SF genres, and sometimes into dystopias that only episodically have SF elements.

Considering the time of creation, analyzed dystopias and dystopian elements in other texts belong to the Second Wave of dystopian works according to the classification of Hannah Matus. In contrast to the First Wave of dystopian fiction, which is characterized by the following themes: constant government supervision and control over citizens, strict punishment and rehabilitation of socially deviant

people, and state monopoly over knowledge, reality and history (Matus 2009: 7), at the centre of the Second Wave is “a state that is too inept to protect its citizens from terrors like global warming, biological warfare, economic crises, terrorism, and other such non-state terrors” (Matus 2009: 27). The number of dystopian works and other genres with dystopian elements that thematize ecological disasters has increased significantly in recent times, mostly because they are emphasized, somewhat caricatured images of reality, in which, like in Mlakić’s interpretation, “a vision of the Earth’s future teems with direct allusions to its present”² (Beljan 2013: 141).

2. METHODOLOGY

The theoretical basis of this paper is mainly made up of works from the field of ecocriticism, which Cheryll Glotfelty defines as

the study of the relationship between literature and the physical environment. Just as feminist criticism examines language and literature from a gender-conscious perspective, and Marxist criticism brings an awareness of modes of production and economic class to its reading of texts, ecocriticism takes an earth-centered approach to literary studies (Glotfelty 1996: XVIII).

She further emphasizes that “all ecological criticism shares the fundamental premise that human culture is connected to the physical world, affecting it and affected by it” (Glotfelty 1996: XIX). Benjamin M. Garner explains ecocriticism in more detail:

To read a text ecocritically then, is to examine the specific role of nature, environment, and ecology in the text, and from that reading of the text to apply the observations to offer solutions and alternative ways of thinking for environmental and ecological problems that humanity faces. (...) An ecocritical reading is concerned with more than how the environment may or may not manifest itself in a text. Instead there is a greater purpose, to understand the role of the environment within the text itself, and consider how that role creates a textual opinion of the environment, either within the text or beyond it (Garner 2015: 5).

² All quotes from the Croatian language were translated by the author of the article.

Ecocriticism deals with the way we perceive nature. Theorists are interested in the role of nature outside the text, with the full awareness that language and text are instruments by which nature is available to us. Culture, therefore, should act as a mediator. However, even in the ecologically-minded literary works the cultural dominance of people and the anthropocentric vision are overemphasized, so it is necessary to return Nature at the center. Lawrence Buell offers “a rough checklist of some of the ingredients that might be said to comprise an environmentally oriented work” (Buell 1995: 7):

1. The nonhuman environment is present not merely as a framing device but as a presence that begins to suggest that human history is implicated in natural history; (...)
2. The human interest is not understood to be the only legitimate interest; (...)
3. Human accountability to the environment is part of the text’s ethical orientation; (...)
4. Some sense of the environment as a process rather than as a constant or a given is at least implicit in the text (Buell 1995: 7–8).

In the selected works, all topics related to nature are entirely in the spirit of anti-ecology – they thematise a world in which anti-ecology is the dominant mode of thinking and behaving. There are several works in which we witness an ecological disaster more than in the others (Koščec, Mlakić, Barol). The picture is post-apocalyptic: nature is exhausted, devastation has already occurred due to neglect of nature as well as excessive exploitation of all natural resources, and the consequences are irreparable. However, in most novels the environmental disaster is not set as its central theme – it is more of a background effect. The focus is on the unstoppable capitalist hunger for profit, insatiability and profit as the ultimate goal of all actions, so, among other things, “Mlakić’s dystopia represents a critique of capitalism as ecologically harmful” (Ćirić 2014: 63). However, ecocritical reading does not concern only works with ecological themes in the foreground: everything can be read from the ecocritical theoretical niche, the question is the relevance of the interpretations obtained (Garner 2015: 6).

The text that stands out is the novella “White Promenade” by Ed Barol. Although, according to the genre definition, nature is usually not the focus of SF, it can be “nature-oriented literature” and can introduce environmental themes at the level of plot (Murphy 2009: 90). The plot of Barol’s post-apocalyptic science fiction novella is based on the destruction of nature: a devastated, hopeless nature and a sick, incurable

population are the main drivers of events, so the fatal action of the main character is also conditioned by them. However, the prequel and the background of the current events in the story are the result of capitalist greed, this is repeatedly underlined and can be read quite clearly.

When it comes to topics from the field of ecology, in the selected novels and the novella we singled out those changes that Karen Thornber points out as the most relevant that have befallen the Earth: “climate change; mass extinctions of plant and animal species; and widespread pollution of sky, sea, and land make clear the extent to which humans have shaped global ecologies” (Thornber 2014: 989). Considering the theme of the selected analyzed prose, we add to Karen Thornber’s classification a significant theme of food that results from the extinction of plants and animals, and is reflected as food shortages and an increasing share of GMOs.

3. ANALYSIS

3.1. CLIMATE CHANGE

Elements of cli-fi can be found in several represented works. In Koščec’s novel, high temperatures in the country where Rolo lives (it is most likely Croatia) three years ago directly killed almost 300 people, two years ago 382 people, and official data for last year were not published. Rolo wonders how many indirect victims there are.

In “White Promenade”, climate change will go in the opposite direction from the announced global warming:

Civilization will almost collapse in the next fifty years, climate change will become nasty, there will be a nuclear winter, whether because of wars or a bunch of ancient power plants that will collapse, they don’t want to tell us that. Diseases that are already out of control will have a devastating effect and everything goes to hell (Barol 2016: 48).

The cataclysmic situation was preceded by pandemics, solved by the principle of encirclement and waiting for the infected to die, and liquidation by fire of all who try to escape followed with disinfection of places with green foam. Pandemics are a thing of the past – the present are deadly diseases, but they are also “tickets” for hibernation tanks in which the frozen will wait for the future and thawing. So, after the nuclear winter, a renaissance will follow: Earth will rise from the ashes – the

terminally ill from the present will heal in the future and restore the nearly exterminated population of the Earth. So, as much as they were destroying the Earth, people will get another chance. It is comforting that in the process both nature and all non-human species of life will be restored.

However, in some novels climate changes are intentional, the perspective is extremely anthropocentric, people are self-indulgent and completely inconsiderate of others, for example, in the novel *Dedivination* under a glass dome in the elite futuristic settlement of New World G 23 the climate is always the same, pleasant, there is no summer or winter.

In *Crab's Children* by Dalibor Perković, after the destruction of the Earth, and colonizing new planets, people deliberately change their climate in order to adapt them for life: each planet (Octavia, Albatross, Alcatraz, Communes of Antares, Tedesco) has a different climate, and all changes are the result of human intervention. In some of them, the conditions are adapted to man down to the last detail (controlled rains, cyclones, temperature). The trajectory of some planets has also been changed, they have literally cooled down, but the results are by no means what the “terraformers” expected:

(...) thirty years ago Tedesco was several million kilometres closer to the sun and about a hundred degrees warmer; ten years ago they finally got it to its current orbit, the water vapor began to condense and it started to rain. In addition, an average of one comet would arrive every hour from the local Kuiper belt and break up somewhere in the equatorial region. As a result of all this, the atmosphere of Tedesco was a turbulent vortex of cyclones that overlapped and swirled around each other like bubbles in a pot of boiling water, and every day on every point of the surface was rainy with occasional alternations of showers, cursed showers and cloud breaks in which it seemed as if the flowing water wanted to make up for the eons of absence and quickly erode everything it could, washing over the rocky plains and creating canyons, rolling stones and crumbling them into gravel and sand (Perković 2019: 79).

On other planets, there was much less intervention, only hurricanes and tropical cyclones were mitigated, because these planets were inherently more suitable for life. Nevertheless, the following example shows that nature “shows its teeth” even in such cases, because the inhabitants of planets where ideal conditions prevail cannot adapt elsewhere:

People from Albatross were at the very bottom of the scale of people suffering from various incidental diseases, viral infections, colds, flu, but also more serious illnesses. Maintaining immunity had its price and life on the space station may have been more comfortable, but it brought with it possible inconveniences every time a person left such a controlled and sterile environment (Perković 2019: 59).

Due to their egocentricity, people think that it is permissible to change the climate and temperature. They don't at all consider the consequences that their actions will have on each of those planets. From the quote about the massive interventions on the planet Tedesco, we see that the consequences of the constant rain on that planet are very serious. Over time, they could become dangerous for the Universe due to possible landslides. But the colonizers are not aware that they are endangering the survival of the planets, and consequently their own. We know that people are aware of their own impact on the environment since *The Epic of Gilgamesh*, which talks about deforestation, but actual "awareness of anthropogenic climate change entails a paradigm shift in that we must recognize that our environmental impacts are not just site-specific or even downstream, but cumulative over time" (Griffiths 2013: 89).

3.2. PLANTS AND ANIMALS

In all zones of the *Planet Friedman*, animals died out, due to lack of food, the stronger devoured the weaker. It goes without saying that there are no fish in the ocean, they are farmed in pools with filtered and detoxified seawater. Cranes were exterminated as carriers of influenza, fireflies melted due to unfavourable weather conditions. There are dogs left in zone B, but they are infected with rabies. There are no more dangerous animals in the forest, so athlete Paula convinces doctor Gerhard, her physician and later lover and fiancé: "It's beautiful. The forest calms a person like that", she said. "It's safe there. It wasn't safe before, there were animals all over it" (Mlakić 2012: 126). Forests are dying slowly but surely, the mistletoe is depleting them. Man has disturbed the natural balance and caused incalculable damage, but Paula sees it as an improvement because man no longer has to fear dangerous animals.

The dystopian reality of Koščec's novel begins at the turn of the new millennium, and lasts until the 2020s. Some elements of dystopia are mocked, for example, the president of the USA is Paris Hilton. A pandemic in the form of mutated bird flu

appears in Koščec's dystopian world, which in the winter of 2010 killed resident birds, a cat treat, so cats, after pressure from the USA and the Hilton's presidential address to the nation with the famous sentence "The cat has to go", were literally wiped off the planet. (This is the counterpart of the cranes in *Planet Friedman*, with the difference that people, driven by consumerism, afforded cats some coffins, tombs, temples.) After domestic birds and cats, industrial poultry quietly disappeared from the scene – expressly replaced by surrogates of soya with the genomes of chickens, ducks and quails. Seagulls are carriers of H5N1, but they do not get bird flu themselves. They were saved from international persecution by the tropical winter of 2014, when the virus could not survive. At Rolo's local level, there are no fish in the rivers for a long time. In the novel, animals are a source of infection or a food item for humans, replaceable by someone else or something else. Such behaviour towards animals clearly shows speciesism, the attitude that man has a moral right to use non-human animals. The relationship of people to nature seems to be similar in many literary works. The following statement refers to the human race in early Russian Soviet utopian and dystopian novels, but it is also applicable to our corpus: "Human society sees the world as its slave, a resource that can be exploited without end. There is, generally, no mention of the right to life of other beings" (Božić 2022: 55).

In Balenović's novel, too, the fish are dead, their bellies are burning as they sail the river, and oil is dripping from the birds' wings. The protagonists don't even know what trees are:

Part of the wall is made uglier by an ugly growth sticking out of the ground. It is bumpy, crooked and branches all the way to the green ends. The elders say it is a tree. Once upon a time there were many trees. Combined in groups, they formed forests, and forests covered large areas of the Earth. They were full of monstrous creatures (Balenović 2012: 9).

In addition to being completely detached from nature and not knowing what a tree looks like, generations of young people see forests as habitats for wild animals, similar to the way it is in Mlakić's novel. From the quote, it can be read that they consider it good that these beasts no longer exist, even though it means the extinction of more animal species.

In *Crab's Children*, "terraformers" and geneticists on newly conquered planets change the nature of wild animals: they make carnivores harmless to man. Such an attitude confirms Teresa Mangum's claim that animal representation in literature "can-

not escape the binary opposition that segregates people and animals” (Mangum 2007: 156).

Babić approaches the issue of animal protection ironically and grotesquely: people who fight in UFC fights are locked in cages, and due to reduced interest in caged animals, zoos with giraffes and rhinos are closed, and parks with indigenous animals are opened: cows, bulls, goats and sheep, because they are completely exotic for young people in Croatia – they don’t even know what these animals look like. In Croatia, more and more homeless people live in nature, mostly in forests, which includes the “privilege” of women picking mushrooms, blueberries and other berries, and men hunting animals with a bow and arrow (both exclusively for personal use). The grotesque rises to a new level by mentioning a new fashion: the fur coats worn by Davy Crockett and the Flintstones. Some animal rights are in the spirit of “restoring the connections between humans and nonhumans” (Jimmy 2015: 371), for example the prohibition of hitting a bee that has stung someone and great concern for stork habitats, but others are grotesque and insane, e.g. allowing fish to live only in square aquariums (because round aquariums spoil their life perspective), etc.

The usual excessively anthropocentric position of thematizing animals in literature (Ortiz-Robles 2016: 147) is more or less satirized in the analyzed novels.

3.3. SKY, SEA AND LAND

In addition to the undoubted impact of CO2 emissions on global warming (especially during the last half century)³, the melting of ice at both poles, the rise of sea and ocean levels, and the warming of the soil, the huge negative impact of exhaust gases on air quality is unquestionable. Reality in several novels in focus is literally smoky. In Balenović’s novel, smog obscures the sun that once caused skin cancer, and the Sun has descended so low that the characters have to walk bent over.

Due to the exhaust of the car, Brozović’s protagonist Oliver Riemer feels a burning sensation on his skin as a result of polluted air. He cannot see the Zagreb reference point Sljeme, and the solution devised by the rulers is not visionary or suitable for nature.

³ According to Frank Levin, temperature anomalies between 1970 and 2021 became a *trend*, and in the period 1970–2015 the temperature anomaly per decade was 0.18 °C (Levin 2023: 30–31).

- The botanical garden is fenced with barbed wire – he said – and wickedly armed guards pass through it twenty-four hours a day. That someone would not steal genetically modified plants from the city. The guards have weapons better than his military unit. Satellite surveillance cameras, network of infrared lights. Genetically modified plants are more expensive than Rembrandt and Da Vinci canvases.
- The only way to preserve the permanent greenery of plants in the midst of smog – she said. Just like in Zrinjevac Park (Brozović 2007: 83).

Although both air and soil are poisoned in Koščec's dystopian world, there is still a difference between the more polluted West, and Eastern Europe, where there are still remnants of once unpolluted nature and cleaner air:

Outside, the horizon was gripped by twilight redness. As every day, because it is his spiritual exercise, Kix is overwhelmed with pleasure. Gratitude. A deep reverence for that scene, which the West can no longer experience. Here the sky is still alive, its changes are accessible to the eye, they are not obscured by a lead mantle of smog (Koščec 2011: 259).

Although *Planet Friedman* does not belong to the genre of petrofiction (petronarratives, petrol literature), gasoline as a vehicle fuel in Zone B is an extremely important factor. As fuel is no longer available, the inhabitants of Zone B reuse the tar collected on the surface of the ocean. According to Michael Thompson's classification, tar would not be neither "rubbish", an item "of zero and unchanging value" (Thompson 1979: 27) nor "durable" object that will "increase in value over time" (Thompson 1979: 25), rather we could consider it a "transient" object that "decrease in value over time" (Thompson 1979: 24–25).

We are witnessing that the Petroleum Age (Age of Oil) leaves rather destructive traces in the environment. However, the time of traditional energy sources has passed. In the analyzed dystopias, the authorities did not choose natural sources of energy: sun, water and wind. Nevertheless, it is not a question of insufficient scientific awareness among Croatian writers of this type of fiction. The author's somewhat critical attitude towards those characters who opt for very harmful fuels and at least a mild affection towards those who choose less polluting types emerges. Koščec's protagonist Kix, although not particularly ecologically aware, as prime minister faces the inevitability of choosing the energy sources that will save the country from the crisis, and he also knows that destructive radioactive synthetic materials or sewage basins are equally bad solutions. On the other hand, his son,

educated in the West, is much less conscience-stricken: he blackmails his father into accepting fourth-generation nuclear power plants as a strategic way out of the energy crisis.

In almost all selected dystopias societies are segregated, in Mlakić's novel even by wire, fences, and guards, primarily in order for the rich to keep all available resources for themselves, mostly water and land. Regardless of the division according to socio-economic status (only the rich in zone A got an expensive and sophisticated vaccine against superinfluenza, and in zones B and C millions of people died) and attempts to implement ecological racism, the division of nature failed. Although rich corporations from zone A in *Planet Friedman* tended to create zonal pollution in zones B and C, contamination spread to the entire territory. First of all, the ocean: despite of the fact that privileged residents of zone A drive only electric cars (as well as privileged in Deltacor area in Babić's novel while rare petrol cars are considered environmentally unacceptable), from the surface of the ocean they inhale as stinking tar as the inhabitants of zone B: no matter how hard they try to cover it with the scent of a freshener, they can't get rid of the ubiquitous "perfume distillate" of tar. The only difference is the existence of refineries along the ocean in zone B where tar collected from collectors (including children under the age of ten) is processed into fuel for obsolete cars (with thick, almost black smoke). Furthermore, barren "dead earth" is spreading unstopably throughout Zone A, despite the enormous amount of money being invested in research into the phenomenon. That's why Blue Water company "scans" zone B to create arable land into which Zone A could be expanded (actually kills the population there and then demolishes the houses and huts in which they lived).

Despite the anthropocentric view of life that prevails in the modern world, ecocriticism emphasizes the priority and dominance of nature over human endeavors and culture. In the mentioned example from Mlakić's novel, it can be seen that nature does indeed have mechanisms by which it shows supremacy.

In Babić's novel, a separate elite ghetto consists of employees of the leading company Deltacor, whose president is also the president of Croatia. On the other side of the spectrum are inhabitants of the slum – 50 kilometres from Zagreb, fenced with wire, but by the will of the inhabitants, so that everyone would leave them alone – to whom Deltacor's agents under the motto that "water is an economic category and not a fundamental human right" (Babić 2015: 115) do not allow to dig wells.

Although in Koščec's novel the part of society in which Kix lives is not divided by wire (while fences are very present in the countries where Masha and Tasha live), the poor do not have access to real water:

Nevertheless, the anticipation tightens the old woman's shoulders. The glass that Kix filled her, she accepts piously, between her palms, as if it was alive. She brings it to her face, smells it, takes a small sip with her eyes closed. A tear slid down her cheek. "I'm sorry, I haven't drunk real water in a long time" (Koščec 2011: 255).

In Rolo's close environment, the symposium on ballast water was turned into a joke by bloggers, the importance of the protest was diminished by the discovery of a pedophile affair of an activist. After that, data on plankton RN-2011, the cause of severe allergies, was published, but everything calmed down. In his world, the river stinks even when it's not hot, and global air pollution has brought a useful custom of wearing a mask over your face. Both ballast water and allergenic plankton came into the focus of the protestors only because they endanger people's health, and then turn into harlequinade because of superficial bloggers and the pedophile tendencies of one of the participants – extremely important topics concerning nature were ridiculed because of inappropriate people.

In *Dedivination*, most people live in a technologically advanced society, and the richest live in isolated (already mentioned) communities under the dome. Outside the society are exiles, an endangered species of genetically unmodified people. There are generally accepted uncritical truths in society that water in nature is heavily polluted, that rainwater causes burns (sometimes death), that for the most necessary needs (drinking and irrigation) it must be purified with a large amount of chemicals, and showering is possible only with sonic waves:

She imagined how wonderful it must have been thousands of years ago when people bathed their bodies in clear water in the morning. She imagined it as a wonderful experience she will never experience because previous generations were to blame for destroying that wonderful experience (Hrvoj 2018: 21).

Fleeing from the police, Aurora Blue accidentally ends up in a settlement of outcasts from society, and one of them bathes in a lake in front of a horrified Aurora:

In my life I have often faced people prone to suicide, but this was too much even for me. I imagined his bare bones floating on the surface, but when his smiling head emerged a few feet from the surface, I breathed a sigh of relief (Hrvoj 2018: 210).

At that point she realizes that stories of resource pollution are really just a control mechanism of the rulers. Nature is only a tool in the hands of the most powerful, devoid of empathy for members of their own species, the human species, and they do not think about other organisms and biosystems at all.

3.4. *FOOD*

Food is a common topic in dystopia, often because the population faces shortages. In Barbieri's novel, food is extremely important, since the novel is about a conflict of worldviews, it is understood as a sign of identity in the relationship between "our" (domestic) and "their" (foreign) food. Binary catalogues are extensive and frequent: the menus of local, healthy food are true gourmet anthems of tradition (we would dare to say that the word "food" is the most frequent word, and the word "tradition" is the second most frequent in the novel), and catalogues of artificially grown food are funny and scary at the same time, crowded with "the nascent germ of a species about-to-become", each of them represents "an unprecedented mutation" (Milburn 2003: 604):

Those self-farmed Norwegian lobster tails mingled with fish without head, scales and entrails, with frog legs that also jumped without the rest of the body... shellfish without shells, fish roe that hatches only fish roe, headless cephalopods and self-farmed plankton the size of dolphins, were interflowing in the kitchens of the New World restaurant (Barbieri 2015: 153).

Such monsters "are the embodiment of the broken boundaries, confusion, and chaos that define ecophobic conceptions of nature" (Estok 2011: 83), and, even worse "they are disturbing hybrids whose externally incoherent bodies resist attempts to include them in any systematic structuration" (Cohen 1996: 6). If we define ecophobia "as a pathological aversion toward nature, an aggravated form of anthropocentrism expressed variously as fear of, hatred of, or hostility toward nature at least in part motivated by a sense of nature's imagined unpredictability" (Estok 2011: 128) or, in a softened interpretation of Estok's words, as "cultural tendency to relate antagonistically to nature" (Brayton 2012: 226) then it is obvious that ecophobia is the life principle of the members of the "New World", while the group gathered around the Arka restaurant respects the principles of ecophilia or biophilia, that is "nature-friendliness or love of nature" (Hensley 2015).

Barbieri and Babić share the concept of criticism of invasive GMO producers who unscrupulously suppress natural cultivation, and impose plants that they sell them-

selves and that are nurtured by means produced only in their stores.

The final part of the process was the most demanding and important. In the rear of the machine, a mixture of fertilizer, herbicide and accelerator was added to the minced human flesh. This resulted in the finest fertilizer that was thrown into the field, plowed in the meantime by other machines, with the addition of GM seeds from which a salad will sprout in just a few days, which will be sold on Deltacor's shelves for something plus ninety-nine⁴.

Here, once again, the capitalist market's focus on ecology and nature protection was demonstrated, as well as the justification of the slogan that waste, even human waste, is not garbage (Babić 2015: 322).

Košćec also condemns experimentation with nature: Kix does not approve of his son Vuk's justification of GMO production as a necessity due to a completely changed climate (warming) and completely poisoned soil and air. Vuk wants to destroy all the flora and fauna, divide the agricultural area into two or three geometric figures, grow one GM crop on each, which he will fertilize to the point of unconsciousness with artificial fertilizers. Although half the world suffers from malaria and plague, and the other half from allergies and reduced immunity, he thinks this is an opportunity for pharmacy to prove itself. Although a third of plant and animal species are extinct, he believes children need to be exposed to emulsifiers, stabilizers and phosphates from an early age to strengthen themselves. Vuk's capitalist and nature-opposite option seems to have prevailed, as over time natural products can no longer be bought: visiting his young male assistant (actually a lover) Kix buys bad wine at a gas station, advertised as a product of state-of-the-art technology, and so-called milk chocolate with milk from alpine pastures, actually from dehydrated raw materials from the Chernobyl area, but still gives up on buying homemade, actually Chinese cookies that sparked a revolt by European health organizations and ended up on a store shelf next to a gas station.

Balenović's derision elicits a sour smile from the reader:

Dr. Eko's food differed not only in colour but also in physical state. The taste was constant. The old man mixed all the ingredients in a large yellow basin before we started grabbing.

⁴ "Something" means the amount in kunas, the former Croatian denomination money and "ninety-nine", the amount in lipas, one hundredth of a kuna.

The good side of Dr. Eko's food was that, in addition to nutritional purposes, it could be used as a shampoo, shaving foam, universal glue, and DVD player (Balenović 2012: 13).

4. CONCLUDING THOUGHTS

In the context of the ecological crisis that we witness every day and which seems to be getting worse every day, it is not surprising that a noticeable number of authors decide to write about the topic of eco-catastrophes. Ecological dystopias and other genres that contain dystopian elements are a reflection of the real state of the world and a projection of what seems probable based on the current state. In our immediate environment, the waters are polluted, the forests are cut down too much, so rivers flood us more and more often, and forest fires are the topic of every summer. Swirling wind is increasingly common along the Adriatic coast, and last summer in central Croatia there was a wind that blew away roofs. The crisis seems to be deepening. Despite this, those who can change something, do not. The world's largest coal consumers, China and India, are too slow to switch from fossil fuels to renewable energy sources. The need for electricity and thermal energy is huge, and plants for the use of renewable sources are expensive. Summits are held, meetings are given and promises are broken. At the same time, writers can only write, point the finger, show us how far we have brought the planet we live on and what our future could look like.

Judging by the analyzed corpus, not only the Earth but also the entire Universe has a questionable future. The perspective in some texts is indeed very depressing: in the novel *Planet Friedman*, cannibalism is predicted when the insatiable zone A leads to the disappearance of food and then: "Civilization will inevitably come to an end. The sun will shut down, or the planet will turn into a desert before that, it will be covered by *dead earth*... Life will one day leak from this planet. All our attempts to prevent it are in vain" (Mlakić 2012: 219). "White Promenade" predicts a nuclear winter due to wars or old power plants, devastating diseases and the near collapse of civilization in about fifty years. There is no trace of non-human focalization in any of the selected works: although man is to blame for the destruction of nature, the focus in all works is concern for the human race, not for the ecosystem. Man should show a little more feeling for other species, dampen human superiority. If we had to value the texts according to this feature, we wouldn't say that they are worse because of that, just insensitive. Or not sensitive enough.

Environmental justice, the availability of healthy and safe nature to everyone regardless of class or equality for all oppressed groups according to socioeconomic status, gender, sexuality, etc. (Adamson, 2001; Buell, 2005) could not be achieved because there is almost no preserved nature. There are no resources either: Barol sees the solution to depleted resources on Earth in the hibernation of incurable patients so that they will revive in the future, Brozović in the colonization of asteroids, and Perković in the conquest of other planets. It is about the “domestication” of nature outside the home planet – human well-being is in the foreground, an anthropocentrism in its rudimentary form. In these works, there is no attempt to improve the Earth or to improve life for other species on it, but it is moving to conquer new expanses, new places that could be polluted and destroyed over time.

Other solutions are somewhat better, they are implemented on a planet that needs to be saved, they take into account other species besides humans, and they are achievable already in the present time. These solutions are in accordance with the characteristic feature of dystopian criticism that it does not accept misery and passivity, and it “includes at least one eutopian enclave or holds out hope that the dystopia can be overcome and replaced with a eutopia”⁵ (Sargent, qtd. in Baccolini and Moylan 2004: 7). Therefore, in some works, in the general ecological collapse, there is also a place resembling an oasis, a bucolic niche. In Barbieri’s novel, we find a rebel enclave in the middle of an urban space: the protagonist isolates himself in a healthy food restaurant and cooks organically grown food with a group of supporters. Part of the population in *Dedivination* lives in nature, respecting coexistence with it, traditionally growing food and organic products. Although these self-willed exiles from privileged society have to stay out of the reach of the rulers, there is still hope: there are people who do not only think of themselves, but protect nature and its inhabitants. The main protagonist of Mlakić’s *Planet Friedman* Gerhard Schmidt and his newly created family also retreated to such a heavenly space of ecological utopia, to their own “communal spaces of utopian resistance” (Jones, 2020: 698) went to the Arcadian Crane’s springs (Ždralovi izvori), beyond pollution, beyond civilization, beyond the reach of power. Although such an act seems defeatist, they are a small subversive group that wants to reject consumerism and the capitalist worship of profit. Perhaps arcadia could eventually spread to an ever-increasing swath of polluted Earth?

⁵ Ecological utopias were very popular in the 1970s and 1980s, and after the publication of Callenbach’s novel *Ecotopia: The Notebooks and Reports of William Weston*, published in 1975, the genre was also called “ecotopia”.

The fate of utopian places, a kind of “paradises lost”, is not the same: Barbie-ri’s cook-narrator and his assistants from his small restaurant manage to preserve healthy eating habits, and then rebuild the world destroyed by GM food; we do not know the fate of the community of genetically non-modified exiles in *Dedivination*, and Gerhard’s search for peace in Crane’s springs is under the loop of questions because of the uncertain fate of the inhabitants of Zone A who sailed away on ships with intention of saving themselves from robbers and arsonists led by the former revolutionary and then dictator Bluetooth who set fire to and destroyed the entire zone, what makes Gerhard think about whether there is anyone to send a message in a bottle at all. With all that in mind, we leave the possibility that (hard-earned) new opportunities will remain unused and that the endings are not exactly ideal.

SOURCES

- BABIĆ, Aljoša. 2015. *Romeo na kraju povijesti*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- BALENOVIĆ, Ivo. 2012. *2084: Kuća Velikog Jada*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- BARBIERI, Veljko. 2015. *Rat za peti okus*. Zagreb: Profil knjiga.
- BAROL, Ed. 2016. "Bijela promenade". *Sirius B* 27: 37–96.
- BROZOVIĆ, Danilo. 2007. *Bojno polje Istra*. Zagreb – Sarajevo: Naklada Zoro.
- HRVOJ, Jelena. 2018. *Dedivinacija. Nacija psihoze*. Poznanovec: vlastita naklada.
- KOŠČEC, Marinko. 2011. *Centimetar od sreće*. Zagreb: Profil international.
- MLAKIĆ, Josip. 2012. *Planet Friedman*. Zaprešić: Fraktura.
- PERKOVIĆ, Dalibor. 2019. *Rakova djeca*. Zagreb: Hangar 7.

LITERATURE

- ADAMSON, Joni. 2001. *American Indian Literature, Environmental Justice, and Ecocriticism: The Middle Place*. Tucson: University of Arizona Press.
- BACCOLINI, Raffaella and Tom Moylan. 2003. "Introduction: Dystopia and Histories". *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*. Ed. Raffaella Baccolini and Tom Moylan. New York – London: Routledge: 1–12.
- BELJAN, Iva. 2013. "Novi, stari svijet". *Motrišta* 71–72: 140–143.
- BOŽIĆ, Rafaela. 2022. "The Motif of Nature in Early Russian Soviet Utopian and Dystopian Novels". *Poznanske Studia Slawystyczne* 22: 47–66. <https://doi.org/10.14746/pss.2022.22.2>
- BRAYTON, Dan. 2012. *Shakespeare's Ocean: An Ecocritical Examination*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- BUELL, Lawrence. 1995. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, MA – London: Belknap Press of Harvard University Press.
- BUELL, Lawrence. 2005. *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Oxford: Blackwell Publishing.
- COHEN, Jeffrey Jerome. 1996. "Monster Culture. Seven Thesis". *Monster Theory. Reading Culture*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press: 3–26.
- ĆIRIĆ, Saša. 2014. "Krateri budućnosti". *Sic, časopis za po-etička istraživanja i djelovanja* 15: 50–79.
- DERY, Mark. 1996. *Escape Velocity: Cyberculture at the End of the Century*. New

- York: Grove Press.
- ESTOK, Simon C. 2011. *Ecocriticism and Shakespeare. Reading Ecophobia*. New York: Palgrave MacMillan.
- FAKEMI, Abiodun. 2022. “Petro-Fiction and Pseudo-Environmental Activism: The Defining Moments in Chimeka Garricks’ *Tomorrow Died Yesterday*”. *Open Access Library Journal* 9: 1–16.
- GARNER, Benjamin Maxwell. 2015. “Far Over the Misty Mountains Cold: An Ecocritical Reading of J. R. R. Tolkien’s *The Hobbit*”. Bucknell Digital Commons. Honors Thesis. https://digitalcommons.bucknell.edu/honors_theses/291/ Retrieved 3 March 2024.
- GLOTFELTY, Cheryll. 1996. “Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis”. *Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*. Ed. Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. Athens – London: The University of Georgia Press: XV–XXXVII.
- GOURLEY, James. 2020. “‘Trapped by the climate’: Reading Albert Camus’s *The Plague* in Light of Anthropogenic Climate Change”. *ISLE* 27, 4: 732–752. <https://doi.org/10.1093/isle/isaa112>
- GRIFFITHS, Matthew. 2013. “Climate Change and the Individual Talent: Eliotic Eco-poetics”. *symplokē* 21, 1–2: 83–95. <https://doi.org/10.5250/symploke.21.1-2.0083>
- HENSLEY, Nathan. 2015. “Cultivating biophilia: Utilizing direct experience to promote environmental sustainability”. *Journal of Sustainability Education*. http://www.susted.com/wordpress/content/cultivating-biophilia-utilizing-direct-experience-to-promote-environmental-sustainability_2015_03/ Retrieved 4 March 2024.
- JIMMY, Neema Bagula. 2015. “Ecocritical Approach to Literary Text Interpretation”. *International Journal of Innovation and Scientific Research* 2: 369–378.
- JONES, Brandon. 2020. “Between Earth and Sky: Atmospheric Ambiguity in Octavia E. Butler’s *Parable* Series”. *ISLE* 27, 4: 690–714. <https://doi.org/10.1093/isle/isaa018>
- LEVIN, Frank S. 2023. *Global Warming: Truth and Consequences. A Primer*. Cham: Springer.
- MANGUM, Teresa. 2007. “Narrative Dominion or the Animals Write Back? Animal Genres in Literature and the Arts”. *A Cultural History of Animals in the Age of Empire*. Ed. Kathleen Kete. Oxford: Berg: 154–175.
- MATUS, Hannah. 2009. “Reflections on Terror from Aldous Huxley to Margaret Atwood: Dystopic Fiction as Politically Symbolic”. A Senior Honors Thesis. The Ohio State University. <https://kb.osu.edu/items/eb3f25cb-56eb-5259-a867-6f2722b-d41e0> Retrieved 2 March 2024.

- MILBURN, Colin Nazhone. 2003. "Monsters in Eden: Darwin and Derrida". *MLN* 118, 3: 603–621. <https://doi.org/10.1353/mln.2003.0060>
- MURPHY, Patrick D. 2009. "The Non-Alibi of Alien Scapes: SF and Ecocriticism". *Ecocritical Explorations i Literary and Cultural Studies. Fences, Boundaries and Fields*. Lanham, MA: Lexington Books: 89–108.
- ORTIZ-ROBLES, Mario. 2016. *Literature and Animal Studies*. Abingdon – Oxon – New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315880389>
- RABKIN, Eric S. 1996. "Fantastično i žanrovska kritika". *Mogućnosti* 43, 4–6: 105–125.
- SUVIN, Darko. 1979. *Metamorphoses of Science Fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre*. New Haven, CT: Yale University Press.
- THOMPSON, Michael. 1979. *Rubbish Theory: The Creation and Destruction of Value*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- THORNBUR, Karen. 2014. "Literature, Asia, and the Anthropocene: Possibilities for Asian Studies and the Environmental Humanities". *Journal of Asian Studies* 73, 4: 989–1000. <https://doi.org/10.1017/S0021911814001569>
- WEIK VON MOSSNER, Alexa. 2017. "Cli-Fi and the Feeling of Risk". *Amerikastudien / American Studies* 62, 1: 129–138.
- WOLFE, Gary K. 2011. *Evaporating Genres: Essays on Fantastic Literature*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.

INTERNET SOURCES

- "The essential list of the main subgenres of science fiction and their most notable works". *Science Fiction is Real*. <https://scifisreal.com/subgenres-of-science-fiction-with-most-notable-works/> Retrieved 11 May 2024.
- "Space Opera". *SFE, The Encyclopedia of Science Fiction*. https://sf-encyclopedia.com/entry/space_opera Retrieved 11 May 2024.
- "The Slipstream". *The Slipstream*. <https://theslipstream.com.au/about/> Retrieved 10 May 2024.

EKOLOŠKE TEME U SUVREMENOJ HRVATSKOJ DISTOPIJSKOJ PROZI I PROZI S DISTOPIJSKIM ELEMENTIMA

VLADIMIRA REZO

SAŽETAK

Važne ekološke teme: klimatske promjene, onečišćenje zraka, vode i tla, izumiranje biljnih i životinjskih vrsta te hrana kao temeljna ljudska potreba analiziraju se u korpusu distopijskih tekstova i onih s distopijskim elementima. Distopijska sastavnica u svima pripada drugom valu distopijske fikcije (Matus 2009: 7). Korpus čine pripovijetka *Bijela promenada* (2016.) Eda Barola i osam romana: *Bojno polje Istra* (2007.) Danila Brozovića, *Centimetar od sreće* (2008.) Marinka Koščeca, *2084: Kuća Velikog Jada* (2012.) Ive Balenovića, *Planet Friedman* (2012.) Josipa Mlakića, *Romeo na kraju povijesti* (2015.) Aljoše Babića, *Rat za peti okus* (2015.) Veljka Barbierija, *Dedivnacija* (2018.) Jelene Hrvaj i *Rakova djeca* (2019.) Dalibora Perkovića. Teorijska perspektiva u radu je ekokritička: istražuju se aspekti odnosa čovjeka i prirode koja ga okružuje, odnosno u kojoj mjeri čovjek prirodu i njezine stanovnike doživljava kao sebi jednake. Posljednje poglavlje daje uvid u rezultate i rješenja koja neki autori nude kao izlaz iz kataklizmičkih situacija, a smisao i učinkovitost tih rješenja vrednuje se s ekokritičkog stajališta.

KLJUČNE RIJEČI:

antropocentrizam, distopija, ekokritika, zagađenje, resursi

THE ROLE OF L1 AND AGE EFFECT IN THE ACQUISITION OF ENGLISH ARTICLES AMONG CROATIAN YOUNG EFL LEARNERS

KATICA BALENOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije u Gospiću
Ul. dr. Ante Starčevića 12, HR - 53000 Gospić
kbalenovic@unizd.hr

UDK: 37.012:81'232 *
811.163.42
DOI: 10.15291/csi.4447
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 5. 10. 2023.
Prihvaćen za tisak: 19. 4. 2024.

The category of definiteness/indefiniteness is often seen as a linguistic universal (Chomsky 2000; Silić 2000) that exists in every human language but is expressed with different linguistic means and patterns in different languages. In English, this category is grammaticalized primarily via articles (Zergollern-Miletić 2008). The Croatian language does not contain an article system, and acquiring English articles represents a major problem for most learners of English as a foreign language (Balenović and Medved Krajinović 2013; Zergollern-Miletić 2015). The present paper investigates difficulties in acquiring English articles among young learners in Croatia in written tasks. Pupils involved in the research started learning English in the first grade of primary school. A total of 76 primary school learners from six different classes (schools) and different age groups were included in this research. The initial hypothesis is that the correct use of articles increases as learners' overall L2 proficiency increases due to exposure to instructed EFL learning. A qualitative analysis was carried out using error analysis, i.e., proper/wrong use, or omission of the article. The findings partially confirmed the initial hypothesis and showed that our participants were becoming aware of the existence of English articles (they comprehended that articles should precede nouns), but we found very frequent article omission, which, according to our research results,

KEYWORDS:

acquisition, definiteness/indefiniteness, L1/L2, young EFL learners

indicates that the process of developing and understanding the semantic and pragmatic role of English articles is long and fluctuating specifically with learners whose L1 lacks the article system.

1. INTRODUCTION

The role of a native/primary/first language (L1)/mother tongue in second language research has been an important topic (Ellis 1994) since all humans have an “innate ability” (Chomsky 1957) to acquire a language in the first years of life. This innate ability/knowledge is, in what Chomsky calls, the language faculty, which is “a component of the human mind, physically represented in the brain and part of the biological endowment of the species” (Chomsky 2002: 1) known as a “language acquisition device” (LAD) guided by Universal Grammar (UG). Contrastive Analysis (CA), founded on the behaviouristic theory of learning, was the first approach which pointed out that elements acquired in the L1 will be transferred to the L2 resulting in a positive or negative influence on the learner’s L2 competence. In other words, the primary cause of errors in the L2 is negative transfer or interference from the L1. According to this approach, a comparison of the native and second language is needed to isolate differences between the two languages (Saville-Troike 2008). The easiest L2 structures to acquire are those that exist in the L1 with the same form, meaning, and distribution, while among the most difficult to acquire are the ones with a partial overlap in form, meaning, and/or distribution (*ibid.*). In other words, when two languages are similar, a positive transfer occurs (Ekiert 2004; Park 1996; Snape *et al.* 2013); while, when they differ, a negative transfer happens (Chen 2000). Moreover, L2 learners face more problems with structures absent in their L1, such as Croatian learners of English as a foreign language (Croatian EFL learners) acquiring English articles. In the Croatian language, the category of definiteness/indefiniteness is grammaticalized differently – via adjectives, quantifiers, or determiners (Zergollern-Miletić 2014). In terms of definiteness/indefiniteness, Croatian EFL learners have full access to UG as an innate guide to L2 acquisition matched with information from an input (e.g., a teacher). In addition, Ionin, Zubizarreta, and Maldonado (2008) found that L1 transfer, L2 input, and UG as sources of knowledge were related to the acquisition of English articles by L2 learners. When examining L1 transfer in article acquisition, Sharma (2005) found that L1 transfer was obvious when L2 speech should contain the specific indefinite article, which was often omitted among learners whose L1 lacks articles.

As mentioned above, L2 learners of English often have difficulties mastering articles, especially when their L1 lacks an article system, which may suggest that they are unaware of the existence of the notion of definiteness/indefiniteness in their L1. This category is often seen as a linguistic universal (Chomsky 2000; Silić 2000) but expressed with different linguistic means and patterns. In the English language, this category is primarily grammaticalized in the articles (Zergollern-Miletić 2008), as

well as in semantic notions of definiteness, specificity (Ionin, Ko and Wexler 2004), uniqueness (Yang and Ionin 2009), and nominal countability (Ogawa 2008).

The notion of definiteness refers to the knowledge shared between the speaker and the hearer, while specificity refers to the knowledge known only to the speaker. The notion of definiteness is crucial in determining article choice for L2 learners of English (Ionin 2008). For example, *I saw a girl. The girl was walking down the street.* The choice of the indefinite article indicates that there is no shared knowledge of the girl between the speaker and the hearer, while in the second sentence, the hearer realizes that *the girl* is the same as in the previous sentence. As mentioned above, the notion of specificity refers to the knowledge known only to the speaker, for example: (1) *I want to see a film. Any recent film will be fine.* (2) *I want to see a film. It's on the top list.* The use of the indefinite article in the first example indicates that it is the first mention of the film by a speaker in the discourse. However, the second sentence shows that the speaker has a specific film in mind that he/she is referring to. The indefinite article in this example receives a referential interpretation (Fodor and Sag 1982). According to Hawkins (1978), the category of definiteness is related to the identifiability of referents in a discourse set by multiple ways of establishing uniqueness (e.g., previous mention, association, visible situation, or modifying clause). Lyons (1999) assumes that identifiability which is seen as semantic/pragmatic definiteness is a universal cognitive category. This assumption presupposes that articleless languages such as Croatian have different linguistic means (e.g., other determiners or quantifiers) to mark something as identifiable within a discourse set. This semantic complexity of English articles makes it difficult for L2 learners to master the use of articles, especially for ones whose L1 lacks an article system.

Definiteness and specificity are notions important for the Article Choice Parameter and the Fluctuation Hypothesis proposed by Ionin, Ko and Wexler (2004). This hypothesis presupposes that L2 English learners whose L1 lacks articles fluctuate between the semantic universals of definiteness and specificity because there is no L1 transfer but full access to UG. These L2 learners fluctuate between two settings until the input leads them to the right option. In these cases, L1 interference certainly plays a significant role (Liu and Gleason 2002). However, Ionin, Zubizarreta and Maldonado (2008) showed that fluctuation overrides language transfer with L2 learners whose L1 does not have articles (e.g., Russian). L2 English learners whose L1 has articles (e.g., Spanish) should transfer article semantics from their L1.

In modern English grammar textbooks, articles are set with other determiners as a closed system, i.e., put into the same category with other grammatical elements (e.g., demonstratives, possessives, quantifiers) that express the category of definiteness/

indefiniteness in a noun phrase. They sometimes overlap in meaning; for example, the demonstrative pronoun can be used instead of the definite article (Hawkins' location theory, 1978). In the Croatian language, this category is expressed by other linguistic means such as determiners (Pranjković 2000; Silić 2000) or quantifiers (Šarić 2002). Silić (2000) also points out that, in the Croatian language, this category is expressed with definite and indefinite adjectives (e.g., *visok čovjek* (a tall man), *visoki čovjek* (the tall man). In other words, an indefinite form of an adjective precedes nouns unfamiliar to interlocutors, while a definite adjective precedes nouns familiar to interlocutors. There is still no consensus on what could be the grammatical forms by which the categories of definiteness and indefiniteness can be expressed. The lack of articles in learners' L1 presupposes constraints and difficulties in article choice in L2 acquisition.

2. THE EFFECT OF L1 AND THE AGE FACTOR IN THE ACQUISITION OF THE ENGLISH ARTICLE SYSTEM

Numerous researchers have addressed the problem of the acquisition of English articles by learners whose mother tongues do not contain an article system (Huebner 1983; Parish 1987; Ionin, Ko and Wexler 2004; Hawkins *et al.* 2006; Trenkić 2000, 2004, 2008; Zergollern-Miletić 2008; Martinović and Balenović 2019, among others). In most of the studies, the major problem in mastering English articles was article omission and substitution. Zdorenko and Paradis (2008) questioned whether different L1 backgrounds (-article L1, +article L2) influenced child L2 acquisition of English articles. They found that L1 background did not exert much influence on children's accuracy with article choice, with the exception at the earliest stages of L2 acquisition, since L1 transfer was likely to be the reason for lower accuracy rates of article omission in L1 articleless group (Zdorenko and Paradis 2008). Master (1990, 1997) claimed that L1 articleless speakers needed more time to acquire the article system than speakers whose L1 contains articles. Park (1996) also found that students whose L1 contains articles (French, German) earned higher scores than students whose L1 lacks articles (Japanese, Korean). Trenkić (2002) found that EFL learners whose mother tongue lacks articles (Serbian) substituted the indefinite article in favour of the definite in most cases, especially with noun phrases referring to concepts with a relatively constant form. Martinović and Balenović (2019) found that most errors with article usage among Croatian university students included omission of the indefinite article. Vickov and Jakupčević (2020) also found that articles were the most

frequent source of error for Croatian learners in writing thesis abstracts, especially article omission. Patekar (2017) conducted a study among Croatian primary school EFL learners aiming to describe the influence of Croatian as a native language on the written output in English as a foreign language. The research results showed that the influence was recorded at all linguistic levels, and the most errors were errors in the omission of both types of articles (Patekar 2017). The omission of the indefinite article was also found in other studies (Robertson 2000; Jarvis 2002) to be a crucial source of problems related to article usage (Martinović and Balenović 2019). Articles are frequently used in the input EFL to which learners are exposed in naturalistic and instructed settings and at all levels of EFL learning. Acquiring the proper use of articles is a very long process, even more so for learners whose L1 lacks articles (e.g., Croatian).

Studies on the acquisition of English articles in naturalistic L2 settings have found that age plays a role, giving an advantage to early starters (Zdorenko and Paradis 2008), while no early starters advantage has been found in formal instructional settings (Ekiert 2004). On the other hand, Kim and Song (2020), in their research on the acquisition of English articles by Korean EFL learners, found that late starters were less sensitive to the use and semantic features of English articles than early starters. The findings of their study suggested that consistent exposure to EFL learning at an early age positively affects learners' ability to process English articles. In addition, when it comes to formal L2 learning, children show variations in L2 acquisition depending on individual differences which include both child-internal (e.g., age factor, L1 background, cognitive capacities) and child-external (e.g., input, learning environment) factors (Paradis 2019). In other words, when discussing the role of age in L2 learning or when questioning the best onset of L2 acquisition (e.g., popular belief: *the younger, the better*; or *the younger – better in the long run*), we should take into consideration all the abovementioned factors in child L2 learning. When it comes to L2 article acquisition, some authors pointed out that the early stage of EFL learning in non-article L1 is marked by article omission (Zdorenko and Paradis 2008), followed by substitution, usually in favour of the definite article (Trenkić 2002). Furthermore, Zdorenko and Paradis (2008) found misuse of articles among children in both article L1 and non-article L1, which led to the conclusion that children, in contrast to L2 adults, do not transfer their L1 knowledge but instead use their access to UG no matter their linguistic background. Morales (2011) found that children were able to transfer their L1 semantic knowledge to the L2 since they did not show errors in article omission as a common error among learners whose L1s have no article. Taking these controversial study results into account, we might conclude that both L1 transfer and UG

as sources of knowledge together with children's differences are related to the child L2 learners' acquisition of English articles.

Most of the previously mentioned studies dealt with the acquisition of English articles in the later stages of EFL learning or with different L1 backgrounds. There have been very few studies on the acquisition of English articles with the Croatian L1 background. The part that follows includes studies conducted among young Croatian EFL learners.

3. PREVIOUS STUDIES ON THE ACQUISITION OF ENGLISH ARTICLES BY CROATIAN L1 PRIMARY SCHOOL LEARNERS

As mentioned above, understanding and mastering the English article system represents a significant problem for learners whose mother tongue does not contain articles. This problem is even more significant in early EFL learning when young learners start learning both Standard Croatian and English as a foreign language at the same time, i.e., in the first grade of their education (ages six/seven).

Zergollern-Miletić (2015) explored the acquisition of the markers of definiteness/indefiniteness by Croatian primary school learners who started learning English in the fourth grade. The study was conducted longitudinally within the project *Early acquisition of English as a foreign language: the analysis of the learner's interlanguage*. A sample of 24 Croatian EFL learners from four classes (two different schools) was included in the research. Participants' oral and written production was observed and analysed throughout four years, i.e., from Grade 5 (ages 10/11) to Grade 8 (ages 13/14). Oral production was elicited by pupils' responses to questions or by describing a picture presented to them. They were also asked to write a composition on a given task by which their written production was analysed. In the study, the author expected that Croatian young learners' production would show a general omission of articles in the early stages of EFL learning. The research results showed fewer problems than expected. Learners omitted articles, but not in as many cases as assumed. They seemed to understand that, in the English language, determiners should precede nouns, so they even used English articles with Croatian nouns when they could not remember the word in English. Some learners did not use any article before countable singular nouns and used the indefinite article before plural nouns. There was also a higher rate of article omission in the written tasks than in the oral tasks. However, the results in the written tasks were slightly better than those in the oral tasks in Grade 8, i.e., the proper use of articles has improved over the years of EFL learning. The analysis also

showed that the notions of familiarity, countability, and uniqueness had been internalized to a certain extent, but the author concluded that young Croatian EFL learners had not entirely mastered the use of English articles, for example the use of articles before abstract nouns. This was in line with the previous findings (Zergoller-Miletić 2008, 2009) with very advanced learners of English, who also had problems with the use of articles with abstract nouns.

Another study (Balenić and Medved Krajnović 2013) conducted within the framework of the abovementioned project included two groups of Croatian L1 primary school learners. The first group consisted of 12 learners (mean age 11–13) who started learning English in the fourth grade (ages 9/10). The second group in the study (Balenić 2014) consisted of 93 learners (mean age 7–9) who started learning English in the first grade (ages 6/7). They were observed over three years. The research was based on the recordings of individual oral production tasks. The oral productions were recorded, transcribed, and analysed by using CLAN (*Computerized Language Analysis*), the tools developed for the analysis of oral production as part of the CHILDES (*Child Language Data Exchange System*) project (for details, see MacWhinney 2008, 2010). The research aimed to analyse the process of the acquisition of English articles in primary school learners. The authors expected that the correct use of the English article system would gradually increase as learners' overall L2 proficiency increased, i.e., over the years of EFL learning.

The quantitative analysis showed an increase in participants' overall use of articles and the correct use of them. However, there was also an increase in the omission of articles as well. Overall, the indefinite article was used with higher accuracy (in 65% of obligatory cases) than the definite article (in 59% of obligatory cases). The higher accuracy of the indefinite article was also found among young learners who started learning English in the first grade (Balenić 2014). This is in contrast with some other studies (e.g., Ionin 2003) that claim that the definite article is acquired before the indefinite article. This could be explained by the earlier exposure to the indefinite article in the classroom context. Qualitative analysis showed that the learners mastered the use of articles in a familiar context, which aligns with Zergollern-Miletić's (2015) findings in which she claimed that the notion of familiarity was internalized to a certain context. Both groups of learners showed a frequent omission of the use of the indefinite article in front of singular countable nouns mentioned for the first time, especially the ones not familiar to them, which pointed to the conclusion that there was an interdependence of lexis and grammar. This interdependence was also confirmed in Trenkić's (2002) and Ionin's et al. (2008) studies. Sometimes, the number *one* was used instead of the indefinite article by both groups of learners. The result could be

explained by the transfer from learners' L1, i.e., the number *one*, in some contexts, can be used to express indefiniteness in learners' L1. There was also article omission in the adjective + noun constructions, probably due to learners' perception that the noun is already defined. Another interesting example of the indefinite article omission is at the beginning of the sentence, but the correct use of the definite article in the same sentence (e.g., * *book is on the shelf*). This was also confirmed in Trenkić's (2002) and Jarvis' (2002) studies. The finding might be explained by the learners' concentration only on one linguistic problem since this is the beginning of EFL learning.

From the analysis of the abovementioned studies on the acquisition of English articles in the Croatian context, we might conclude that there is a gradual but very dynamic and variable progress in the acquisition of the English article system in early EFL learning. The analysed studies mostly dealt with article acquisition among Croatian L1 learners who started learning English in the fourth grade, so there has been a need to explore the use of English articles by early starters. Moreover, there have been very few studies on L2 article acquisition among Croatian L1 learners who started learning English in the first grade so far.

4. THE PRESENT STUDY – AIM AND METHODOLOGY

Our research aimed to analyse the use of English articles by primary school learners in written tasks and to compare our research results with the previous studies on article usage in learners' oral production (Balenović and Medved Krajnović 2013; Balenović 2014) aiming to find out whether there are any distinctions in the use of English articles in different learner's performances (oral vs. written) and in different age groups (fifth vs. eighth grade learners; ages 10/11 vs. ages 13/14). The following questions are to be answered:

1. Is there any difference between fifth and eighth-grade learners in article acquisition due to the exposure to instructed EFL learning?
2. What are the most frequent errors in using English articles by young Croatian EFL learners in written tasks?
3. In what ways does the L1 without articles influence article acquisition?

The initial hypothesis is that the correct use of articles increases as learners' overall L2 proficiency increases, i.e., due to exposure to instructed L2 learning for a longer period, the correct use of articles also increases.

4.1. PARTICIPANTS

A total of 76 primary school students (Grades 5 and 8) from six different classes (schools) were included in this research. For the purpose and aim of the study, two groups of participants were created. The first group included 37 learners (Grades 5), and the second group included 39 learners (Grades 8). Both groups started learning English in the first grade.

4.2. INSTRUMENTS

Participants involved in this research were asked to describe a picture showing everyday life scenes (a park) and to write a short composition entitled “*In the Park*”. Learners were asked to describe the park in detail (people, things, activities...), and in their writing, they were instructed to answer questions such as (1) *What do you see in the picture?* (2) *Who is in the park?* (3) *What are people doing?* (4) *What are children playing?* (5) *Are there any trees/flowers/benches in the park?* (6) *What else can you see in the park?* The possible vocabulary for the description consisted of nouns (e.g., park, boy, girl, mum, bench, bike, book, football...) preceding definite/indefinite or omission of the article.

4.3. DATA COLLECTION AND ANALYSIS

Participants were tested during regular English classes after written parental consent for learners’ participation in the research had been obtained. They were given instructions on writing tasks by their teachers. The tasks were assessed by two evaluators (English language teachers). Both quantitative and qualitative analyses were used. A qualitative analysis was carried out using error analysis, i.e., correct/incorrect (substitution) use or omission of the article. Other learners’ errors in writing composition were excluded from the analysis.

5. RESULTS AND DISCUSSION

Both quantitative and qualitative analyses are presented in the order of the research questions asked. A quantitative analysis (based on the TLU measure¹) of participants’ overall article usage (Figure 1) showed that learners in Grade 8 used articles with

¹ TLU (Target-like Use (Pica 1984)) measure takes into account article (over)use, i.e., how many times the article was supplied correctly, as well as how many times it was supplied in non-obligatory contexts.

slightly higher accuracy (in 48% of obligatory cases) than learners in Grade 5 (in 46% of obligatory cases/N=119). A one-way ANOVA confirmed a significant effect of the grade students attended on correct article usage, $F(1,74) = 21.858$, $p < 0.001$. The effect size, eta squared (η^2), was 0.23, indicating a large effect. Students attending the higher grades also tended to have better overall scores in terms of correct article usage. Learners in Grade 8 omitted articles less (in 42% of obligatory cases/N=148) than learners in Grade 5 (47% of obligatory cases/N=122). They misused articles (article substitution) in very few (10%/N=35) obligatory cases in Grade 8 as well as in Grade 5 (7%/N=18). As seen from the results, learners in higher grades had better overall scores on the correct usage of both types of articles, which had been expected since they were exposed to instructed EFL learning for a longer period. The total distribution of English article usage is given in the Figure that follows.

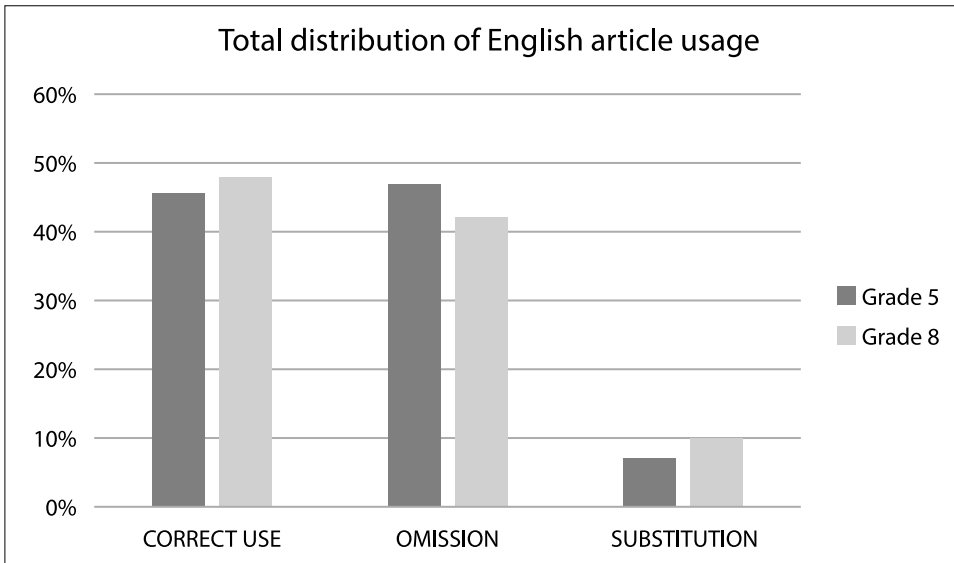

FIGURE 1 Error analysis of overall English article usage

Multiple regression analysis was used to test if the error types and the grades students attended significantly predicted their correct usage of articles (see Table 1). The results of the regression indicated that the two predictors explained 60.4% of the variance ($R^2 = .604$, $F(3, 72) = 36.56$, $p < .01$). It was found that the omission error type significantly predicted correct article usage ($\beta = .75$, $p < .001$), as did the grade which students attended ($\beta = .24$, $p < .001$). The error type of substitution was not found as a significant predictor of how accurately students employed articles in their writing composition. We might conclude

that students in both grades preferred omitting articles to using them incorrectly, which is in line with other studies on child L2 article acquisition (e.g., Ionin 2009).

TABLE 1 Regression analysis

Predictors	B	p (β)
Grade	0.244**	0.000
Omission	0.745**	0.000
Substitution	-0.073	0.502
R ² =.604, F(3, 72) = 36.56, p < .001		

*p<0.05 **p<0.01

Furthermore, in our research, learners in Grade 8 also used the indefinite article (Figure 2) with slightly higher accuracy (in 65%/N=109 of obligatory cases) than learners in Grade 5 (in 59%/N=70 of obligatory cases) with very few cases of wrong usage (30%/N=11). Learners in Grade 5, when using, used the indefinite article incorrectly in 21% (N=4) of the obligatory cases. Learners in Grade 5 omitted using the indefinite article more (in 79%/N=96 of obligatory cases) than learners in Grade 8 (in 81%/N=120 of obligatory cases). When it comes to indefinite article usage, the result is expected and confirms our hypothesis, i.e., learners who are exposed to instructed EFL learning for a longer period become aware of the need to use articles before nouns.

CROATICA ET SLAVICA IADERTINA XXI (2024)

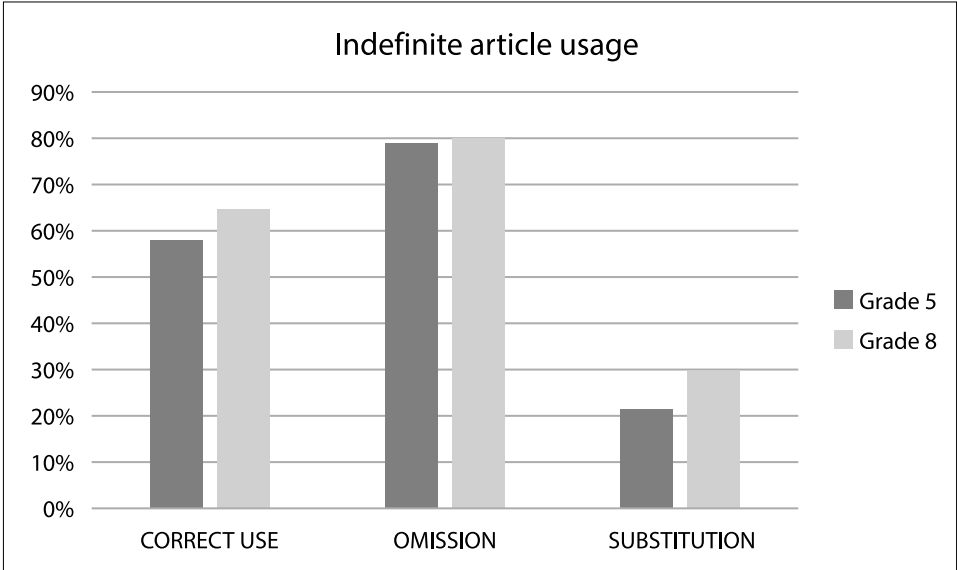

FIGURE 2 Error analysis of the indefinite article (a/an) usage

In terms of proportions, the definite article (Figure 3) seems to have been used with slightly higher accuracy (in 55 %/N=49 of obligatory cases) by learners in Grade 5 than by learners in Grade 8 (53%/N=59). Learners in Grade 8 omitted the definite article in very few cases (in 25%/N=28 of obligatory cases), and so did learners in Grade 5 (in 29%/N=26 of obligatory cases). Learners in both grades used the definite articles incorrectly in very few cases (16%/N=14 of obligatory cases in Grade 5; 22%/N=24 of obligatory cases in Grade 8). The result confirmed that our participants in Grade 5 were becoming aware of the existence of English articles, especially the definite one, which proved that learners in Grade 5 acquired notions of familiarity and uniqueness to a certain level, but, unexpectedly, learners in Grade 8 made more errors, which contrasted with our hypothesis. Overall, a one-way ANOVA revealed a significant effect of the grade on correct indefinite article usage, $F(1,74) = 33.286, p < 0.001$, indicating a large effect size, eta squared ($\eta^2 = 0.31$), whereas when it comes to the correct use of definite articles, the ANOVA analysis showed no significant differences with respect to the grade students attended. This finding might be related to definiteness and specificity, the notions important for the Article Choice Parameter, by which Ionin (2004; 2007) explains variability and inconsistency in L2 learners' production of articles.

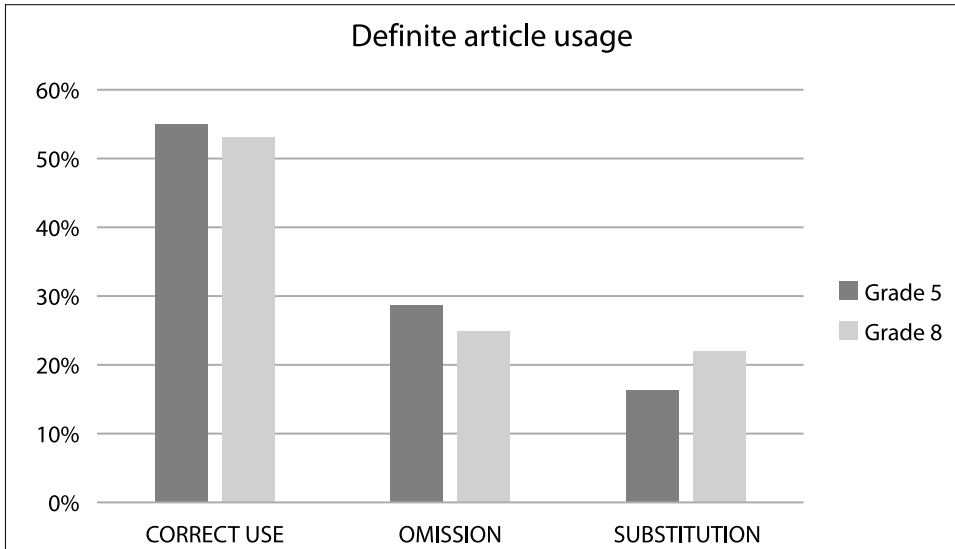

FIGURE 3 Error analysis of the definite article (*the*) usage

As seen from the above data analysis of article usage, we might conclude that learners used the indefinite article with slightly higher accuracy than the definite article. Our results obtained from analysing written tasks are in line with previous findings

(Balenović and Medved Krajnović 2013; Balenović 2014) on the acquisition of articles in learners' oral production. The findings could be related to higher frequency use of the definite article, which presupposes a higher rate of errors. That is probably why the result is in contrast with some studies that claim that the definite article is acquired before the indefinite article (e.g., Martinović and Balenović 2019; Hawkins *et al.* 2006; Ionin 2004). The omission of both articles was also found in our study, as it was found in other studies on article acquisition in learners whose L1 lacks articles (e.g., White 2003).

Article substitution was present with learners in both grades, for example, when learners used the definite article instead of the indefinite before nouns mentioned for the first time (e.g., **The boy is playing football*) or the indefinite article instead of the definite when placing a referent in the context (e.g., *There are nine rocks in *a park*).

The qualitative analysis showed article omission before singular countable nouns mentioned for the first time (e.g., *There is *boy in the picture; *Girl is skating; There is *book on the bench*), as well as the use of the number *one* instead of the indefinite article (e.g., **One boy is driving a bike*). As seen from the example, the learner correctly used the definite article. Still, in some instances, learners omitted definite articles when placing a referent in a defined space, or they substituted articles (e.g., **The man is in *park*). This incorrect usage/substitution is in line with the previous findings (Balenović and Medved Krajnović 2013; Balenović, 2014).

Demonstrative pronouns were also used in some contexts instead of articles (e.g., **This boy is riding a bike; *That boy is playing football*). This could be attributed to the influence of learners' L1, which lacks articles, and in which a demonstrative pronoun may be used to express definiteness. Incorrect use of the definite article was found in front of the nouns denoting family members (e.g., **The mum is sitting on the bench*). Learners probably do not understand that the word *mum* already implies definiteness and uniqueness, and it is superfluous to further define it with the definite article. The omission of the definite article was also found when placing a referent (object) in a discourse set (e.g., *Children are talking together and sitting in *a park*), which was found in previous findings (Balenović and Medved Krajnović 2013). This can be explained by the influence/interference of learners' first language since in the Croatian language there is no need for expressing/placing a referent (object) into a defined context.

The research questions addressed by our study concerned the age effect on the acquisition of English articles, the most frequent errors in using English articles, and the ways in which the articleless L1 influences the L2 article acquisition. When it comes to the age effect, the study revealed that learners attending higher grades tend-

ed to have better overall scores in terms of correct article usage. Learners attending lower grades omitted articles more often (especially the indefinite article) than those who were at more advanced levels of language acquisition. The indefinite article was mostly omitted in front of singular countable nouns mentioned for the first time. As far as the definite article usage is concerned, the study showed no significant differences related to the grades learners attended. This result contrasted with our hypothesis which assumed that the correct use of articles would increase due to longer exposure to L2 learning. The use of the number *one* instead of the indefinite article was found to be very frequent, as well as the use of demonstrative pronouns, which might be related to the influence of learners' L1 which lacks articles, so learners resort to the grammatical words in English whose counterparts exist in Croatian to express definiteness or indefiniteness. Article substitution was also frequent in our study, and so was a higher frequency of the definite article in the indefinite context.

The results from this study are very much in line with the results of article usage in learners' oral production from the previous studies (e.g., Balenović and Medved Krajnović 2013) among learners who started learning English in the fourth grade. That leads us to the conclusion that the early age of L2 onset was not associated with faster rates of L2 acquisition of English articles. In addition to an early start, other factors (e.g., motivation, attitudes, aptitudes, learning environment, exposure to instructed learning, etc.) might lead to the result that late starters achieve as good results in L2 learning as early starters (Hyland 2019). This brings us to the crucial question of whether it is beneficial to start L2 learning early in childhood. In their study on early EFL learning, Erk and Ručević (2021) questioned the benefits of an early start. They found no significant difference in learners' performance between very young (pre-primary beginners) and young (primary beginners) learners. When it comes to the acquisition of English articles, our study does not prove that starting to learn English early necessarily brings good results. Frequent exposure to both types of articles and constant repetition of structures containing articles might help.

6. CONCLUSION AND FURTHER IMPLICATIONS

The study aimed to explore the role of the learner's L1 and age effect in the acquisition of the L2 English article system. Study results indicated that L2 English learners whose L1 lacks articles exhibited problems in their acquisition. The study revealed the frequent omission of the indefinite article and the evidence for the transfer from L1 to L2 in expressing indefiniteness (e.g., the use of the number *one* instead of the

indefinite article). Furthermore, the study also revealed differences in the correct use of the indefinite article in favour of learners in higher grades, while no significant differences in the correct use of the definite article were indicated concerning the grades students attended. We also found article substitution and omission of the definite article when placing a referent in a defined place, which is in line with previous studies (Balenović and Medved Krajnović 2013; Balenović, 2014). Furthermore, Croatian young EFL learners master the indefinite article with higher accuracy than the definite article in the present as well as in previous studies (*ibid.*), and it is in line with the results found in Sun's study (2016) conducted among college students learning English as a second language in the United States. Such research results are in contrast with other studies that claim the definite article is commonly acquired before the indefinite article (e.g., Ionin 2004). The reason why Croatian young EFL learners acquire the indefinite article before and with higher accuracy might be in the curriculum according to which they are exposed to the indefinite article before the definite one. The analysis of the studies on article acquisition in early EFL learning revealed inconsistency and difficulty in article usage, which indicated a long and variable acquisition process at all levels of EFL learning, specifically when learners' L1 lacks articles (Robertson 2000; Jarvis 2002; White 2003; Ekiert 2007; Sarko 2008). Therefore, there is a need to develop Croatian learners' awareness of the existence of the notions of definiteness/indefiniteness in their first language (Martinović and Balenović 2019) and to compare Croatian and English structures dealing with these notions in explicit classroom teaching/learning settings for the more effective theoretical and practical acquisition of English articles.

REFERENCES

- BALENOVIĆ, Katica; Marta MEDVED KRAJNOVIĆ. 2013. "The and A in the Interlanguage of Croatian Primary School Children". *UZRT 2012, Empirical Studies in English Applied Linguistics* (Eds. Mihaljević Djigunović, Jelena; Medved Krajnović, Marta). Zagreb: FF Press: 36–44.
- BALENOVIĆ, Katica. 2014. "Acquisition of English Articles by Croatian Primary School Students in Early English Foreign Language Learning". *American Journal of Educational Research, Vol.2, No.7*, 436–440.
- HEN, Hsiu Chao. 2000. "Error analysis of some features of English article usage". *Journal of Wu-Feng Applied Linguistics*, 8, 282–296.
- CHOMSKY, Noam. 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- CHOMSKY, Noam. 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHOMSKY, Noam. 2002. *On Nature and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EKIERT, Monika. 2007. "The Acquisition of Grammatical Marking of Indefiniteness with the Indefinite Article *a* in L2 English". *Columbia University Working Papers in TESOL & Applied Linguistics*, Vol. 1, No. 1, 1–43.
- ERK, Mirna; Silvija RUČEVIĆ. 2021. "Early English language acquisition: how early is early enough?" *Suvremena lingvistika*, 92, 141–163.
- FODOR, Janet; Ivan A. SAG. 1982. "Referential and quantificational indefinites". *Linguistics and Philosophy*, 5, 355–398.
- HAWKINS, John A. 1978. *Definiteness and Indefiniteness*. London: Croom Helm.
- HAWKINS, Robert. 2006. "Accounting for English article interpretation by L2 speakers". *EUROSLA Yearbook, 6* (Eds. Foster-Kohen, Susan; Medved Krajnović, Marta; Mihaljević Djigunović, Jelena). John Benjamins Publishing Company: 7–25.
- HUEBNER, Thom. 1983. *A Longitudinal Analysis of the Acquisition of English*. Ann Arbor, MI: Karoma Press.
- HYLAND, Ken. 2019. *Second language writing*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/97811086335547>
- IONIN, Tania. 2004. *Article Semantics in Second Language Acquisition*, (Doctoral dissertation), Cambridge, Mass: MIT.
- IONIN, Tania. 2007. "This is definitely specific: specificity and definiteness in article systems". *Natural Language Semantics*, 14, 175–234.
- IONIN, Tania; Heejeong KO, Ken WEXLER. 2004. "Article Semantics in L2 Acquisition: The Role of Specificity". *Language Acquisition*, 12, 3–69.

- IONIN, Tania; Maria Luisa ZUBIZARRETA, Salvador Bautista MALDONADO. 2008. "Sources of linguistic knowledge in the second language acquisition of English articles". *Lingua*, 118, 554–576.
- JARVIS, Scott. 2002. "Topic Continuity in L2 English Article Use". *Studies in Second Language Acquisition*, 24, 387–418.
- LIU, Dillin; L. Johanna GLEASON. 2002. "Acquisition of the article *the* by nonnative speakers of English". *Studies in Second Language Acquisition*, 24, 1–26.
- LYONS, Christopher. 1999. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MACWHINNEY, Brian. 2008. *The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk, The CHAT Transcription Format 3rd ed.* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum and Associates.
- MACWHINNEY, Brian. 2010. *The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk, CLAN Manual, 3rd ed.* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum and Associates.
- MARTINOVIĆ, Anna; Katica BALENOVIĆ. 2019. "A Study of English Article Usage among Croatian University Students". *Metodički Vidici*, 10, 95–112. Doi: 19090/mv.2019.10.95-112.
- MASTER, Peter. 1990. "Teaching the English Articles as a binary system". *TESOL Quarterly*, 26, 461–478.
- MASTER, Peter. 1997. "The English article system: Acquisition, function, and pedagogy". *System*, 25, 215–232.
- MORALES, Alexandra. 2011. "The Role of the L1 in the Acquisition of English Articles by Spanish-Speaking Children". In *Proceedings of the 11th Generative Approaches to Second Language Acquisition Conference (GASLA)* (Eds. Herschensohn, Julia; Tanner, Darren). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings: 83–89.
- OGAWA, Mutsumi. 2008. "The Acquisition of English Articles by Advanced EFL Japanese Learners: Analysis Based on Noun Types". *Journal of Language Culture Language and Information*, Vol. 3, Department of Language and Culture School of Humanities and Social Sciences, Osaka: Osaka prefecture University: 133–151.
- PARADIS, Johanne. 2019. "English Second Language Acquisition from Early Childhood to Adulthood: The Role of Age, First Language, Cognitive and Input Factors". In *Proceedings of the 3rd Boston University Conference on Language Development* (Eds. Brown, M. Megan; Daily, Brady). Somerville, MA: Cascadilla Press: 11–26.
- PARISH, Betsy L. 1987. "A New Look at Methodologies in the Study of Article Acquisition for Learners of ESL". *Language Learning*, 37, 361–383.
- PARK, Ki-Hwa, 1996. *The article acquisition in English as a foreign language*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=ED397647>

- PATEKAR, Jakob. 2017. *Utjecaj hrvatskoga kao materinskoga jezika na pisani ostvaraj na engleskome kao stranome jeziku kod učenika osmoga razreda* (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet.
- PICA, Teresa. 1984. "Methods of morpheme quantification: Their effect on the interpretation of second language data". *Studies in Second Language Acquisition*, 6: 69–78.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. 2000. "Izražavanje neodređenosti/određenosti imenica u hrvatskom jeziku". *Riječki filološki dani* (Ur. Stolac, Diana). Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: 343–349.
- ROBERTSON, David. 2000. "Variability in the Use of English Article System by Chinese Learners of English". *Second Language Research*, 16: 135–172.
- SARKO, Ghisseh. 2008. "Accounting for Indefinite Article *a* Drop in the Oral L2 English of L1 Syrian Arab Speakers". *Essex Graduate Student Papers in Language & Linguistics*, 10: 97–115.
- SHARMA, Devyani. 2005. "Language transfer and discourse universals in Indian article use". *Studies in Second Language Acquisition*, 27: 535–566.
- SILIĆ, Josip. 2000. "Kategorija neodređenosti/određenosti i načini njezina izražavanja". *Riječki filološki dani* (Ur. Stolac, Diana). Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: 401–405.
- SUN, Ganzhao. 2016. "The Acquisition of English Articles by Second Language Learners: The Sequence, Differences, and Difficulties". *Sage*, 1 (8). DOI: 10.1177/2158244016635716
- ŠARIĆ, Ljiljana. 2002. *Kvantifikacija u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- TRENKIĆ, Danijela. 2002. "Form-meaning connections in the acquisition of English articles". *EUROSLA Yearbook, Vol. 2* (Eds. Foster-Cohen, Susan; Ruthenberg, Tania; Poschen, Marie-Luise). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 115–134.
- TRENKIĆ, Danijela. 2004. "Definiteness in Serbian/Croatian/Bosnian and some implications for the general structure of nominal phrase". *Lingua*, 114: 1401–1427.
- TRENKIĆ, Danijela. 2008. "Variability in second language article production: beyond the representational deficit vs. Processing constraints debate". *Second Language Research*, 23 (3), 289–327.
- VICKOV, Gloria; Eva JAKUPČEVIĆ. 2020. "In a Nutshell: An Analysis of Thesis Abstracts of Croatian University Students in L2 English". *Croatica et Slavica Iadertina XVI/II*: 314–335.
- WHITE, Lydia. 2003. "Fossilization in Steady State L2 Grammars: Persistent Problems with Inflectional Morphology". *Bilingualism: Language and Cognition*, 6: 129–141.

- ZDORENKO, Tatiana; Johanne PARADIS. 2008. "The acquisition of articles in child second language English: fluctuation, transfer of both?" *Second Language Research*, 228–250.
- ZERGOLLERN-MILETIĆ, Lovorka. 2008. *Kategorija određenosti i neodređenosti u engleskom i hrvatskom jeziku* (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet.
- ZERGOLLERN-MILETIĆ, Lovorka. 2009. "The categories of definiteness and indefiniteness as a problem in translating from Croatian into English and vice versa". *Kategorije gramaticzne i semantyczne a pragmatyczne w językach słowiańskich* (Ed. Cichonska, Magdalena). Katowice: Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Śląski: 70–80.
- ZERGOLLERN-MILETIĆ, Lovorka. 2015. *Acquisition of Markers of Definiteness and Indefiniteness in Early EFL. Early Learning and Teaching of English*, (Eds. Mihaljević Djigunović, Jelena; Medved Krajinović, Marta). Bristol: Multilingual Matters: 67–79.

ULOGA MATERINSKOG JEZIKA I DOBI U OVLADAVANJU ENGLLESKIM ČLANOM U RANOM UČENJU ENGLLESKOGA KAO STRANOGA JEZIKA

KATICA BALENOVIĆ

SAŽETAK

Kategorija određenosti i neodređenosti često se povezuje s pojmom jezičnih univerzalija (Silić 2000; Chomsky 2000), tj. nema jezika u kojem ne postoji izražavanje spomenute kategorije, nego se jedino može govoriti o različitim načinima njezina izražavanja. U engleskom jeziku navedena kategorija najočitiije je gramatizirana članom (Zergollern-Miletić 2008). Nepostojanje izražavanja određenosti i neodređenosti članom u materinskom jeziku (hrvatskom) pretpostavlja ograničenje i poteškoće u ovladavanju navedenom kategorijom u inom (engleskom) jeziku (Balenović, Medved Krajnović 2013; Zergollern-Miletić 2015). U radu se iznose rezultati istraživanja o uporabi člana u pisanim sastavima učenika u osnovnoj školi. U istraživanje je uključeno ukupno 76 učenika petih i osmih razreda iz šest različitih škola (razreda). Učenici su počeli učiti engleski jezik u prvom razredu osnovne škole. Polazi se od pretpostavke da se ovladanoost članom povećava s godinama učenja, što pretpostavlja i višu razinu jezičnog umijeća općenito. Kvalitativna analiza pisanih sastavaka izvršena je metodom analize pogrešaka svrstanih u kategorije točna/netočna uporaba, kao i izostavljanje člana. Rezultati istraživanja djelomično potvrđuju polaznu pretpostavku, tj. učenici su svjesni postojanja člana ispred imenica, ali ne i razumijevanja njegova značenja što dovodi do pogrešne uporabe i čestog izostavljanja člana. Iz toga proizlazi da je član vrlo složena jezično-semantička kategorija te je putanja ovladavanja njime dugačka i fluktuirajuća, pogotovo za govornike čiji prvi jezik nema člana, neovisno o stupnju ovladanoosti engleskim jezikom.

KLJUČNE RIJEČI:

određenost/neodređenost, ovladavanje, osnovnoškolski učenici engleskoga kao stranog jezika

PRIKAZI / REVIEWS

REPOZICIONIRANJE ULOGE JAGODE TRUHELKE U KONTEKSTU HRVATSKE NACIONALNE KNJIŽEVNE POVIJESTI

**Katarina Ivon: *Jagoda Truhelka – poetika na margini*.
Zagreb: Ljevak, 2023., 391 str.**

DOI: 10.15291/csi.4448

Knjiga *Jagoda Truhelka – poetika na margini* autorice Katarine Ivon znanstveno utemeljuje, opisuje, analizira i interpretira poetiku književnice Jagode Truhelke u kontekstu hrvatske književnosti te kulturnog, povijesnog, političkog i društvenog konteksta na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Autorica u uvodnim riječima knjige navodi kako Jagoda Truhelka već niz godina zaokuplja njezinu znanstvenu pozornost te da je knjigom nastojala, i uspjela (op. L. B.), ispraviti nepravdu koja je nanesena književnici čija je poetika ostajala na margini hrvatske književnosti u „društvenim vrtlozima ideološki divergentnih razdoblja u kojima je djelovala...” (str. 11–12) te pružiti argumente za različita viđenja koja (de)mistificiraju i (re)konstruiraju Truhelkin rad kao književnice i pedagoške djelatnice. Opisujući književno (žensko) stvaralaštvo spisateljice, njezine moralne i svjetonazorske stavove, Katarina Ivon navodi da je uistinu riječ o reprezentativnoj figuri hrvatske ženske književne i kulturne povijesti koja svoje književne i profesionalne početke vezuje uz vrijeme kada se žene tek pojavljuju u javnom i društvenom životu, krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Knjiga je nastala na temelju iscrpne znanstvene analize arhivske građe, književnoteorijske i književnopovijesne literature, dokumenata iz osobnog fonda Jagodina brata Čire Truhelke, spisateljinih privatnih pisama upućenih Ivanu Trnskome, Zdenki Marković, Hermini i Eugenu Tomiću, Elzi Kučeri te Ivani Brlić-Mažuranić čiju je nekolicinu pisama autorica knjige pronašla u Arhivu obitelji Brlić u Slavonskome Brodu. Knjiga *Jagoda Truhelka – poetika na margini* ispisana je na 364 stranice nakon kojih slijedi *Bibliografija objavljenih radova Jagode Truhelke* te vrlo vrijedan i za daljnja istraživanja poticajan *Izbor književnih priloga objavljenih u periodici*. Rekonstruiranje i demistificiranje poetike Jagode Truhelke autorica je potkrijepila relevantnom znanstvenom literaturom koja obasiže 252 bibliografske jedinice.

U poglavlju knjige „Obiteljski imaginarij” autorica opisuje obiteljski kontekst Jagode Truhelke koji je neupitno važan za razumijevanje Truhelkina književnog stvara-

laštva i kulturnog djelovanja. Ivon navodi da je Truhelka prva utisnula pojam obitelji kao pripovjednu okosnicu u hrvatski dječji roman. I u svom privatnom i u javnom djelovanju Truhelka je uvijek isticala važnost obitelji, cijelog se života utjecala obiteljskom gnijezdu u kojem je pronašla snagu i nadomjestak za nerealizaciju vlastite obitelji i neimanja vlastite djece, navodi Ivon. Za razumijevanje Truhelkina svjetonazora važno je i spisateljičino profesionalno usmjerenje. Jagoda Truhelka školovala se za učiteljicu i imenovana je prvom predstojnicom novoosnovane Više djevojačke škole u Gospiću. Tijekom profesionalne karijere, koja je trajala 37 godina, 8 mjeseci i 16 dana, službovat će još i u Banjoj Luci i Sarajevu. Autorica knjige navodi da je Truhelka spisateljski iznimno produktivna i objavljivanjem tekstova u časopisima *Vienac*, *Nada*, *Prosvjeta*, *Napredak* i *Domaće ognjište* koji su također predmetom autoričina znanstvenog (re)valoriziranja.

U poglavlju knjige „Ženski imaginarij II” autorica iščitava Truhelkin književni opus u kontekstu narativa žene, ženskog obrazovanja i njezine društvene emancipacije. Znanstvena je pozornost Katarine Ivon usmjerena na spisateljičine romane *Tugomila* (1894), *Naša djeca* (1896), *Plein air* (1897) i *Vojača* (1899). Narativni je diskurs usmjeren na propitivanje položaja žene u društvu s naglaskom na obrazovanju kao temelju ženske samostalnosti. Ivon primjećuje da Truhelkin romaneskni diskurs ocrta sudbine ženā koje postaju žrtvom nepravedne muške dominacije na prijelazu stoljeća te iščitava spisateljičinu diskurzivnu težnju za promjenom takvih odnosa u društvu. Nezaobilazno je autoričino čitanje i znanstveno vrednovanje trilogije/tetralogije Truhelkine autobiografske proze *Zlatni danci* koji prema književnopovijesnim i književnokritičkim ocjenama pripada najboljem djelu Truhelkina stvaralaštva. Riječ je o romanima *Zlatni danci* (1918), *Bogorodičine trešnje* (1929), *Dusi domaćeg ognjišta* (1930) te *Crni i bijeli dani* (1942 – 1944). Autorica ističe zanimljiv podatak da su dijelovi navedenih romana objavljeni čak u trima državnim okvirima: Austro-Ugarskoj Monarhiji (*Zlatni danci* – 1918. – ujedno i godina njezina raspada); Kraljevini Jugoslaviji (*Bogorodičine trešnje* i *Dusi domaćeg ognjišta*) te u NDH (posljednji dio *Crni i bijeli dani*). Analitičkim čitanjem Truhelkine trilogije/tetralogije autorica zaključuje kako je spisateljičin diskurs zasićen nacionalno-hrvatskim ideologemima, odnosno da Truhelka otvara vlastiti kulturni imaginarij koji pulsira između osječke Labudove ulice u kojoj odrasta i šireg hrvatskog nacionalnog konteksta noseći posve opravdano atribut kroatocentričnosti.

Repozicioniranje uloge Jagode Truhelke u kontekstu hrvatske nacionalne književne povijesti Katarina Ivon književnopovijesno i književnokritički čini iščitavanjem spisateljičina manje poznatog opusa nastalog u drugom i trećem desetljeću 20. stoljeća. Riječ je o romanu *Pipo i Pipa* (1923), pripovijetki *Božja ovčica* (1926), dječ-

jem igrokazu *Mali kadija* (1926), povijesnoj pripovijetki *Šah kralju* (1926) te romanu *Zlatko* (1934), koji je posebice neopravdano izostavljan i marginaliziran i u kontekstu Truhelkina stvaralaštva i u kontekstu hrvatske književnosti uopće. Katarina Ivon navodi da je riječ o djelu u kojem otkrivamo natruhe suvremenijeg pristupa dječjem romanu s realističnijim prikazom disfunkcionalne obitelji. Roman je nastao, navodi autorica, u burnom produkcijskom razdoblju 1930-ih godina kada dolazi i do procvata katoličke književnosti kojoj se priklanja književnica Jagoda Truhelka. Objavljen je u izdanju Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima u ediciji *Knjižnica dobrih romana*. Roman će dugo vremena ostati na marginama hrvatske dječje književnosti jer se „percepcija 1930-ih godina većinom oblikovala linijom socijalno angažirane i kolektivističke književnosti... u reprezentacijskom i periodizacijskom smislu...” (str. 239). Truhelkin spisateljski angažman, usmjeren na romanesknu produkciju za djecu, ostaje izvan naznačenog dominantnog (reprezentacijskog) okvira. Autorica ističe Balogovu misao „da je prilično težak povratak kanonskog statusa jednom kada se izgubi, posebice autorima koji su bili dugo vremena prešućivani i marginalizirani” (str. 256). Ispisujući poetiku Jagode Truhelke, autorica spašava od neopravdanog zaborava „roman jednog dječaka” iščitavajući ga u kontekstu kršćanskog imaginarija djetinjstva.

Nakon 1945. godine poetika Jagode Truhelke ostaje posve na margini. Prema arhivskim dokumentima Suda časti Društva hrvatskih književnika iz 1945. godine, književnica je stigmatizirana kao suradnica ustaške vlasti. Truhelkine su se knjige našle na popisu ideološki nepoćudnih knjiga „čime se ujedno u potpunosti zatvaraju vrata Truhelkinu književnom opusu” (str. 338). Razloge za stigmatizaciju Katarina Ivon vidi u činjenici da je spisateljčina trilogija/tetralogija *Zlatni danci* u razdoblju NDH tiskana na korijenskom pravopisu te da je svojim tradicionalnim i kršćanskim vrijednostima koje je baštinila iz obitelji očito zrealila i vrijednosti koje je zagovarao ideološki kontekst NDH. Autorica svjetonazorska spisateljska uvjerenja znanstveno argumentiranim diskursom povezuje s geokulturnim i političkim prostorom u kojem je književno i pedagoški djelovala te zaključuje: „Truhelka je brižljivo čuvala svoj nacionalni i vjerski identitet kao dio svoje osobnosti, no nije mogla biti isključiva, naprotiv, čini mi se da je bila oprezna, obazriva i uključiva... Stoga mi se čini da joj se i danas, kao ženi i književnici, čini velika nepravda kada je se površno utiskuje u nacionalne i rodoljubne kategorije, koje su ipak samo jedan (iako važan) segment velikoga životnog iskustva i iznimne ženske osobnosti koju Jagoda Truhelka predstavlja u nacionalnoj kulturnoj povijesti” (str. 81).

Knjiga *Jagoda Truhelka – poetika na margini* Katarine Ivon demistificira i rekonstruira mjesto i ulogu spisateljice u kontekstu hrvatske dječje, adolescentske, regionalne (slavonske) i nacionalne književnosti vraćajući ju tamo gdje je oduvijek i treba-

la pripadati – u povijesne preglede hrvatske književnosti. Knjigom je autorica učinila i iskorak više – valorizirala je život i djelo Jagode Truhelke u kontekstu ženske kulturne i književne povijesti te feminističke i književne kritike. Čitateljima je nadati se da će obećanje dano u uvodnom poglavlju knjige autorica i ispuniti: „Na kraju (ili početku), želim istaknuti da sam dio planirane interpretacije autoričina stvaralaštva objavljena 1930-ih godina svjesno ostavila izvan knjige, kao zalog budućega povratka Truhelkinu književnom stvaralaštvu, čija vrata još uvijek ne želim potpuno zatvoriti” (str. 14).

Lidija Bakota

RAT PAMĆENJEM U KNJIŽEVNOSTI I HISTORIOGRAFIJI SJEVERNOG JADRANA

Natka Badurina: *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća.*

Zagreb: Disput, 2023. ISBN 978-953-260-453-5

DOI: 10.15291/csi.4449

Pod naslovom *Strah od pamćenja*, kojim intrigantno povezuje interdisciplinarno znanstveno polje studija pamćenja i afektivnih studija, u svojoj najnovijoj knjizi Natka Badurina donosi sintezu višegodišnjih kulturno-antropoloških istraživanja ratne etnografije sjevernog Jadrana. Autorica ove knjige izvanredna je profesorica na Sveučilištu u Udinama, a dosad je objavila nekoliko znanstvenih radova posvećenih ulozi straha u oblikovanju kolektivnog pamćenja i obrazaca reprezentacije traumatskih događaja iz Drugog svjetskog rata na hrvatsko-slovensko-talijanskom pograničnom području. Teme njezinih istraživanja dijelom su vezane i uz projekt *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti* (2017. – 2021.) Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu u okviru kojega je s Jelenom Marković i Unom Bauer uredila i zbornik radova *Naracije straha: istraživački uvidi, teorijski problemi i metodološki izazovi* (2019).

U kontekstu studija pamćenja razdoblju Drugog svjetskog rata pripada posebno mjesto jer, kako je to Etienne François zamijetio, identitet suvremenih europskih zemalja gradi se upravo na oporuci Drugog svjetskog rata. Nakon raspada SSSR-a u cijeloj Europi, a u našoj sredini osobito nakon raspada SFRJ, dolazi do obrata u pamćenju i preslagivanja hijerarhije memorijskih pripovijesti. Gubitkom stabilnog društvenog okvira pamćenja u kojemu je antifašizam bio čvrst oslonac, dolazi do poplave novih sjećanja tzv. „konkurentskih skupina žrtava”, koje nastoje nametnuti jedna drugoj svoje verzije povijesti. Premda pamćenje ratnih zločina postaje predmetom novih znanstvenih pristupa i inspiracija novih umjetničkih formi, ova preispitivanja ponekad perpetuiraju poznate stereotipe koji se lako politički instrumentaliziraju. Autorica knjige upozorava na činjenicu da historiografska građa, i onda kada postaje predmetom umjetničkog izričaja, može biti podložna različitim manipulacijama i selektivnim reprezentacijama te svojim istraživanjima skreće pozornost na procese koji (de)formiraju pamćenje rata, terora, žrtava i zločina. Osobitu važnost imaju njezina zapažanja posljedica koje revizije pamćenja u suvremenim postsocijalističkim društvima imaju u oblikovanju novih identiteta koji odbacuju vrijednosti antifašističkog pokreta

otpora. Premda se u suvremenim europskim društvima pamćenje Drugog svjetskog rata institucionalno podupire službenim rezolucijama Vijeća Europe, s druge strane to pamćenje uključuje i političke procese zaborava/zaboravljanja, odnosno selekcije materijala koji je pogodan ili prikladan za pamćenje u određenom političkom ključu, prvenstveno u ključu koji sukob fašizma i antifašizma transformira u sukob demokracije i dvaju totalitarizama. U tom smislu, osim što strah s jedne strane može biti sâm sadržaj pamćenja, s druge strane razvija se i specifičan strah od pamćenja, a s tim u vezi i (politički) procesi koji podupiru rasterećivanje pamćenja, odnosno koji potiču zaboravljanje. U navedenom kontekstu, strah od pamćenja Natka Badurina vidi prije svega u strahu od pamćenja komunizma „kao borbe protiv nejednakosti i podjarmljenosti”. Ona to potkrepljuje nizom primjera, počevši od svjedočenja preživjelih iz fašističkih logora do muzejskih postava, službenih komemoracija, društvenih rituala i privatnog, obiteljskog odnosa prema pripadanju partizanskom pokretu.

U interdisciplinarnom polju studija pamćenja, posebno uporište autorica nalazi u konceptima višesmjernog pamćenja Michaela Rothberga i hijerarhizacije pamćenja Aleide Assmann. Usto, ona dodatno uvodi i perspektivu postkolonijalne kritike te inzistira na etičkim načelima u tumačenju prošlosti, što je osobito istaknuto u njezinu pristupu književnosti kojoj namjenjuje ulogu najodgovornijeg medija prijenosa pamćenja. Iako se takvim stavom možda neće približiti nepopustljivim zagovarateljima autonomije književnosti, treba istaknuti da ideju o tome kako povijest valja ponovo ispriopovijedati iz perspektive podčinjenih subjekata studije pamćenja dijele s postkolonijalnom kritikom te je ovakav izbor i logičan i metodološki opravdan.

Prateći povijesni raspon od jednog stoljeća (preciznije, od 1919. do 2020. godine) u knjizi *Strah od pamćenja* Natka Badurina koncentrira se na nekoliko problematičnih memorijskih čvorova koji se aktualiziraju u suvremenim hrvatsko-talijanskim političkim i kulturnim vezama. U skladu s tim rukopis je podijeljen na četiri tematske cjeline; kronološkim nizom raspravu otvara tema D’Annunzijeva riječkog pothvata s podnaslovljenim pitanjem „Vesela okupacija ili najava fašizma?”. Zatim slijedi tema talijanske vojske u okupaciji Jugoslavije te s tim u vezi sukobljenim sjećanjima koja s talijanske strane grade mit o dobrom vojniku, a s jugoslavenske rade na kanoniziranju svjedočenja o zločinima u talijanskim logorima. Treće se poglavlje bavi potisnutim sjećanjem na žrtve tršćanske Rižarne San Sabba, koja je od 1943. do 1945. godine bila nacistički logor. Četvrto poglavlje kroz temu manipulacija pamćenjem partizanskih zločina i istarskog egzodusa u kolektivnom talijanskom pamćenju otvara pitanje mogućnosti zaustavljanja „mitološkog stroja” (Furio Jesi, 2007), odnosno diskursa zasićenih veličanjem straha koji na mitskom polju potiskuju znanstvena istraživanja.

Da bi ukazala na problematična mjesta suvremenih tumačenja D’Annunzijeva „ri-

ječkog pothvata” ili „riječke epizode” autorica u prvom poglavlju, između ostalog, prati i dva umjetnička projekta – performans slovenskog konceptualnog umjetnika Janeza Janše (pravim imenom Davide Grassi) iz 2009. i 2010. pod naslovom *Il porto dell'amore* i performans hrvatskog umjetnika Damira Stojnića pod nazivom *1:1* (jedan prema jedan). Dok Janša svojim projektom nastupa kao zagovornik riječke povijesne epizode čitajući De Ambrisov nacrt Ustava bez naknadnih D'Annunzijevih intervencija (koje stoga autorica pomno analizira), Stojnić suvremene frustracije razvijene u kontekstu neoliberalnog kapitalizma nadopisuje na riječki pothvat tumačeći ga kao revolucionarnu i antiinstitucionalnu pobunu, no pritom posve zanemaruje njegova protofašistička značenja te posve neprimjereno kulturni kontekst 2020. godine, kada Rijeka postaje europskom prijestolnicom kulture, povezuje sa stotom obljetnicom Riječkog pothvata.

Drugo poglavlje donosi pregled narativnih oblika pamćenja internacije u talijanskim fašističkim logorima na okupiranim hrvatskim teritorijima. Stilskom i diskurzivnom analizom iskaza svjedoka autorica otkriva neke zajedničke obrasce pripovijedanja o traumi preživjelih iz logora Bakar, Kraljevica, Kapor i Molat. Pritom izdvaja dnevničke zapise Hinka i Vladimira Gottlieba i fotoreportažu Elvire Kohn, dok u logorskom pjesništvu i osobito u žanru ženskih spomenara kroz formulaičan način izražavanja i epski obrazac pripovijedanja zapaža utjecaje usmene predaje na poetiku svjedočenja o proživljenom strahu. U pristupu gradi koja obuhvaća iskaze svjedoka pred poslijeratnom Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora, autorica izražava nelagodu zbog tranzicijskog povijesnog revizionizma koji dodatno podupire strah hrvatskog društva od pamćenja fašizma. No zanimljiva je njezina usporedba suvremenih procesa revizije povijesti koji u hrvatskoj i u talijanskoj historiografiji razvijaju posve oprečan odnos prema radu jugoslavenske Komisije. Naime, dok revizionistički diskursi u hrvatskoj historiografiji odbacuju dokumente ove Komisije kao ideološke, pretjerane, nepouzdanе i sl., talijanska historiografija, koja od devedesetih godina prošlog stoljeća intenzivno radi na dekonstrukciji mita o dobrom talijanskom vodniku, podupire se pritom upravo podacima koje je utvrdila jugoslavenska Komisija.

Pamćenju žrtava tršćanske Rižarne, jedinog nacističkog logora u Italiji koji je imao krematorij, autorica se u trećem poglavlju posvećuje kroz interpretaciju dvaju romana, *Obustaviti postupak* Claudija Magrisa i *Sonnenschein* Daše Drndić. Pritom ona upozorava na činjenicu da su većinu žrtava Rižarne činili politički zatvorenici osumnjičeni za antifašističko djelovanje, odnosno pripadnici pokreta otpora (Hrvati, Slovenci i Talijani), što je odmah po završetku rata zaboravljeno iz političkih razloga, kako bi se zataškao tršćanski kolaboracionizam i kako bi se, općenito, minorizirala uloga antislavizma u fašizmu na granici. Budući da ova dva romana Claudija Ma-

grisa i Daše Drndić govore o Rižarni, autorica je usporedila njihove interpretacije propitujući u kojoj mjeri progovaraju o lokalnim aspektima holokausta. Premda je Magris talijansku publiku upozorio na nekažnjeni kolaboracionizam, a Drndić hrvatsku i međunarodnu na povijesni revizionizam i nedovršenu denacifikaciju, autorica u zaključku ipak upozorava na to da su, kada je u pitanju konkretno pamćenje tršćanske Rižarne, oba romana propustila književno preispitati stvarne probleme uklopivši ovu temu u globalizaciju povijesti holokausta.

Prateći razvoj političkih mitova o egzodusu Talijana, u poglavlju o nacionalizaciji pamćenja zapaža kako se demonizacijom (slavenskih) partizana u sjećanjima ezula gnijezdi antislavenski rasizam prelijevajući se preko javnih diskursa i u popularnu literaturu. Naime, talijansko pamćenje istarskog egzodusa tema je brojnih tekstova umjetničke književnosti (među najznačajnijim predstavnicima izdvojeni su Fulvio Tomizza, Enzo Bettiza, Marisa Madieri, Nelida Milani). Imajući na umu taj umjetnički značajniji korpus, autorica ipak fokus svoje analize postavlja na produkciju s ruba kanona te izdvaja tekstove koji interpolacijom fantastike potpiruju strah i stereotipe o slavenskoj krvoločnosti (npr. romani *Velika fojba* Carla Sgorlona iz 1992.; *Tko se boji crnog čovjeka* Graziele Fiorentin iz 2005.). U spomenutim se tekstovima fašistička vladavina u Istri prikazuje u ključu mita o dobrom talijanskom vojniku, dok se dolazak partizana, „vojske iz šume”, predstavlja kao povratak na primordijalno, pećinsko stanje. Također, u kontekstu fantazijskih konstrukcija o mračnim ritualima vezanim uz predaju o fojbama posebno se osvrće na motiv crnog psa koji se javlja već u prvom romanu posvećenom toj temi, *Smrt u fojbama* (1949) Giancarla Marinaldija. Premda se priče u navedenoj subliteraturi ponekad predstavljaju kao autentična sjećanja, poredbeni analiza potvrđuje da svoju građu crpe iz kronike *Proljeće u Trstu* (1951) Antonija Quarantottija Gambinija koji je svojim romanom o četrdeset dana jugoslavenske okupacije Trsta inaugurirao dugu tradiciju antislavenskog književnog rasizma.

Prateći konkretne povijesne strahove, ali i strah od povijesti (osobito povijesti Drugog svjetskog rata i strah od komunističke sablasti), aktualiziran u osobnim svjedočenjima, kroz umjetničku interpretaciju i kroz suvremenu historiografsku reinterpretaciju, Natka Badurina upozorava na procese problematičnog suočavanja s prošlošću kroz koje prolazi suvremeno kolektivno pamćenje na cijelom nizu primjera – od romantizacije protofašističkog D’Annunzijeve „riječkog pothvata” preko holokaustizacije pamćenja fojbi, uvođenja definicije „ne-nevinih žrtava” Rižarne i zaboravljanja zločina tršćanskog kolaboracionizma pa sve do muzejskih prezentacija izgubljene „talijanskosti” Istre i Dalmacije. Postavljeni u funkciju „samoprašajućeg” viđenja talijanske uloge u Drugom svjetskom ratu, ti procesi s jedne strane rasterećuju pamćenje talijanskog društva, dok s druge strane opterećuju kolektivnu memoriju strahom

od politički pohlepnog i barbarski okrutnog slavenskog čudovišta. S druge strane, revizionizam hrvatske povijesti uvođenjem anti-antifašističkih diskursa i odbacivanjem zasluga pokreta otpora u oslobođanju od fašizma ni sam ne zazire od bizarnog iskrivljavanja povijesnih činjenica u iredentističkom ključu. U tom smislu povremeno svjedočimo nevjerojatnim tvrdnjama hrvatskih povjesničara, poput teze da su Talijani na okupiranom teritoriju Dalmacije bili „prisiljeni reagirati nasiljem”, isprovocirani partizanskim akcijama koji su zapravo potaknule internacije u logore (str. 133). Osim toga, čini se da suvremeno društvo ne posvećuje nimalo pažnje pamćenju fašističkih logora na Molatu, Rabu, Kamporu i Bakru, a ta vrsta (ne)aktivnosti i nerada na pamćenju zapravo se uklapa u program suvremene talijanske desnice koja radi na brisanju odgovornosti fašizma iz kolektivne memorije. Na tragu toga, glavni je znanstveni doprinos ove knjige, u skladu s ciljevima koje u svom istraživanju postavlja autorica, prije svega u uspješno obranjenj o potrebi vraćanja povjerenja u historiografiju kao jedinom putu utvrđivanja istine o prošlim zbivanjima te u skladu s tim u argumentiranoj, hermeneutički besprijekornoj kritičkoj interpretaciji koja poziva i povjesničare i književnike i umjetnike na etičku odgovornost u reprezentaciji činjenica. Povezujući temu straha i temu pamćenja da bi njihovu spregu propitala kroz opreku hrvatsko-talijanskih odnosa, ova je knjiga ne samo društveno relevantna i aktualna nego ima i specifičnu didaktičku i etičku vrijednost. Ona nas upozorava na činjenicu koju ne smijemo zapostaviti – tumačenja povijesti nacionalnih i ideoloških sukoba na graničnim područjima sjevernog Jadrana, koja zanemaruju aspekt antislavizma, a povijest terora dekontekstualiziraju odbacujući antifašizam, mogu biti opasna i za budućnost.

Miranda Levanat-Peričić

| **IN MEMORIAM** |

DUBRAVKA SESAR (1947. – 2023.)

Sjećanje na kolegicu i prijateljicu

DOI: 10.15291/csi.4450

Dubravka Sesar (rođ. Dorotić) napustila nas je 26. kolovoza 2023. u 77. godini života.

Rođena je u Splitu 28. lipnja 1947., a odrastala u Bolu na Braču, na otoku kojemu se stalno vraćala i za koji je bila silno vezana.

Na Filozofskom je fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala studije rusistike, bohemistike i polonistike, a od 1976. radila je na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti (kasnije Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti) pri Katedri za češki jezik i književnost kao asistentica za češki jezik. Na istom je fakultetu magistrirala (1984.) i doktorirala (1988.). U zvanje redovitoga profesora izabrana je 2001., u zvanje redovitoga profesora u trajnom zvanju 2006. Nakon odlaska u mirovinu (2017.) izabrana je u počasno zvanje *professor emerita* (2019.). Za člana suradnika Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti izabrana je 2014. godine.

Magistrirala je na komparativno-slavističkom sociolingvističkom području (tema: *Formiranje češkog i poljskog standardnog jezika u usporedbi s ruskim*), a doktorirala na kroatističko-bohemističkoj sintaktičkoj temi (tema: *Analiza kategorije modalnosti u suvremenom češkom i hrvatskom jeziku*).

U svojoj je vrlo kvalitetnoj znanstvenoj knjizi *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika* (Zagreb, 1996) proširila temu magisterija dopunivši je i ostalim slavenskim jezicima. Knjiga je prvenstveno namijenjena studentima slavistike, poglavito bohemistike, koje zanima povijesna komparacija na sociolingvističkom planu.

Posebno ju je interesirala tema vezana za jezičnu politiku koju je obrađivala u više radova, npr. „Jezikoslovlje u zamkama politike: neke hrvatsko-slovačke sociolingvističke paralele” (*Slovensko-chorvátske a literárne vzťahy*, Zborník prác z medzinárodnej konferencie, Bratislava, 1999, 80–88); „Što je novogovor učinio hrvatskomu jeziku?” (s I. Vidović, *Jezik*, 47 (3), 2000, 81–94).

U brojnim se člancima doticala teme povijesti književnih jezika, npr. „O nekim načelnim nesporazumima oko hrvatskoga književnog jezika” (*Opera Slavica, Slavistické rozhledy*, V (4), 1996, 39–44); „Slavenski jezici u 18. stoljeću: hrvatska

književna i jezična baština u slavističkoj magli” (*Fluminensia*, 16 (1–2), 2004, 65–76); „Zlatno doba slavenskih književnih jezika” (s I. Vidović Bolt, *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II.*, Zagreb, 2011, 17–33); „Hrvatski i europski jezici u 19. stoljeću” (*Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Zagreb, 2016, 587–615, 731–732).

Izuzetno su zanimljivi članci vezani za kašupski jezik u kojima se daje cjelovit uvid u njega: „Kašubi govore kašupski, ali koga to osim njih još zanima?” (*Suvremena lingvistika*, 29 (55–56), 1–2, 2003, 145–155); „Kašupski jezik i globalizacija” (*Lice i naličje jezične globalizacije*, Zagreb, 2009, 62–72).

Objavila je također niz znanstvenih radova iz sintaktičkoga područja pri čemu analizu uvijek temelji na više slavenskih jezika. U prvom se redu šire osvrće na modalnost, ali ne zanemaruje ni druge sintaktičke aspekte, npr.: „O modalnim predikativima (na češkim i hrvatskim primjerima)” (*Primijenjena lingvistika danas*, Zbornik HDPL-a, Zagreb, 1994, 111–116); „Modalni modeli u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima” (*Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I.*, Zagreb, 2009., 25–37); „O deziderativnim iskazima u slavenskim jezicima” (*Suvremena lingvistika*, 22 (41–42), 1996, 561–569); „O jednočlanim glagolskim rečenicama u češkom i hrvatskom jeziku” (*Strani jezici*, 23 (3–4), 1994, 173–182); „Apozicija – rečenični član i rečenični odnos” (*Strani jezici*, XXV (3–4), 1996, 128–135); „Novije hrvatske, češke, poljske i ruske sintakse u kontekstu pripadnih gramatičarskih tradicija” (*Riječ*, 3 (2), 1997, 87–97).

Bavila se i frazeološkim temama. Pisala je o frazemima i njihovim transformacijama u radu „Frazem, fraza i parafraza u suvremenom medijskom diskurzu” (s V. Muhvić-Dimanovski, *Zagrebačka slavistička škola – Zbornik radova 2002.*, Zagreb, 2003, 279–289) te o zoosomatizmima u tekstu „Papci i drugi meronimi životinjskih udova u frazemima hrvatskoga i pojedinih slavenskih jezika” (s M. Grčević, *Životinje u frazeološkom ruhu*, Zagreb, 2014, 257–277). Zainteresirale su je i krilatice o kojima s leksikografskoga aspekta govori u radu „O mjestu i ulozi krilatica u frazeološkim rječnicima” (*Filologija*, 30–31, 1998, 305–312). Dodirnula se i teme kalkiranja u članku „Kalkovi njemačkoga podrijetla u hrvatskome i nekim drugim slavenskim jezicima” (s M. Turk, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29 (1), 2003, 325–338).

Dubravka Sesar objavila je i veći broj dijalektnih radova najčešće vezanih za čakavštinu, npr. „Vrime od škoja – vrijeme koje traje (mali traktat o čakavštini)” (*Peti hrvatski slavistički kongres*, Zbornik radova, Rijeka, 2012, 349–356). U dijelu se članaka analiziraju književni tekstovi, npr. „O pjesničkoj čakavštini ili obo pisniciman dalmatinskin” (*Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III.*, Zagreb,

2013, 257–266); „Život je škatula tabaka... Neobičnost običnoga u stihovima Zlatana Jakšića” (*Zadarski filološki dani* 5, Zadar, 2015, 237–258); „Kukučinovi brački ‘diškorši’” (*Kukučin v interpretáciach*, Bratislava, 2010, 124–131).

Često se doticala i translatoloških tema. U nekim radovima komentira vlastito iskustvo prevođenja i poteškoće na koje je nailazila – „O prevodljivosti Máchina ‘Maja’” (*Prevođenje. Suvremena strujanja i tendencije*, Zbornik HDPL-a, Zagreb, 1995, 229–238), u drugima pak piše o tuđim prepjevima, npr. „Поэтическая и языковая особенность одного хорватского перевода Есенина” (*II Славистические чтения памяти профессора П. А. Дмитриева и профессора Г. И. Сафронова*, Санкт-Петербург, 2001, 127–129); „O čakavskoj inačici jednoga čuvenoga rusko-ga pisma” (*Stručak riječima ispunjen*, Zbornik radova posvećen Antici Menac o njezinu 90. rođendanu, Zagreb, 2012, 97–109).

D. Sesar autorica je izvrsnog udžbenika češkoga jezika, prvog takvog sveučilišnog udžbenika u Hrvatskoj – *Češki u 30 lekcija. Književni tekstovi. Gramatika. Konverzacija. Češko-hrvatski rječnik* (Zagreb, 2001).

Svakako treba istaknuti i njezin leksikografski i frazeografski rad. Autorica je *Češko-hrvatskoga i Hrvatsko-češkoga rječnika s gramatikom* (Zagreb, 2002), a u Češkoj je objavljen *Chorvatsko-český slovník / Česko-chorvatský slovník (Nástin dějin spisovněc horvatštiny. Přehled chorvatské mluvnice)* (Ostrava – Mariánské Hory, 2005). U suautorstvu s M. Kursar sastavila je *Slovačko-hrvatski i Hrvatsko-slovački rječnik (s gramatikom)* (Zagreb, 2005). Suautorica je triju frazeoloških rječnika. U suautorstvu s A. Menac i R. Kuchar sastavila je *Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik* (Zagreb, 1986) i *Hrvatsko-češko-slovački frazeološki rječnik s indeksom čeških i slovačkih frazema* (2. prošireno i dopunjeno izdanje; Zagreb, 1998), a u višejezičnom *Hrvatsko-slavenskom rječniku poredbenih frazema* (Zagreb, 2006) glavne autorice Ž. Fink Arsovski sastavila je dio koji se odnosi na češke frazeme (u suautorstvu sa S. Ribarovom).

Napisala je i značajan broj stručnih članaka, prikaza, recenzija, predgovora, pogovora i leksikografskih članaka u enciklopedijama i leksikonima.

Dubravka Sesar objavila je preko sedamdeset znanstvenih i stručnih radova, jednu znanstvenu knjigu, jedan visokoškolski udžbenik, aktivno se bavila leksikografskim i frazeografskim radom. Bila je zaokupljena različitim oblicima komparativno-slavističke problematike, ponajviše ju je interesirao odnos između hrvatskoga i drugih slavenskih jezika. Velik je broj publikacija posvećen pitanjima jezične standardizacije i sintaksi slavenskih jezika. Ostavila je dubok trag u brojnim lingvističkim disciplinama pri čemu treba naglasiti da je najčešće pisala o dotad nedovoljno istraženim područjima. Vrijedno je i ustrajno istraživala mnoge jezične pojave, a svaka

je njezina tema obrađena izuzetno temeljito, u svakoj od njih pokazuje veliko i široko znanje.

Izlagala je na preko dvadeset znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Kao gostujući profesor predavala je u Mostaru, Beču, Dubrovniku i Varšavi.

Uredila je dva toma zbornika radova s Drugog hrvatskog slavističkog kongresa održanog u Osijeku u rujnu 1999. (2001) te tri zbornika s radovima na različite slavističke teme (*Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I., II., III.*, Zagreb, 2009, 2011, 2013).

Bila je član uredništva hrvatskih časopisa *Suvremena lingvistika* i *Strani jezici* te češkoga znanstvenoga časopisa *Slavia*.

D. Sesar vodila je tri slavistička znanstveno-istraživačka projekta Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta: *Istraživanje zapadnoslavenskih jezika i književnosti*, *Zapadnoslavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* i *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim*. Surađivala je i na znanstveno-istraživačkim projektima voditeljice prof. dr. sc. Nede Pintarić: *Poljsko-hrvatsko jezično i kulturno-pragmatično kontrastiranje* (MZOS) i *Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme* (HRZZ).

Bila je vrhunska prevoditeljica. Prevodila je s gotovo svih slavenskih jezika kako stručne tekstove tako i prozu (posebno bih izdvojila izuzetno kvalitetne prijevode romana Vladislava Vančure, *Markéta Lazarová*, Zagreb, 2008; Nikolaja Terleckoga, *Curriculum vitae*, Zagreb, 2012; Karela Poláčka, *Muškarci u ofsajdu*, Zagreb, 2013). Treba istaknuti također prepjeve poezije u kojima je vidljiv izniman pjesnički talent D. Sesar (u daljnjem tekstu navodimo samo dio prepjeva). U *Zlatnoj knjizi češkoga pjesništva*, koju je priredio Dušan Karpatský (Zagreb, 2003), tiskano je oko 9000 stihova u njezinu prepjevu. Treba spomenuti i prepjeve slovačkog preporodnog pjesništva u antologiji *Tatre i Velebit / Tatry a Velebit* (u suautorstvu s J. Jankovičem; Bratislava, 2008). Prevodila je i suvremenu češku poeziju (*Novo češko pjesništvo*, Nova Istra, 2003, 89–116; u suautorstvu sa S. Ribarovom), suvremenu slovačku poeziju (*Quorum*, 4, 2004, 161–178). Značajan je i izbor iz poezije ukrajinskog pjesnika Bogdana-Igora Antonyča objavljen u *Književnoj smotri* (XXXII, 156, 2, 2010, 87–92) i u zasebnoj publikaciji (Zagreb, 2011). U časopisu *Forum* objavljeni su prepjevi pjesama Sergeja Jesenjina (10–12, 2015, 1021–1046), Marine Cvjetajeve (4–6, 2016, 377–407) i Borisa Pasternaka (7–9, 2016, 748–782), a oni su tiskani i u zasebnim knjigama: *S. Jesenjin*, Zagreb, 2016; *M. Cvjetajeva*, Zagreb, 2018; *B. Pasternak*, Zagreb, 2020.

Cijeli je svoj radni vijek D. Sesar predavala gotovo sve teoretske jezikoslovne kolegije na studiju bohemistike, a kasnije i na slovakistici i slavistici. Bila je vrstan pedagog, studenti su je znali kao izvrsnog znalca i predavača, kao susretljivu

nastavnicu, dragu osobu. Bila je mentorica i komentorica mnogim studentima pri pisanju diplomskih radova, mentorirala je četiri doktorske disertacije. Održavala je nastavu i na poslijediplomskom doktorskom studiju u Zagrebu, u Rijeci, na Fakultetu hrvatskih studija.

Osnovala je studij slovakistike, prvi i zasad jedini takav studij u Hrvatskoj.

Svoje je organizatorske sposobnosti posebno pokazala kao predsjednica Hrvatskog slavističkog komiteta (od 1996. do 2000.). U prvom je redu organizirala odlazak hrvatske delegacije na Sedmi slavistički kongres u Krakov (1998.), a zatim je već iduće godine pod njezinim vodstvom održan Drugi hrvatski slavistički kongres u Osijeku.

Od akademske godine 1994./1995. do 2003./2004. bila je voditeljica Katedre za zapadnoslavenske jezike i književnosti pri Odsjeku za slavenske jezike i književnosti. Nakon osnivanja Odsjeka za zapadnoslavenske jezike i književnosti obnašala je funkciju predstojnice Katedre za češki jezik i književnost (2009. – 2013.) i Katedre za slovački jezik i književnost (2004. – 2014.). U akademskoj godini 2000./2001. bila je prodekanica za nastavu i studente Filozofskoga fakulteta.

D. Sesar je bila zamjenica predsjednice (2005. – 2009.), a zatim i predsjednica (2009. – 2013.) Matičnoga odbora za polje filologije, a također predsjednica Upravnoga vijeća Staroslavenskoga instituta (1999. – 2005.). Osim toga, bila je vrlo aktivna u mnogobrojnim odborima, povjerenstvima i drugim tijelima Filozofskoga fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta te Ministarstva kulture.

Dobitnica je Godišnje nagrade Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu za organizaciju Drugog hrvatskog slavističkog kongresa (1999.), zatim godišnje nagrade Društva hrvatskih književnih prevodilaca za prepjeve u *Zlatnoj knjizi češkoga pjesništva* (2004) i „Nagrade Predrag Jirsak” Hrvatsko-češkoga društva (2012.). Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović odlikovala je Dubravku Sesar Redom Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića za osobite zasluge za znanost i promociju hrvatske slavistike u Hrvatskoj i svijetu (2017.).

Za zasluge u popularizaciji češke kulture u Hrvatskoj primila je 2004. godine priznanje Republike Češke „Gratias agit” (dodjeljuje ga češko Ministarstvo vanjskih poslova) i nagradu „Artis bohemicæ amicis” (dodjeljuje ga češko Ministarstvo kulture).

Kolegice, kolege i prijatelji posvetili su joj zbornik radova *Život mora biti djelo duha* koji su uredile Z. Kovačević i I. Vidović Bolt (Zagreb, 2017).

Dubravka je bila jedna od prvih osoba izvan rusističkoga kruga koju sam upoznala kad sam kao mlada i još pomalo zbunjena asistentica počela raditi na Filozofskom

fakultetu. Bio je to sâm kraj sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Bohemistika je bila smještena u minijaturnoj sobici na kraju hodnika u razizemlju. Dubravka mi je pokazivala kako se sastavlja raspored i davala upute kako se izbjegavaju sve potencijalne Scile i Haribde u njemu. Na stol je prostrla golem papir s rubrikama u kojima je bila upisana nastava tadašnjega velikog slavističkog odsjeka (još nismo ni sanjali o kompjutorima). A onda smo nakon nekog vremena stjecajem okolnosti postale cimerice. I ostale cimerice do njezina odlaska u mirovinu 2017. godine. Oko 25 godina. Kad se 2004. godine veliki slavistički odsjek podijelio na tri manja, nismo dopustile mogućnost da se i nas razdvoji iako smo nakon te podjele formalno bile članice različitih odsjeka.

Bila je najbolja cimerica. Nastojale smo ne smetati jedna drugoj u vrijeme ispita ili konzultacija sa studentima, kad su u našem kabinetu održavane sjednice za manji broj ljudi, kad se morao obaviti neki važan posao. Poštovale smo *naše dane, naše vrijeme*.

Maksimalno se brinula za svoje znanstvene novake i lektore, za mlade. Objašnjavala im je kako da skupljaju bodove potrebne za napredovanja u znanstveno-nastavnom ili nastavnom zvanju, kako da se izbere za što bolji položaj u znanstvenom okruženju, poticala ih je na što bolji rad, davala im vrlo korisne savjete stečene dugogodišnjim iskustvom. A i nama *velikima* često je pomagala praktičnim preporukama. Nevjerojatnom je brzinom i lakoćom (barem se tako činilo) pisala bezbrojne izvještaje.

Nažalost, nismo često zajedno putovale. Svakako bih spomenula naš boravak na konferenciji u Sankt-Peterburgu 2000. godine. Odlično se predstavila na skupu, njezina je translatološka tema pobudila interes kolegica i kolega na sekciji. A grad ju je oduševio, hodala je ulicama, trgovima, kad bi se umorila, uskakala je u *maršrutke*. Iščitala je mnogobrojne spomen-ploče, ulazila u hramove, vozila se brodom po Nevi.¹ Stalno mi je zahvaljivala što sam je dovela u taj nevjerojatan grad. A ja sam, sa svoje strane, bila sretna da joj se on sviđa jer je to *moj grad*, grad u koji sam često odlazila i uvijek se u njemu osjećala kao kod kuće.

Dubravka je bila nevjerojatno duhovita. Ja sam već po govoru tijela i izrazu lica znala kad slijedi neka zabavna i smiješna priča. Dok je govorila, obje smo se smijale. I općenito – puno smo se smijale. Ali život nije uvijek zabavan, pa smo ponekad bile jedna drugoj i rame za plakanje.

Nakon njezina odlaska u mirovinu povremeno smo se susretale ili razgovarale

¹ Svoje je dojmove o Peterburgu iznijela u knjizi Irene Lukšić, *Gradovi, sela, dvorci* (Zagreb, 2012., 183–186).

telefonom, pretresale fakultetske i ine teme, novosti. Zadnji smo se put vidjele u travnju 2023. Bila je sjajno raspoložena, dobro se osjećala toga dana. I opet smo se smijale. Nakon toga se zdravlje pogoršalo, čule smo se telefonom dok je to bilo moguće. A onda je i to prestalo...

Otišla je dr. sc. Dubravka Sesar, prof. emerita. Naša je akademska zajednica ostala bez ustrajne, marljive i drage profesorice, bez vrhunske znanstvenice, bez punokrvne slavistice kakvih je malo u našoj sredini, bez iznimne prevoditeljice. A ja sam ostala bez prijateljice.

Dr. sc. Željka Fink, prof. emerita

**POZIV NA SURADNJU /
CALL FOR PAPERS**

CROATICA ET SLAVICA IADERTINA

Sveučilište u Zadru,

Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia

<https://hrcak.srce.hr/csi>

csi.unizd@gmail.com

**CALL FOR PAPERS IN THE THEMATIC ISSUE OF
THE JOURNAL CROATICA ET SLAVICA IADERTINA
ENTITLED**

**FROM THE ANTICHRIST TO WOLAND:
Personification of Evil in the Slavic Languages, Literature, Theatre, and
Film**

Although preoccupation with the problem of evil is longlasting and probably culturally universal, which is witnessed by the status of the theme in the myths of the ancient world, as well as in other kinds of narrative and parenetic literature from different cultures, numerous aspects of the interpretation of evil are culturally determined and subject to constant change. Changes in the perception of evil in Western culture are most visible in transformations of the forms of its personification, which is brilliantly shown in the tetralogy of 'radical evil' by American historian of religion Jeffrey Burton Russell, which consists of the monographic studies *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity* (1977), *Satan: The Early Christian Tradition* (1981), *Lucifer: The Devil in the Middle Ages* (1984), and *Mephistopheles: The Devil in the Modern World* (1986).

In this thematic issue, we want to collect the unpublished results of recent original research to set the foundation for future comparative investigations of forms of the personification of evil in literary communities that use Slavic languages. Even though we primarily hope to receive literary analyses of the forms of the personification of evil in various Slavic traditions, from as many literary periods and stylistic formations as possible, we are also interested in studies on theatre and film presentations of the personification of evil, as well as in onomastic studies on names given to evil entities.

Although topics are not strictly defined, the following ones are suggested to help their invention:

- etymology and formation of Slavic names for demons
- characters and figures of the personification of evil in Slavic mythology and oral literature
- comparative investigations of characters and figures of the personification of evil in *Slavia Orthodoxa and Slavia Romana*
- transformations of characters and figures of the personification of evil in transfers of texts from non-Slavic to the Slavic languages and vice versa
- functions of the disembodied and embodied forms of the personified moral evil in Slavic literature, theatre, and film
- functions of the human and non-human personifications of moral evil in Slavic literature, theatre, and film
- radical evil as a permanent determinant and adopted habitus of a literary, theatre, or film character
- phenomenon of the charismatic, grotesque, and comic personification of evil in Slavic literature, theatre, and film.

The papers for the thematic issue 'From the Antichrist to Woland: Personification of Evil in the Slavic Languages, Literature, Theatre, and Film' must be submitted to csi.unizd@gmail.com. The deadline is 1 May 2025, and publishing is scheduled for December 2025.

For the publication of the paper, a positive preliminary evaluation by the Editorial Board and two positive double-blind peer reviews are required.

Instructions for formatting papers and the description of the editorial principles are available at <https://hrcak.srce.hr/csi>.

Editorial Board

CROATICA ET SLAVICA IADERTINA
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, 23000 Zadar
<https://hrcak.srce.hr/csi>
csi.unizd@gmail.com

POZIV NA OBJAVLJIVANJE RADOVA U TEMATSKOM BROJU ČASOPISA CROATICA ET SLAVICA IADERTINA POD NASLOVOM

OD ANTIKRISTA DO WOLANDA: personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu

Iako je zaokupljenost problemom zla duga vijeka i vjerojatno kulturalno univerzalna, o čemu svjedoči status te teme u tragovima mitskih priča staroga svijeta i u drugim oblicima narativne i parenetičke književnosti iz različitih kultura, mnogi su aspekti tumačenja zla kulturalno uvjetovani i u stalnoj su mijeni. Mijene u poimanju zla u zapadnoj kulturi malo su gdje tako razvidne kao u transformacijama njegovih personaliziranih prikaza, što je maestralno pokazala tetralogija o „radikalnome zlu“ američkoga povjesničara religije Jeffreyja Burtona Russella koja se sastoji od monografskih studija *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity* (1977), *Satan: The Early Christian Tradition* (1981), *Lucifer: The Devil in the Middle Ages* (1984) i *Mephistopheles: The Devil in the Modern World* (1986).

U ovome tematu želimo na jednome mjestu okupiti neobjavljene rezultate novih izvornih istraživanja kako bi se postavio temelj za buduće komparativno proučavanje modusa poosobljavanja zla u književnim zajednicama koje se služe slavenskim jezicima. Iako se u prvome redu nadamo književnoznanstvenim studijama o personaliziranu zlu u različitim slavenskim tradicijama, po mogućnosti iz što više književno-povijesnih razdoblja i stilskih formacija, zainteresirani smo i za studije o kazališnome i filmskome prikazivanju personaliziranoga zla, kao i za onomastičke studije o imeni-ma koja se nadijevaju zlim entitetima.

Iako teme radova nisu strogo zadane, kao pomoć u njihovoj invenciji predlažemo da razmotrite sljedeće probleme:

- etimologija i tvorba slavenskih imena zloduha
- likovi i figure personaliziranoga zla u slavenskoj mitologiji i usmenoj književnosti
- komparativno istraživanje likova i figura personaliziranoga zla u sferama *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Romana*
- preoblike likova i figura personaliziranoga zla u transferima tekstova iz neslavenskih jezika u slavenske i obratno
- funkcija bestjelesnih i otjelotvorenih personalizacija moralnoga zla u slavenskoj književnosti, kazalištu i filmu
- funkcija ljudskih i neljudskih otjelotvorenja moralnoga zla u slavenskoj književnosti, kazalištu i filmu
- radikalno zlo kao trajna odrednica i kao usvojeni habitus književnoga, kazališnoga ili filmskoga lika
- fenomen karizmatičnoga, grotesknoga i komičnoga personaliziranog zla u slavenskoj književnosti, kazalištu i filmu.

Radovi za temat „Od Antikrista do Wolanda: personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu” primaju se na adresu csi.unizd@gmail.com. Rok za slanje radova je 1. svibnja 2025., a objavljivanje temata planirano je za prosinac 2025. godine.

Uvjet za objavljivanje rada su pozitivna preliminarna evaluacija uredničkoga vijeća i pozitivan ishod dvostruke dvostruko slijepe recenzije.

Upute za oblikovanje članaka i opis uredničkih načela dostupni su na mrežnoj stranici: <https://hrcak.srce.hr/csi>.

Uredništvo